

GAT

Gazdaság & Társadalom

Tartalomból:

**Dr. Papócsi László: Az agrármodernizáció
néhány sajátossága**

Dr. Herczeg János: A hazai privatizáció nyertesei és vesztesei

Dr. Gazdag László: Monetarizmus és restrikción

**Dr. Prugberger Tamás: Néhány felvetés a felsőoktatási
törvény és a felsőoktatási politika korrekciójához**

**Dr. Hegedűs István: Az etatista bürokrácia
politikai hatalma és tulajdonlása**

**Dr. Kovács Géza: Változatos terek,
változatos környezeti kihívások**

**Dr. Borbély József: A globalizáció és a nemzeti identitás
Közép-Kelet-Európában**

**Dr. Magyar-Beck István: A hiány mint
az alkotás kiindulópontja?**

Társadalomtudományi folyóirat

**GAZDASÁG
ÉS
TÁRSADALOM**

VI. évfolyam 2. szám, 1995.

A szerkesztőbizottság elnöke: Dr. Gidai Erzsébet

A szerkesztőbizottság tagjai: Dr. Bíró Zoltán, Dr. Fecske Mihály,
Dr. Gánti Tibor, Dr. Gidai Erzsébet, Dr. Szretykó György

Megjelenik negyedévente

GT

Felelős kiadó: Dr. Gidai Erzsébet
Kiadja a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézet
1132. Budapest, Victor Hugo u. 18-22.

ISSN 0865 7823

TARTALOM

GAZDASÁG

Dr. Papócsi László: Az agrármodernizáció néhány sajátossága.....	5
Dr. Zsarnóczai J. Sándor: A privatizáció hatása a magyar mezőgazdaság fejlesztési lehetőségeire.....	17
Dr. Herczeg János: A hazai privatizáció nyertesei és vesztesei.....	31
Dr. Gazdag László: Monetarizmus és restrikció.....	44

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Prugberger Tamás: Néhány felvetés a felsőoktatási törvény és a felsőoktatási politika korrekciójához.....	53
Dr. Hegedűs István: Az etatista bürokrácia politikai hatalma és tulajdonlása.....	63

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Kovács Géza: Változatos terek, változatos környezeti kihívások	77
Gáspár Tamás: A regionális tipológia ismérveinek vizsgálata.....	85
Dr. Borbély József: A globalizáció és a nemzeti identitás Közép-Kelet-Európában.....	111
Dr. Balázs Judit: Afrikai gazdasági viszonyok a gyarmatosítás kezdetein.....	151
Demmelasch Habte: Power crisis, social insecurity and deepening of poverty in Ethiopia.....	159

VITA

Dr. Magyar-Beck István: A hiány mint az alkotás kiindulópontja?	178
---	-----

Szerzőink

Dr. Balázs Judit, kandidátus, tudományos osztályvezető,
MTA Világgazdasági Kutatóintézet

Dr. Borbély József, egyetemi adjunktus, Soproni Egyetem

Demmelasch Habte, az MTA aspiránsa

Dr. Gazdag László, egyetemi adjunktus, Pécsi Janus Pannonius
Tudományegyetem

Gáspár Tamás, főiskolai tanársegéd, Külkereskedelmi Főiskola

Dr. Hegedűs István, az állam- és jogtudományok doktora,
ny. egyetemi tanár

Dr. Herczeg János, a közgazdaságtudományok kandidátusa,
egyetemi docens, Soproni Egyetem

Dr. Kovács Géza, a közgazdaságtudományok doktora,
egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem

Dr. Magyar-Beck István, a pszichológiai tudományok
kandidátusa, egyetemi tanár, Budapesti Közgazdaságtudományi
Egyetem

Dr. Papócsi László, vezérigazgató, Bábolna Rt.

Dr. Prugberger Tamás, az állam- és jogtudományok doktora,
tanszékvezető egyetemi tanár, Miskolci Egyetem

Dr. Zsarnóczai J. Sándor, a közgazdaságtudományok
kandidátusa, egyetemi docens, GATE

GAZDASÁG

Dr. Papócsi László

Az agrármodernizáció néhány sajátossága

A magyar agrárgazdaság működőképességének helyreállítása, piaci versenyképességének és jövedelemtermelő képességének fokozása, az ágazatban és az ágazatból élő mintegy 3,5 millió ember életszínvonalának javulása több együtttható tényező kedvező irányú változása (és megváltoztatása) esetén valósulhat meg.

Tekintettel a hazai gazdaság – és ezen belül különösen a mezőgazdaság – igen alacsony működőtőke ellátottságára, a finanszírozás központi és mindezeideig megoldatlan kérdése az agrár-ágazatok talpra állításának. Óvni kell azonban magunkat attól, hogy a finanszírozás problémáját állítsuk be „minden bajok” okozójának; valójában a pénzügyi-ellátási nehézségek sokkal inkább következményei, mint idézői a kialakult gazdasági nehézségeknek.

A bonyolult, sok tényezőt magába foglaló gazdasági érdek- és viszonyrendszer közül ezúttal néhány markáns tényezőt kívánok kiemelni. Ezek a következők:

- ☞ A tudományosan megalapozott modernizáció
- ☞ Piaci kihívások és a piacépítés
- ☞ Hatékonyság és az új agrár tulajdonszerkezet
- ☞ Integrált termelés, az integrációk szervezeti és működési feltételei.

Előljáróban egy alapvető szemléleti, mondhatni a gazdaságfilozófia körébe tartozó kérdést szeretnék felvetni. Magyarországon a finanszírozás, a hitelezés mindezeideig nemcsak kockázatos, de meglehetősen körülményes. A hitelezés nem motorja, hanem – gondjaival együtt – inkább „lázmérője” és esetenként alkalmi áldozata a gazdaságnak.

Lehet, hogy mindez a piacgazdaságra történő áttérés működési zavarai miatt van így, de – gyanítom – hogy a megrögzött szokások, a korábbi mentalitás, a tisztázatlan, a még le nem tisztult gazdasági morális tényezők is fontos szerepet játszanak ebben a helyzetben. Ezért bizonyára hasznos lehet, ha ezúttal, az agrárfinanszírozásról szólván Széchenyi István „Hitel” c. 1830-ban megjelent művének ajánlását idézzük:

„Én ezen kifejezést „Hitel” azon értelemben veszem, ami nem egyéb, mint bizonyos lekötélések által más kezében levő ingó, vagy ingatlan vagyonunkról nyert bizodalom és bátorság. Mennél nagyobb bizodalmat, s bátorságot nyújthat valaki az ő kezei közt levő vagyonunkról, annál több Hitele–Credituma van; s mennyivel nagyobb bizodalommal, s bátorsággal bírja a közönség saját javait másoknál, annál tökéletesebbnek mondatik azon ország Hitel állapota”.

A leírt mondatok elgondolkoztatóak. Mindenesetre aláhúzzák azt a véleményt, hogy a hitelezés, finanszírozás helyzete jó tükre egy ország gazdasági és társadalmi állapotának. Ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy ha e területen előre kívánunk jutni a finanszírozás szabályozási, közgazdasági, vagy bank–technikai feltételei mellett számos társadalmi, jogi és etikai kérdés rendezése is elkerülhetetlen lesz.

Visszatérve az agrárgazdaság finanszírozásának, illetve finanszírozhatóságának kérdésköréhez tapasztalataink alapján egyértelműen fogalmazhatom meg, hogy a pénzügyi befektetések legfontosabb feltételét a megtermelt áruk gazdaságos piaci értékesítésének a megszervezésében és realizálásában kell meghatározni.

Ezért – megítélésem szerint – nem cégeket, hanem piaci értékesítésre termelt agrár–élelmiszeripari termékeket, szolgáltatásokat, tehát „ügyleteket” célszerű finanszírozni.

Meglehetősen sok vita zajlik napjainkban a hazai mezőgazdasági áruk piaci (különösen a külpiaci) elhelyezésének a lehetőségeiről, a tervezett többletalapok export-értékesítéséről.

Nagyon egyértelműen szeretnék fogalmazni: ma minden mezőgazdasági árut „el lehet helyezni” a világpiacon; igazán azonban nem ez a kérdés, hanem az, hogy gazdaságosan, hozzáadott értékkel, jövedelmezően miként lehet értékesíteni.

A KGST piacok összeomlása (1990) után egy súlyos válsághelyzet keletkezett. Azóta közel öt év telt el. A termelés látványosan csökkent, a piac átrendeződött.

Ami a Közös Piacot illeti, az elkövetkező évtizedben aligha számíthatunk lényeges áttöréssel, mert ha liberalizálják is kereskedelem-politikájukat, indokolatlan mértékben fokozzák a minőségi-higiénés követelményeket. Szóba jöhetnek még földrajzilag távolabb eső iparilag fejlett országok is; a növekvő szállítási költségek miatt azonban elsősorban magas feldolgozottsági fokú és minőségi termékek eladására számíthatunk. Mindazonáltal a Közös Piac és a fejlett országok piacain mintegy 1,5 Mrd USD értékű magyar agrártermék távlatilag is értékesíthető lehet, ha a minőségi termelés és a különleges piaci igények pontos figyelembe vétele mellett hazánk gazdasági diplomáciája e térségekben tudatossá válik és megélnékül; ha szervezeten javítjuk marketingtevékenységünket és ügyesebben használjuk ki azt a vállalati kapcsolatrendszert, amely a magyarországi tőkebefektetések vonatkozásában ezen országok részéről megnyilvánul.

Piacépítés szempontjából a magyar agrártermékek számára a nagy áttörést a volt KGST országok és az arab térség országai jelenthetik. Mind a népesség nagy száma, mind a gazdasági-társadalmi helyzet kialakulatlansága, de éppúgy a számunkra nélkülözhetetlen ipari-energetikai nyersanyagok részükről történő ellentételezése stratégiai fontosságú tényezők a magyar gazdaság számára. Jelentősnek ítéljük – és ezért a Bábolna Rt már eddig is több befektetést indított el – a ma-

gyarországi növénytermesztési és állattenyésztési termelési eljárások, az ún. „kulcsra-kész termelési rendszerek” exportját is, ami nemcsak a „hozzáadott szellemi termék” értékesítése miatt előnyös, hanem azért is, mert ezzel részeseivé válhatnak ezen országok majdani gazdasági fejlődésének, ami – versenytársainkkal szemben – hosszú távon növelheti export-értékesítési lehetőségeinket a térségben.

Amikor a „keleti piacok” visszaszerzéséről, újbóli meghódításáról beszélünk, külön is kell hangsúlyoznunk, hogy mai általános feltételrendszereik között igen nehéz, bonyolult és sokszor kockázatos üzletek indításával és művelésével kell számolni.

Nagyon fontosnak tartjuk ezért, hogy más érdekelt agrár-érdekeltségű országoknál gyorsabban kerüljön sor ezen országok és hazánk közötti gazdasági diplomácia sokoldalú fejlesztésére, az akadályozó vám-, adó- és egyéb kötöttségek felszámolására. Időszerűnek tartjuk közös pénzügyi intézetek, kereskedőházak létesítését is, elsősorban a jelentős árucserét és pénzforgalmat bonyolító országokkal.

Összességében nem tűnik irreálisnak a magyar agrár-export három-négy milliárd dollár közötti szintre történő felfuttatása. Csak mellékesen jegyzek meg itt egy nagyon fontos körülményt: nevezetesen, hogy ez a kiviteli volumen lenne a záloga – az agrárágazat dinamikus fejlődése miatt – a hazai ellátás biztonságos mennyiségi, minőségi (és a differenciált vásárlói igényeket kiszolgáló) választékos kiszolgálásnak is.

A külpiazi lehetőségek és feladatok elemzése után vizsgáljuk meg, hogy az elmúlt években ki- illetve átalakult magyarországi tulajdonosi – birtok – és vállalati szerkezet milyen feltételeket teremt egy modern agrárfejlesztés megvalósításához. Tapasztalataink szerint az 1990-től végrehajtott „agrár-privatizáció” meglehetősen felemás, feszültségekkel terhelt és sok tekintetben inkább politikai, mintsem gazdasági érvekkel indokolható változásokat hozott.

A mezőgazdasági alaptevékenység bázisát jelentő termőföld a kárpótlási törvény végrehajtása során – a jogos tulajdonszerkezet váltással és a magántulajdon rekonstrukciójával párhuzamosan – felaprózódott. Az új „kistulajdonosi” birtokszerkezet – miként mindenütt a „világban” – nem lehet nemzetközi összetetésben versenyképes. Az a politikai nosztalgia, amely a „kétkezi magyar paraszt” tehetségére, földéhségére és értéktermelésére alapozott, már csak azért sem realizálódott a gyakorlatban, mert nemcsak a piac igényének az ismerete, és az új „kisparaszti” termelési eljárásokhoz szükséges eszközrendszer, illetve az ehhez szükséges befektetési tőke hiányzott, de a változásnak sok helyütt áldozatul estek azok az integrátorok (szövetkezetek, termelési rendszerek, élelmiszer-feldolgozók), amelyek a megtermelt árut megtermeltették, vagy megvásárolták volna.

Az állami földbirtok, (amely korábban is csak alig volt az összes szántóföld 15%-a) jelentős részben a kárpótlás céljára került felhasználásra, nem egyszer úgy, hogy a hagyományos és színvonalas vetőmag-előállítás vagy állattenyésztés alól húzták ki a földet.

A maradó állami földek sem kerültek a társaságokból alakult szervezetek birtokába. (Ez alól Bábolna Rt a kivétel, amely a korábbi – 1991 – átalakulása miatt a 25 ezer hektár földet saját vagyonként kezeli.)

A politikai konjunktúra lanyhulása, az új gazdasági formáció sikerelensége és a termelőket ért csalódások viszonylag gyors és spontán változásokat eredményeztek: a „kísérletező agrárüzemek” színes, sokszor áttekinthetetlen, átmeneti változatok formáit mutatják:

- ☞ az állami tulajdonú földbirtok
- ☞ az átalakult szövetkezetek kezében lévő földek
- ☞ a szövetkezetek által bérelt földterületek
- ☞ a magángazdaságok által más magántulajdonostól bérelt földje
- ☞ a saját tulajdonú földek művelése, stb. szerint.

Azt mindenesetre tapasztalni lehet, hogy a tulajdonosok szerinti fel-
darabolt (átlag 3,5 ha) eseti konjunkturális helyzetektől eltekintve a
használat tekintetében mindinkább a koncentráció irányába mutat.

Hasonlóan bonyolult és nehezen áttekinthető helyzet alakult ki az
állami, vagy közös szövetkezeti tulajdonú állattenyésztő telepek tulaj-
donát és működését illetően. Sok az új privat tulajdonos, számottevő
az átmeneti rendezetlen tulajdonviszony, miközben a tőkehiány, a pi-
aci bizonytalanság és a finanszírozási gondok miatt jelentős kapacitá-
sok állnak üresen, kihasználatlanul.

Már utaltunk rá, hogy a mezőgazdasági termelés helyi (községi) in-
tegrátorai – döntően a szövetkezetek – többnyire elvesztették ezt a
funkciójukat. Sajnos hasonló helyzetbe kerültek a termékvásárlást
általánosan szervező feldolgozó (gabona, hús, baromfi, konzerv, hűtő-
ipari, boripari stb.) vállalatok is. Az 1990-től egyre súlyosbodó piaci –
gazdasági – pénzügyi helyzet miatt szinte valamennyi élelmiszeripari
ágazaton és vállalaton végigsöpört a válság. A körbetartozások, a cső-
dők, a felszámolások a vállalatok nagy részét megrendítették, sőt
utóbb az őket finanszírozó bankok helyzetét is.

A nemzetközileg jó pozícióban lévő versenyképes vállalatokat
(növényolajipar, dohányipar, cukoripar, édesipar, szeszipar, söripar
stb.) külföldi befektetők vásárolták ki, a válságágazatok viszont a ter-
melőket is (gabonatermelők, takarmánykeverők, állattenyésztők, zöldség-
gyümölcs, szőlőtermelők és a teljes ún. „háztáji-termelés”) telje-
sen lehetetlen gazdasági helyzetbe taszították.

A teljes rendszer- és gazdasági korszakváltást sejtető súlyos struk-
turális, termelési és finanszírozási válság a (régii „összedőlt”, az új ne-
hezen tud megszületni) a korábbi szemlélet és gondolkodás teljes fel-
számolását és egy merőben új termelési-feldolgozási kereskedelmi
integrációs struktúra kiépítését követeli meg az agrártermelésben
résztevőktől Magyarországon. Erre a modellre az iparilag fejlett or-
szágokban széleskörű, sőt mondhatni általános a tapasztalat, amely a

piaci igényekből kiinduló, a minőségre, a szigorú technológiai fegyelemre és a bizalomra épülő, összehangolt értékrendszert jelent.

Bábolna (1789-ben történt alapítása óta mezőgazdasági fejlesztő központ Európában) az elmúlt 25 év során a gabona (kukorica) és a hús (baromfi) termelés, valamint a takarmány-előállítás terén elsősorban az áru-előállítás fejlesztése és integrálása terén folytatott korszakos tevékenységet. (Bábolnai iparszerű mezőgazdasági termelési rendszerek).

A rendszerváltás és az azt követő válság Bábolnát is alapvetően érintette. A KGST piacok összeomlása, a hazai kereslet visszaesése, a feldolgozóipar súlyos válsága a vállalat vevőkörét és integrációs partnereit (állattenyésztő üzemek, csibehizlalók, takarmánykeverők) is magával rántotta.

A válság hatására viszonylag rövid észlelési időn belül világossá vált számunkra, hogy a kihívásokra érdemben kell reagálnunk, mind a vállalat vezetését, mind a korábbi integrációs módszerek modernizációját.

Az állami mezőgazdasági nagyvállalatok közül 1991. december 31-én elsőként alakultak át részvénytársasággá. A viszonylag korai átalakulás lehetővé tette, hogy a korábbi kombinát vagyongyűjtés nélkül, „egy az egyben” (a kezelésében levő földdel és a teljes eszközállományával) alakulhatott át gazdasági társasággá. Így Bábolna továbbra is jelentős gazdasági tényező maradt és maga kísérletezhette ki, központi adminisztratív beleszólás nélkül, hogy melyek a fejlesztendő értékei, melyek a gyenge pontjai.

Az ún. „decentralizált privatizációt”, amely utóbbi általános gyakorlattá vált az állami gazdaságoknál – itt egy későbbi átalakulási szakaszra tolhattuk el, amikor magunk győződhattünk meg arról, hogy mely szervezeti tevékenységi egységeinket szükséges teljes körben privatizálni és melyeket kell vállalati körben megtartani.

A Bábolna Rt-t 1992. január 1-től folyamatos szervezeti és tevékenységi mozgásban, fejlesztésben tartjuk.

Először egy holding-struktúrát hoztunk létre. A szerteágazó tevékenységi körök (korábbi önelszámoló egységek) mentén 37 Bábolna Rt többségű tulajdonú Kft-t hoztunk létre. A Kft-kbe az Rt a termelési eszközöket, a készleteket és a működéshez szükséges készpénz egy részét vitte be, a dolgozók, a korábban kapott vagyonyjeggyel lettek tulajdonosok, néhány (9) társaságukba külföldi befektetők is bekapcsolódtak. Az épületek, építmények az Rt tulajdonában maradtak (a 10 milliárdos teljes vagyon 60%-a), azokat a Kft-k hosszú távú bérleti szerződés alapján vették igénybe. A holding központ látja el a tulajdonosi funkciók mellett a vállalatcsoport szervezési, fejlesztési, ellenőrzési és finanszírozási irányítását is.

Ez a szervezeti konstrukció jó feltételeket teremtett a korábbi monolitikus struktúra megbontása révén az egyes tevékenységi körök jövedelemtermelő képességének, az éles versenyfeltételek közötti életképességének a vizsgálatára, az érdekeltségi- és költségviszonyok elemzésére és egy új – a piacgazdaság körülményei között is eredményes – vezető és management gárda „kiképzésére”.

A decentralizált vállalati struktúra két éves tapasztalatai alapján megállapíthattuk, hogy az éles piaci versenyben a vállalatcsoport résztvevői – egy igen erélyes szelekció mellett – összességében sikeresen helytálltak. Erre utal, hogy 1993-ban a Bábolnai társaságok teljes nettó árbevétele 37 milliárd forint, külső forgalomból keletkezett nettó árbevétele 24 milliárd forint volt, mely az általános recesszió ellenére 8 milliárd forinttal haladta meg az 1990. évi szintet. Menetközben egy társaságot kellett végelszámolással megszüntetni. 1993-ban 31 társaság volt nyereséges, a vállalatcsoport adózott eredménye 388.539 eFt volt.

A menetközben szerzett tapasztalatok arra is alkalmasnak bizonyultak, értékelni tudtuk: melyek azok a tevékenységek, ahol a privatizált

tulajdonosi szerkezet hatékonyabbnak ígérkezik: így került sor arra, hogy a tulajdonosok (ÁV Rt 96,1%, önkormányzatok 3,9%) 1994-ben 9 Kft (elsősorban a szolgáltató és ipari tevékenységet végzők) magánosítása mellett döntöttek.

Ugyanakkor a termőföld egyesítésével és egyes központi szolgáltatással megbízott Kft-k (összesen 10 Kft) 1995. január 1-től ismét az Rt központ szervezetébe kerülnek.

Ezzel a Bábolna Rt többségi tulajdonú társaságait – a központi tevékenységének bővülésével együtt – 18 Kft fogja reprezentálni.

A szervezeti változások mellett lényegesen nagyobb jelentőségű azonban az a tartalmi fejlesztés, ami a Bábolna Rt vállalatcsoport tudományosan modernizált vertikális integrációk szerinti átalakítását, átrendezését jelenti.

Amint az előzőekben már utaltam rá, az integrációs kapcsolatok újbóli kiépítése a mezőgazdasági termelés területén az elmúlt években létkérdéssé vált. Az 1990-es évek előtti termelési integrációk helyett azonban egy merőben új típusú struktúra létrehozását kellett megoldani, amely egyrészt piaci igényekből és lehetőségekből kiindulva a ténylegesen eladható árualapok előállítását szervezi, másrészt a termelés tárgyi és szakmai feltételei mellett az áru-előállítás teljes vertikumának a finanszírozását is biztosítja.

Az előzőekben vázolt integrációs követelmények alapján szerveztük meg az ország számos területén termeltetési programjainkat elsőként a baromfihús termelésben, majd a gabonatermelésben is.

A bábolnai típusú termeltetést, mint szükségszerű együttműködési modellt indítottuk, elsősorban azoknál az árutermelő partnereinknél, akik saját befektetési tőkével és pénzforrással nem rendelkeztek, sőt súlyos gazdasági helyzetük miatt a bankoknál sem voltak „szalonképesek”. Rendelkeztek viszont szabad termelő kapacitással,

szakértelemmel és munkaerővel, amit a minőségi árutermelés céljaira lehetett hasznosítani. Ezeknél a gazdaságoknál a termelési alapokat (naposcsibe, hízó, alapanyag, takarmány, vagy éppen vetőmag, műtrágya stb.) magunk finanszíroztuk meg, a termelő partnerek az istállót, a földet a munkaerőt és a termelés eszközeit biztosították, majd a termelési programok végén (vágóhíd kapujában, vagy a betakarításkor) számoltunk el a befektetésekkel megosztva a költségek arányában a keletkezett profitot is.

Ezzel a módszerrel ma már több mint 30.000 – döntően magán – termelő partnerünk működik velünk együtt.

A termeltetési módszer, – amelynek számos iparilag fejlett ország mezőgazdaságában is széleskörű gyakorlata van, a bérleti konstrukció és a saját tulajdonú termelés sajátos ötvözete, hiszen a befektető integrátor és termelő partnere igen szoros kapcsolatban és érdekeltségi viszonyrendszerben, ugyanakkor egy pontosan meghatározott munkamegosztás szerint végzik tevékenységüket.

Az integrátor a piaci kockázata és ismerete alapján végzi az áruelőállítás szervezését és finanszírozását, míg az együttműködő termelő partner abban érdekelt, hogy a technológia pontos betartásával, munkájának színvonalával, a termelési folyamatban a legmagasabb teljesítményt és árat érje el.

A tudományos kutatások eredményeinek adaptációjával a biológiai alapok előállításában és a termelési rendszerek művelésében gyakorlatot szerzett Bábolna az új helyzetben tehát arra kényszerült, hogy a piaci kihívásokból és igényekből kiindulva tevékenységét a termelés szervezése mellett az élelmiszer-feldolgozás és a kereskedelem területére is kiterjessze. Ez sem új dolog, hiszen Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban, sőt az utóbbi évek során Távol Keleten és Dél-Amerikában is mindinkább elterjedté válik az a vertikális termelési és vállalati szerkezet, amely egy vállalatcsoport vagy tőkeérdekeltség keretében a termék-előállítás, feldolgozás és kereskedelem teljes láncola-

tát átfogja. A nemzetközi verseny mind jobban kiéleződő feltételei között ugyanis a profit növelésének, az adott ágazat fejlesztésének, – úgy tűnik – a nagy gazdasági ágazatokban nincs más alternatívája.

A modernizált vertikális integráció ugyanis nem csak a folyamatos piaci verseny egész ágazatra kiható informatikai rendszere miatt és nem is csak a rendkívül szoros versenyből fakadó költség-megtakarítás és hatékonyság eredményeként, hanem elsősorban azért eredményes, mert a vertikum végén megjelenő profitot mindig az ágazatba „pumpálja vissza” és szükségszerűen abba a termelési vagy kereskedelmi szakaszba, amelynek fejlesztése az egész rendszer versenyképessége szempontjából nélkülözhetetlen.

Az elmúlt, válságokkal és kihívásokkal terhes esztendő hatására és a fentiekben vázolt tapasztalatok birtokában a Bábolna vállalatcsoport szervezetét a vertikális integrációk kialakításának igényével újjászerveztük és öt fontos ágazati vertikumot hoztunk létre, melyek a következők: baromfihús-termelés, árutojás termelés, keveréktakarmánygyártás, vágóállat termelés, élelmiszeripar.

Ezek közül a baromfihús termelést tudtuk teljes körűen vertikummá szervezni, amely egyben modellként is szolgál a vágóállat termelés (sertés, juh, húsmarha, viziszárnyas stb.) ágazatok továbbfejlesztéséhez.

A baromfihús-termelési vertikumban a tudományos kutatások eredményeivel a genetikai alapok (amerikai partnerrel történt együttműködés keretében történő) tenyésztéséből kiindulóan, a keltetőtojás termelés, a keltetés, a hizlalás, a feldolgozás és a kereskedelem, valamint az ehhez kapcsolódó takarmányozási szolgáltatás vállalatcsoportunk érdekltségében egészen a piacig zárt rendszerré fejlődött. Ennek érdekében vásároltuk meg a korábban is birtokunkban lévő Győri Baromfifeldolgozó mellett a Kecskeméti Baromfifeldolgozó Vállalatot és vállaltunk vagyongazdálkodási szerződést a Békéscsabai Baromfifeldolgozó

Rt. és a Budapesti Baromfi Nagykereskedelmi vállalatokban szereztünk tulajdont.

A vertikumban a „stratégiai csomópontokat” (tenyésztés, keltetés, takarmányozás, feldolgozás, kereskedelem) vállalatcsoportunk szervezetei integrálják, míg a nagy gondosságot igénylő áru-előállítás, a baromfi hizlalás munkáit – az ismertetett termeltetési módszer alkalmazásával – döntően magántermelők végzik.

Az így kialakult integrációs folyamat egy teljesen zárt finanszírozási rendszerrel kapcsolódik össze, amelyben az egyes szakaszok finanszírozását a következő termelési vagy kereskedelmi fázis árbevételéből lehet újra feltölteni. Így nemcsak a termelés feltételei működnek biztonságosan, hanem a pénzügyi befektetések is csekély kockázattal helyezhetők ki, hiszen a hitelek fedezete maga az eladható áru, garanciája a piaci értékesítés.

Meggyőződésem, hogy azok a kísérletek, amelyek a mezőgazdasági és velük kapcsolatos élelmiszeripari ágazatok újbóli felépítésére irányulnak, fontos kitörési lehetőséget nyújtanak a magyar nemzetgazdaság működőképességének és jövedelemtermelő képességének javítására.

Bár még csak az út kezdetén vagyunk, de úgy látjuk, hogy jó úton járunk, mert „már nem ráz a szekér” annyira, mint korábban.

Dr. Zsarnóczai J. Sándor

A privatizáció hatása a magyar mezőgazdaság fejlesztési lehetőségeire

1. A magyar mezőgazdaság helyzete

A magyar mezőgazdaság privatizációja következtében számos gazdasági-társadalmi ellentmondás alakult ki, amelynek a megoldása mind a mai napig várat magára. Ezek a megoldatlan ellentmondások a következők: a mezőgazdasági géppark általában a nagyüzemekre méretezett, míg a termelői oldalról a felhasználók családi kisgazdaságok 2–3 hektárnyi földterületen dolgoznak; a földtulajdonosok 70%-a nem a mezőgazdaságban dolgozik; a termelés ösztönzése lenne a cél, miközben kedvezőtlen hitelfeltételek jöttek létre, a hazai piac beszűkülése ellenére jelentős a külföldi élelmiszer-behozatal, amivel szemben nincs megfelelő védővámrendszer.

Az ellentmondások sorát bővíti az is, hogy a mezőgazdaság privatizációja politikai indíttatású kárpótlással kezdődött, amelynek eredményeként a társadalom egyik csoportjától elvették földjeiket, átadva kárpótlás gyanánt a társadalom egy másik csoportjának, akik nem érdekeltek a mezőgazdasági termelésben. A kétes kimenetelű privatizáció érdekében 1994-re az egész magyar mezőgazdaságot feláldozták.

A privatizáció olyan időszakban történt, amikor a külföldi piacok és a hazai vásárlóerő csökkenésével a belföldi piacok is beszűkültek, ezáltal szorosabb lett a mezőgazdasági termelők között a verseny.

A mezőgazdasági privatizáció több szakaszban zajlott le. 1993 novemberére körülbelül 1 millió hektárnyi földterület magántulajdonba adására került sor /*Harcza, I. 1993, 13. o.*/ 1994 áprilisára már 1.3 millió hektárnyi földterület jutott közel 780 ezer új tulajdonos kezébe, ami azt jelenti, hogy a privatizáció során az új földtulajdonosok átlá-

gosan 1.66 ha földterülethez jutottak. A kisgazdaságok földterületei meglehetősen szétaprózódtak. A kisgazdaságok összes földterületének 27.2%-a jutott 2 hektárnyi földterületnél nagyobb gazdaságra 1991-ben. Ez az arány 1972-ben 21.8% volt, ami több mint 20 év alatt nagyon mérsékelt növekedést mutatott / Harcsa, I. 1993, 16.o./.

1991-ben 1.4 millió kistermelő volt, ezek közül 36 ezer kiemelkedő teljesítményt elérő gazdaság mellett 100–150 ezerre –összes kistermelő 13%-a – tehető azoknak a háztartásoknak a száma, amelyek megfelelő gazdasági kapacitással rendelkeznek, kellő támogatás mellett tőkés gazdasági fejlődést valósíthatnak meg / Harcsa, I. 1993, 25. o./.

1994 első felére 5.2 millió hektárnyi földterületen végezték el a mezőgazdasági földtulajdon szerkezeti átalakítását. 2.2 millió földtulajdonosnak osztottak földet. Kedvezőtlen jelenség volt, hogy ennek a földterületnek közel a felét, 2.5 millió hektárt 600 ezer kárpótoltnak osztottak szét, akik korábban nem a mezőgazdaságban dolgoztak, így nem is rendelkeztek megfelelő tapasztalattal. A kárpótoltaknak átlagosan 4.2 hektár földterület jutott. Ezzel szemben az 1.3 millió részaránytulajdonos, akiknek többsége korábban a mezőgazdasági termelészövetkezetekben dolgozott, 1.6 hektár földterület jutott átlagosan, lényegesen kevesebb mint a kárpótoltaknak. Körülbelül 2.1 millió hektár földterület jutott ennek a rétegnek. A fennmaradó többi földterületet szövetkezeti és állami gazdasági dolgozók kapták meg átlagosan 1.7 ha nagyságban, 600 ezer hektár földterület szétosztásával.

Az említett földtulajdoni megoszlás jól érzékelteti, hogy a ténylegesen aktív mezőgazdasági dolgozók milyen komoly mértékben szorultak háttérbe. A teljes felosztott 5.2 millió hektár földterületből 12%-át osztották fel nekik, nagyon elaprózva, egy földbirtokosra nagyon kis földterület jutott. Ezzel szemben a privatizációba bevont földterületek közel 50%-át adták a különböző politikai okok miatt kárpótlásra jogosultak részére. Jelentős a nyugdíjasok részaránya is a földosztásban.

A beruházás 1961. évi áron 1990-ben 10 milliárd forint volt, 1992-ben 1 milliárd forintra csökkent /a KSH beruházási árindexeinek figyelembevételével / .1980-ban 18.7 milliárd forint volt a beruházásokra fordított összeg szintén az 1961. évi áron. Ez is jól jelzi a mezőgazdaság drasztikus leépülését /A KSH árindexeinek figyelembe vételével /. Az ágazat a nemzetgazdasági beruházások 10%-át tette ki 1990-ben és 1.5%-át 1992-ben (MOSZ Információ, 1993).

A mezőgazdasági termelés visszaesése megmutatkozott a gabona terméshozamaiban is. 1986 – 1990 között az éves átlag búzából 6.2 millió tonna, kukoricából szintén 6.2, és az összes gabonából 13.9 millió tonna volt a terméseredmény. 1993-ra ezek a terméseredmények búzából 48.8%-ra, kukoricából pedig 69.1%-ra estek vissza a korábbi időszakhoz képest (Forrás: KSH). A búza hektáronkénti termésátlaga 4.9 tonna volt 1986–1990 között, ami 1993-ra 61.2%-ra csökkent le.

Az állatállomány létszámában is érezhető csökkenés következett be. 1989-ben szarvasmarhából 1.7, sertésből 8.6, juhból 1.5 millió darab volt. 1993-ra a szarvasmarha állomány 64.7%-ára, sertés 71.0%-ára, a juh állomány 40.0%-ára esett vissza. Az 1938-as szinthez képest is jelentős volt a visszaesés 1993-ban a szarvasmarha és a juh állomány viszonylatában (Forrás: KSH).

Az állatállomány kedvezőtlen alakulásából természetesen következett a sertést és szarvasmarhát tartó kisgazdaságok számának csökkenése is. 1980-ban 805 ezer sertést tartót, 151 ezer szarvasmarhát tartót jegyeztek, 1993-ra az előbbi létszáma 59.6%-ra, az utóbbi 24.5%-ra esett vissza. Elsősorban nem azzal magyarázható az állattartók létszámának csökkenése, hogy az állattartás költségei nőttek – bár ez is jelentős szerepet játszott – hanem az, hogy ösztönözték a termelőket az állatállomány levágására. Minden levágott marháért, a központi költségvetés 20.000 Ft-ot adott a termelőnek 1992–93 folyamán. 6000–

8000 liter tejet adó szarvasmarhákat is levágtak, például Baranya megyében. Ezzel is komoly veszteségeket okoztak az ágazatnak.

1989-től 1994 első negyedévéig a mezőgazdasági termékek bruttó termelése közel 45%-kal esett vissza, miközben az ipar bruttó termelése közel 40%-kal. A dráguló termelési költségek eredményeképpen, az alapvető mezőgazdasági termékek felvásárlási és a belőle készült élelmiszerek fogyasztói árai jelentős mértékben emelkedtek. Az alábbi adatok az említett agráröllő tágulására is utalnak, mivel az élelmiszeripari termékek árai jóval nagyobb mértékben növekedtek, mint a mezőgazdasági alapanyag árak.

A mind költségesebb termelés jelentős jövedelem-kieséseket eredményezett, lényegében vagyonfelélés indult meg és nem tőkefelhalmozás. A beruházások ennek megfelelően csökkentek, ami hozzájárult a mezőgazdasági termelés 45%-os csökkenéséhez 1994 elejére. A termelés visszaesése rohamosan növekvő munkanélküliséget eredményezett.

A mezőgazdaságban négy év alatt 1993-ra 400 ezer főre nőtt a munkanélküliek száma (KSH, 1993. és MOSZ Információ). A mezőgazdaságban foglalkoztatottak átlagkeresete 70%-a volt az országos átlagnak 1993 I. félévében. (KSH, 1993. MOSZ Információ).

Komoly gondot jelentett az ágazatban dolgozóknak az agráröllő, amely 1980-as évi szinthez mérten 1989-ben 109.1% volt, négy évvel később 1993-ban már 178%-ra emelkedett. Ennek megfelelően az 1980-as szinthez mérve 1993-ban a mezőgazdasági termék felvásárlási árindex 270.0% volt, míg az iparcikkek árindexe 480.0% volt. Az agráröllő ilyen mértékű tágulása jelentős jövedelemveszteségeket okozott a termelőknek.

Maga a privatizáció minden lehetséges előnyei ellenére is a mezőgazdasági termelők számára szűk körű volt, nem terjedt ki a mezőgazdasági alapanyagok, nyersanyagok, élelmiszer-alapanyagok feldolgo-

zóiparára és forgalmazására. A termelés, feldolgozás, forgalmazás ily módon tulajdonilag szétvált egymástól, fokozta az érintettek közötti érdekellentéteket és végső soron jobban hatott a fogyasztói árak emelésére. A mezőgazdasági termelők részére azonos feltételek mellett elővásárlási jogot kellene biztosítani a feldolgozó ágazatban.

Az említett agráröllő jelentős mértékben rontotta a kisgazdák termelési feltételeit. Az agráröllő a vizsgált időszakban, 1989–1993 között jelentős mértékben romlott. Az 1989-es szinthez mérten 1993-ban búzából 166.7%, kenyérből 416.7%, cukorrépából 200.%, kristálycukorból 303.6%, napraforgóból 136%, napraforgóolajból 213.8% lett (1993 December, KSH).

1990-ben 13.3 milliárd forint volt a mezőgazdasági ágazat nyeresége, addig 1991-ben 21 milliárd forint veszteség következett be, majd ez a veszteség 1992-re 35.4 milliárd forintra növekedett. Az 1990. évi szinthez mérten ez az arány mínusz 366.2% lett.

Az élelmiszergazdaság külkereskedelmi forgalmának alakulása is szemléletesen bizonyítja a mezőgazdasági termelők piacvesztését nemzetközi viszonylatban. 1992-höz viszonyítva 1993-ban a kivitel 59.2%-ra csökkent, a behozatal 114.3%-ra nőtt. Ennek ellenére pozitív egyenleggel sikerült zárni az évet, viszont az egyenleg egy év alatt 40%-ra esett vissza. Fontos lenne az élelmiszergazdaság külkereskedelmi forgalmában az egyenleg növelése. (Forrás: 1992. KSH, 1993. MOSZ Információ)

A magyar mezőgazdaság termelési szerkezete egyoldalú, nem eléggé diverzifikált. Az ágazat fejlesztésénél nem a világpiacon szüségletek figyelembevétele került előtérbe, hanem a közép-kelet európai piacok igényei. Azonban Közép-Európa gazdaságai nem követelték meg a magyar mezőgazdaságtól a minőségi termelést, ami a mezőgazdaság, a hatékonyabb termelési feltételeinek kialakítását visszavetette.

A magyar mezőgazdasági termékek külkereskedelmi cserearányromlása következett be. A világpiaci árakon történő eladások nem biztosították a termelési költségek fedezését. A magyar termékek külkereskedelmi cserearányromlása a korszerűtlen mezőgazdasági termelésből és az abból adódó minőségi romlásból adódott. A mezőgazdasági géppark jelentős része, több mint 50%-a nullára lett leírva, technikai elmaradásuk nemzetközi viszonylatban 15–20 év.

Számos körülmény korlátozta a hazai élelmiszer exportot:

- 1) A külső piacok beszűkültek, elsősorban a közép-kelet-európai térségben;
- 2) Hatékonyabban kellene támogatni a hazai termelőket, mert ennek hiányában csökken a versenyképességük a nemzetközi piacokon;
- 3) Gyakori probléma, hogy a magyar mezőgazdasági termékek nem felelnek meg a világpiaci követelményeknek;
- 4) Ehhez járul hozzá, hogy esetenként a Nyugat-Európai Közösség embargót léptetett életbe a magyar termékekkel szemben, például a sertéshús esetében. A Békés megyei sertés pestist sikerült lokalizálni 1992–93-ban, tehát a hazai húsexport embargója nem volt indokolt.
- 5) A mezőgazdasági termelés csökkenésével az élelmiszergazdaság kivitele is csökkent. A magyar nemzetgazdaság hazai erőforrásból már nem tudja a hazai élelmiszerszükségleteket kielégíteni. A hazai élelmiszer-önellátás szintje korábban 140% volt, jelenleg 70–80% körül alakult.

Kedvezőtlenül érinti a hazai mezőgazdasági termelőket a forint árfolyamának alakulása az amerikai dollárhoz képest. Mivel a magyar valuta túlértékelt, ez drágítja az exportot, és az élelmiszertermékek ver-

senykéességét csökkenti. Viszont a további forintleértékelés jelentős mértékben drágítja a hazai termelési költségeket.

Az élelmiszerimport növekedése abból is adódik, hogy a behozatal nem kellően szabályozott. Ez viszont a hazai piac nagyobb mértékű beszűkülését eredményezi, mert a kedvezőbb jövedelmű lakosság az import termékek fokozottabb vásárlója lesz. A növekvő behozatal a fogyasztói árak felhajtására ösztönöz.

Az Európai Közösség példája is jól szemlélteti, hogy milyen komoly védővámokkal és lefölözésekkel kellene védeni a mezőgazdasági termelőket. Ennek a védelemnek a mértéke 2–8 szoros mértékű, mint amit a magyar agrártermelők élvezhetnek. Az Európai Közösség a vámokat és a lefölözéseket együttesen a vágómarhánál 156%–ban, marhahúsnál 244%–ban, sertéshúsnál 61%–ban, búzánál 150–200%–ban, vágott csirkénél 45%–ban határozta meg. Magyarország esetében a fenti sorrendnek megfelelően az első három tételnél csak vámok voltak 21% erejéig, az utolsó kettőnél a védővám csak 26% volt 1994 végéig (Forrás: 1993 MOSZ Információ).

2. A privatizáció eredményeinek összegzése

Az 1994-re kialakult mezőgazdasági földtulajdoni szerkezet nagyon sok problémát vet fel.

- 1) Nagymértékben szétaprózódtak a földbirtokok, amelyek a tulajdonosaiknak nem biztosít megfelelő megélhetést. Szükséges lenne számukra más gazdasági tevékenység végzése is, ami kiegészítő jövedelmet biztosíthat részükre, ahhoz, hogy egy közepe szintű életszínvonalat elérhessenek.
- 2) Ez a tulajdoni szerkezet gátolja a mezőgazdasági termelőket abban, hogy kedvező alku-pozíciót tudjanak kiharcolni maguk számára termékeik értékesítéséhez. A kiszolgáltatott helyzet odavezetett, hogy a termelési költségek fedezetét sem mindig

tudják biztosítani az árbevételekből. Mindezek után a fogyasztói árak jóval magasabbak lettek az eredeti felvásárlási árhoz mérten, mivel a különböző termékfelvásárló-vállalkozók jelentős árrést számoltak fel hasznuk növelése céljából. A mezőgazdasági kistermelők haszna nagyon minimális lett, miközben a nagyobb jövedelmet a kiskereskedői-forgalmazói vállalkozók szerezték meg. Ez rámutat egy másik problémára is, nevezetesen, hogy minél több forgalmazó kezén megy keresztül a mezőgazdasági termék, az emelkedő árrés miatt, annál nagyobb lesz a fogyasztói ára, mire a fogyasztóhoz eljut. Végző soron a fogyasztóknak is az az érdekük, hogy a termelőtől a piacig minél rövidebb utat „fusson” be a termék. Ehhez szükség lenne kedvezőbb tulajdonviszonyok létrehozása a mezőgazdasági termelők részére, a termelés, a forgalmazás valamint a feldolgozás, élelmiszeripar területén is.

- 3) A tulajdonviszonyok ilyen kedvezőtlen alakulása hosszabb távon felveti a földkoncentráció kérdését is. Bebizonyosodott, hogy a másfél és négy hektár nagyságú kis és törpe gazdaságok mennyire életképtelenek. A kérdés az, hogy a nagyobb birtok méret, illetve a földkoncentráció milyen formában fog végbe-menni. A földkoncentrációnak szükségszerűen be kell következnie, de nem mindegy, hogy milyen módon, kiknek a kezében. A magyar viszonyok közepette már csak azért is szükségszerűvé vált a földkoncentráció, mert még az egyes kiscgazdaságok földterületei is több tagban, egymástól kisebb, nagyobb távolságban helyezkednek el. Ez a földrajzi megosztottság nehezíti a mezőgazdasági művelést.

Amíg Magyarországon ilyen kedvezőtlenül alakult a földosztás, addig Nyugat-Európa szerte egy érezhető földkoncentráció ment végbe. Dániában és Franciaországban az átlagos birtoknagyság 1990-es évek elejére 20–21 hektárról 29–31 hektárra nőtt. Az 1970-es években a 20 hektár feletti birtokok aránya

Dániában az összes farmgazdaság 38%-a, Franciaországban 66.1-a volt (AKI, 1975). Az 1990-es évek elejére a 30 hektár feletti farmok aránya Dániában közel 70%, Franciaországban 72% körül alakult. A farmgazdaságok jövedelme ezen időszakban lényegesen nőtt. Magyarországon ezzel ellentétesen alakult a helyzet az 1990-es évek elejére. A magyar farmgazdaságok 6.2%-a 20 hektárnál nagyobb birtok és 47.3%-a 1 hektárnál kisebb földterület (Harcsa, 1993, 55 old.). Ebből is látható, hogy a hazai viszonyok birtok nagyság tekintetében még a 20 évvel ezelőtti nyugat-európai állapotoktól is messze elmarad. Emellett a termelők jövedelme jelentősen csökkent, és a megélhetésük veszélybe került.

A nyugat-európai – közvetlenül Hollandiában is tapasztalt – földkoncentráció sajátos folyamat eredményeként zajlik. Fokozatosan, ahogy az aktív mezőgazdasági dolgozók kiüregszenek, utódaik illetve örökösök veszik át a termelőmunkát a farmon. Több örökös, akik rokonok is, közös családi farmgazdaságot hoznak létre, és a gazdaságot a továbbiakban csak egyikük műveli. A többi résztulajdonos aktív dolgozóként más ágazatban helyezkedik el. A földbirtok rendszerint egy tagban van.

- 4) Kedvezőtlené váltak a mezőgazdasági termelők számára a hitelfeltételek is. A kisgazdaságok által igényelt hitel a termelés beindítására a legszükségesebb kisgépek beszerzésére jóval nagyobb, mint amennyit az árverésen hektáronként a termőföldért a vevők adnak. Lényegében nincs a termelőknek hitelfedezete a bankoktól felvehető kölcsönökre. A mezőgazdasági hitel kamatait legalább 12%-ban kellene megállapítani, jóval kisebb mértékben, mint más ágazatok termelőinek nyújtott hitelek esetében. Ez azért lenne szükséges, mert a mezőgazdaságban a befektetések lassabban térülnek meg, mint a többi szektorban.

A mezőgazdaságban a társadalmi–gazdasági átalakulás a már korábban kialakult magántulajdonosi viszonyok alapján az új típusú termelőszövetkezetekből, illetve szövetkezetekből, társulásokból kellett volna, hogy kiinduljon, néhány fontosabb alapelvet szem előtt tartva:

- 1) Vállalkozói és piacorientált szemlélet.
- 2) Olyan üzemméretek kialakítása, amely egyrészt vezetési szempontból jól áttekinthető, másrészt jobban illeszkedik egy adott település, vagy körzet élelmiszer-, valamint mezőgazdasági termék-szükségleteihez. Hollandiai észrevételek szerint például a szántóföldi növénytermesztés esetében a nagyüzemi méretek maximum ezer hektár nagyságúak legyenek.
- 3) A jelenlegi magyar viszonyok alapján elmondható, hogy egy családi farmgazdaságnak legalább 50–100 hektárnyi földterületen kell gazdálkodnia közepes szintű életszínvonal biztosításához.
- 4) A családi farmgazdaságok között szükséges a szövetkezés, az együttműködés a különböző gazdasági tevékenységek terén, megőrizve a termelésben az önállóságukat.
- 5) A szaktanácsadási rendszer fejlesztése a mezőgazdasági termelők részére, ami továbbképzési tanfolyamok megszervezését is jelenti. Ezen továbbképzési tanfolyamokban az agrárfelsőoktatási intézményeink oktatói–kutatói is résztvehetnének. A képzés költségeit helyi önkormányzatok vagy különböző alapítványok téríthetnék egyetemeink számára.
- 6) A mezőgazdasági termelők számára lényegesen kedvezőbb hitelfeltételek biztosítása.
- 7) A mezőgazdaság privatizációjánál azt a szempontot is figyelembe kellett volna venni, hogy a tulajdoni újrafelosztást magántulajdonosi alapon az ágazatban a termelőegységek al-

kalmazottai és az önálló mezőgazdasági termelők körére kellett volna szűkíteni. Viszont a privatizációt úgy kellene bővíteni, hogy a mezőgazdasági alapanyag-feldolgozó ágazatban a mezőgazdasági termelők is tulajdoni részhez juthassanak.

- 8) A nagyüzemek lebontását termelői tevékenység alapján kellett volna megvalósítani.
- 9) A privatizáció során a mezőgazdasági termelőszövetkezetek átalakításánál a termelőszövetkezeti tagság önkéntességét biztosítani kell. A tagság döntse el önként, hogy kilép vagy benntmarad a tsz-ben, illetve a belső átalakulás módjait.

A magyar mezőgazdaság számára követendő példaként mindig is alapvetően két külföldi modell állt alternatív lehetőségként.

- 1) Az egyik a központosított gazdaságirányítási rendszer viszonyai között működő, sok esetben túlméretezett nagyüzem, amely főleg a mennyiségi tömegtermelés szempontjait és nem a minőségi követelményrendszert veszi figyelembe. Főleg csak a legszükségesebb termékek körére terjed ki a tevékenysége. A nagyüzemi keretek elnyomják az egyéni érdekeltséget és a termelési kedvet. Az egyéni érdekeltség elve nagyon elvétve érvényesül.
- 2) A másik modell a nyugati-európai családi farmgazdaság, amelynek tevékenysége szorosan kapcsolódik a piaci igényekhez és a minőségi követelményeket veszi alapul. Az egyéni érdekeltség elve érvényesül bizonyos termelés-korlátozó rendelkezések mellett.

A tanulmánynak nem az a célja, hogy a két modell előnyeit és hátrányait elemezze, annál is inkább, mert nyilvánvaló a nyugati modell fölénye.

A magyar gazdaság sajátos hibája, hogy végtelenszerűen veszi át az éppen követendő külföldi mezőgazdasági fejlesztési modellt: a keleti nagyüzemi módszereket és az 1990-es évek elejétől a nyugati családi farmgazdasági rendszert.

Egyik esetben sem vették figyelembe a magyar mezőgazdasági fejlődés sajátosságait, és adottságait. A korábbi évtizedekben a mezőgazdasági termelés főleg nagyüzemi keretek között folyt amellet, hogy az összes mezőgazdasági termelés közel 30–35%-át a kisgazdaságok adták. Ennek megfelelően – ahogy már a bevezetőben is szó volt – a mezőgazdasági géppark is nagyüzemi termelési feltételeket követte. A hirtelen gyors tulajdonosi szerkezetváltást az egészében tőkeszegény magyar gazdaság nem tudta követni. Nem alakult ki egy olyan mezőgazdasági gépgyártó ipari ágazat, amely a családi farmgazdaságokat gépekkel láthatta volna el. A problémát növeli az is, hogy az 5 millió hektárnyi termőterület teljes egészében átlagosan 2–4 hektárnyi törpe családi farmokra oszlik, aminek gépesítése technikailag lehetetlen. A termelők szövetkezése adhatna erre az égető problémára megoldást. Ebben a formában meglévő családi kisbirtokok teljességgel életképtelenek.

A kialakult magyar birtokviszonyokkal szemben még a követendő nyugati modell is megőrizte a mezőgazdasági termelés jelentősebb részét kitevő nagyüzemi kereteket, ami nyugat-európai viszonylatban egy-két ezer hektár. Emellett a családi gazdaságok átlagos birtoknagyságai ma Nyugat-Európa szerte növekvő mértékűek, fokozatos földkoncentráció jellemző. Hollandiában sajátosan alakult a helyzet, mert 1975–1990 között 34,4 és 35,2 hektár között alakult átlagosan egy szántóföldi farmra jutó terület, miközben farmonként a munkaerő másfél fő volt (Wossink, Ada 1990. 6 old.).

A termelőszövetkezetek esetében hiányzott a tsz-tagok, termelők, tulajdonosi érdekeltsége, viszont megvoltak a gazdálkodáshoz szükséges anyagi, technikai, pénzügyi feltételek, mégha javarészt közepes

minőségi termékek létrehozását tették lehetővé. A mezőgazdaság privatizációja nyomán kialakulóban van a tulajdonosi érdekeltség, viszont az egyéni gazdálkodáshoz nem teremtődtek meg a kedvező gazdasági, pénzügyi és infrastrukturális feltételek. Az egyéni gazdálkodás beindulását jelentős mértékben hátráltatja a tőkehiány és a gépesítés szempontjából nem optimális üzemméretek létrejötte. Gépesítés nélkül nincs se tömegtermelés, se minőségi szintű termelés.

A mezőgazdasági termelők számára az egyik legnagyobb tragédia az, hogy az önkéntesség elvét sem akkor nem tartották be, amikor a tsz-eket szervezték, sem akkor amikor a tsz-eket szétverték. Mind a két időszaknak sajátos jellemzője volt, hogy erőltetett módon hajtották végre a felülről jövő átalakítási folyamatokat.

A tsz-ek szervezése az 1970-es évekre meghozta a magyar mezőgazdaság számára a nemzetközi sikereket. Az 1990-es évek privatizációja készületlenül érte az agrártársadalmat és az egész nemzetgazdaságot. Gazdaságilag, pénzügyileg nem voltak megfelelően előkészítve a tulajdonviszonyokban végrehajtott változások, például: megfelelő hitelfelvétel feltételek és géppark, a mezőgazdaság modernizációja, agrárpiaci rendtartás, piacteremtés, a helyi természeti és települési adottságok figyelembevételének hiányosságaiából adódott.

Túl a belső gazdasági nehézségeken a hazai mezőgazdasági termelőket nem olyan mértékben védtek vámokkal és lefoglalásokkal a külföldi termelőkkel szemben, mint az Európai Közösség. Ez a már fentebb említett agrárpiaci rendtartás hiányosságaiából következik.

Az agrárágazat exportképességét feltétlenül meg kell őrizni, mivel az így keletkező exportbevételek lehetővé teszik a külföldi államadottságok törlesztését. Az államadottságok kezelhetelenné válásához hozzájárulhat az is, ha az élelmiszergazdaság nem tud jelentősebb valuta-bevételhez jutni.

A magyar gazdaság, amely hagyományosan agrárexportőr ország, rendkívül kedvezőtlen az élelmiszer behozatal növekedése, ami nem magyarázható a külföldi piacok beszűkülésével, a kelet-európai piacok összeomlásával. Ez a körülmény újból rávilágít a hazai mezőgazdasági termelői kapacitások leépülésére. Ennek oka, részint a hazai termelők gazdasági lehetőségeinek romlása, részint a beáramló külföldi tőke által megvásárolt vállalatok leépítése, például cukoriparban, élelmiszerfeldolgozó iparban, és a borászatban.

A kialakuló kis- és közép birtokosok szövetkezésére szükség lenne a beszerzés, értékesítés, hitelezés a piacra termelés és a gépek használata terén. Ezzel az együttműködéssel elősegíthetnék a hatékonyabb gazdálkodást. A szövetkezés révén a mezőgazdasági termelők jobban kiküszöbölhetik a tőkehiányból és a kedvezőtlen hitelfeltételekből adódó hátrányokat és lehetővé válna a korszerűbb mezőgazdasági technika alkalmazása a termelés során.

Források:

1. AKI /1975/: Mezőgazdasági és agrárpolitikai irányzatok az európai fejlett tőkés országokban, Budapest
2. HARCZA, István /1993/: Mezőgazdasági kistermelés és a mezőgazdasági vállalkozók. KSH. Budapest, 97. p.
3. Tájékoztató az agrárágazat helyzetéről , javaslatok a válság kezelésére. MOSZ, Budapest, 1993. 15.p.
4. WOSSINK, Ada (1993): Analysis of future agricultural change – a farm economics approach applied to Dutch arable farming. Wageningen. 220 p.
A tanulmány a 302/94-es számú pályázat alapján az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért támogatásával készült.

Dr. Herczeg János

A hazai privatizáció nyertesei és vesztesei

A magyar gazdaságban kialakult helyzet (mert mindig van valami-féle helyzet hazánkban melyről sokat és sokan vélekednek) nem éppen kedvező azon tekintetben, hogy az eddig végrehajtott privatizáció eredményéről, hatásairól beszéljünk. 1993 jelentései a magyar privatizációról még úgy szóltak, hogy a folyamat kifulladásban van és ezért új privatizációs stratégiákat kell kidolgozni és bevezetni. Ekkor születtek meg olyan privatizációs stratégiák, amelyek segítségével szélesebb rétegek tulajdonlása is lehetővé vált. (MRP, MBO). Aztán mint tudjuk, ahogy készülődött a legújabb „rendszerátalakítás” úgy erősödtek fel a csatározások a privatizációért felelős szervezetekben, hogy még az utolsó felvonást lefölközzék.

Való igaz, hogy az elmúlt koalíciós kormányzat nagy lehetőségeket szalasztott el a magyar gazdaság stabilizálásában. Ebbe éppen úgy beletartozik az adósság kezelése, mint a privatizációs folyamat gyors végrehajtása, de lehetne folytatni a 40 év alatt kialakult társadalmi berendezkedés határozott lebontásának elmulasztásával.

Az igazsághoz tartozik az is, hogy Antall József kormánya történelmi küldetését egy a mainál lényegesen erősebb ellenzék folyamatos ösztöze alatt végezte, a sajtó sorozatos támadása mellett. A jobbról balról ért támadások következtében törvényszerű volt a kormányzat elbizonytalanodása, az 1992 – 93-as évben mutatkozó teljesítmény javulás megtorpanása. Törvényszerű volt a koalíció választási veresége, törvényszerű volt az MSZP – SZDSZ koalíció győzelme és elkerülhetetlen volt a Békési László „későbbi” expénzügyminiszter nevével fémjelzett szociálliberális – restriktív gazdaságpolitika bukása is. Ez utóbbitól a közvélemény többnyire csak a ráaggatott jelzőket ismerte, valójában specifikus vonásait még a szakmai közvélemény sem ismerte fel. Ezek leginkább akkor kerültek felszínre, amikor a miniszterrel-

nők és pénzügyminisztere (elég gyakran) ellenmondásba kerültek egymással a nyilvánosság előtt.

Még mielőtt megrovas érne a politikainak tűnő eszmefuttatásért, térjünk vissza a tanulmány címében feltett kérdésre, melyre választ vár a tisztelt olvasó. A jelen tanulmány szerzője abban a szerencsés helyzetben volt, hogy több privatizált vállalatnál végzett kutatásokból le-
szűrt tapasztalatok alapján járulhat hozzá a címben felvetett kérdésekre adandó nem könnyű válaszhoz, amely attól tartók, hogy e tanulmány kereteit meghaladó és ezért feltehetően még sokáig megválaszolhatatlan marad.

Így a jelen tanulmányt tekintse a kedves olvasó egyfajta nézőpontnak.

Feltehetően nem vagyok egyedül azon véleménnyel, hogy az 1990 – 94 években végrehajtott magyar privatizációs folyamat a kétségtelenül felróható számos hibája mellett feltétlenül eredményes volt. A végrehajtás szervezeti keretei a céloknak megfelelőek voltak. Ez utóbbi állítást mi sem bizonyítja jobban, mint a privatizációs miniszteri státusz visszaállítása, valamint az ÁVÜ és az ÁVRT összevonásának elhalasztása.

Az elkövetett hibák okai a szervetlenség, a stratégia hiány, döntésképtelenség, és a különböző „magyar betegségek,, felszínre kerülései voltak.

Emlékeztetőként, hogy milyen is volt az 1989/90-et megelőző társadalom és gazdaság állapota.

- ☞ Elemi erővel tört a felszínre, hogy minden további erőfeszítés a társadalom és gazdaság megreformálása, az addig követett módszerek és keretek alapján zsákutca.
- ☞ Percek alatt derült ki, hogy a gazdaságot óriási külső- és belső adósságállomány nyomja, amelynek ráadásul kézzel fogható eredménye nincs, hacsak nem tekintjük annak az óriási ráfordí-

tásokkal, többnyire protekcionista alapon elosztott támogatásokkal kiépített versenyképtelen vertikális ipari kapacitásokat, vagy rendszerében hiánygazdálkodás oldására az állampolgárok közérzetének javítására beszerzett nyugati import termékek adagolását, de ide lehetne sorolni az embert nyomorító panel városépítő programok finanszírozását is.

- ☞ Csak emlékeztetőül, hogy amikor Európában az angol ipari forradalom óta érintetlen alapvető emberi szükséglet kielégítését szolgáló textilipar rohamos ütemben ment tönkre, hazánkban súlyos milliárdokat fordítottak a textilágazat rekonstrukciójára.
- ☞ Reméljük lesz olyan gazdaságtörténész aki kiszámítja, hogy mi-be került nekünk az olajár robbanás megállítása a vasfüggönynek becézett határon.

Sem az ipar, sem a mezőgazdaság nem volt versenyképes és eltorzult szerkezetében nem is volt azzá tehető.

Nem csak a termékek minősége, hanem a vállalatok teljesítménye, a termelékenység színvonala sem volt megfelelő. Néhány kivételtől eltekintve a termékek tulajdonsága, valamint ára, a nyújtott szolgáltatások színvonala sem felelt meg a nyugat-európai piaci követelményeknek. A kialakult válsághelyzetet tetézte a KGST felbomlása. Ebben a helyzetben a radikális megoldás egy mazsolázó dózeroló privatizációs stratégia lett volna, amolyan kelet-német módra. Ez utóbbi privatizációt is alapvetően piaci alapúnak tekinthetjük nagyfokú állami szerepvállalás mellett külső finanszírozással.¹

A versenyegyeztetési prioritások között a vételár nagyságát megelőzte a beruházási és foglalkoztatási kötelezettségvállalás.

Ez a módszer más kelet – közép-európai ország számára nem volt követhető már csak a Treuhand felhalmozott 280 milliárd DM deficitje miatt sem, amelyet a szövetségi állam kompenzált. A kelet-német pri-

¹ Galgóczi Béla: Nemzetközi kitekintés (Kézirat) 1994. Privatizációs Kutatóintézet

vatizáció 1993 végéig gyakorlatilag befejeződött. Ezek után egyértelmű, hogy más olcsóbb privatizációs modellt és megoldásokat kellett választani.

Amikor említésre került, hogy az előző koalíció elmulasztotta a múlt társadalmi berendezkedés átalakítását, ez arra is vonatkozik, hogy a régi szocialista vállalati menedzsment gyakorlatilag változatlan személyi és szervezeti formában a helyén maradt. Biztosan további vitára ad okot az a megfogalmazás, hogy a privatizációs folyamat során későbbi fázisban sorra kerülő, vagy a privatizálandók körébe be sem került az állami cégek óriási mértékű vagyon vezetéséért a romló külső és belső környezeti feltételek mellett nagymértékben felelősség terheli a helyén maradt, önmagát átmentő, taktikázó, stratégiával nem rendelkező, a szocialista években megszerzett privilégiumokat féltő és korszerű menedzsment módszereket nem ismerő, megismerni és alkalmazni nem akaró vezetőket és múltba merevedett vállalati szervezeteket.

A jelen tanulmány szerzője hosszú éveken keresztül tevékenykedett egy, az akkori ipari élvonalhoz tartozó textilipari vállalatnál, amely az általa gyártott termékekkel a hazai piacon a külkereskedelem liberalizálásig gyakorlatilag monopolhelyzetben volt. A cég ma iszapbirkózást folytat fennmaradásáért és az érdeklődő vevők sem adják egymásnak a kilincset. Azonban a vállalat régebbi és újabbkori története során nyomon követhetők azok a vezetői stratégiai hibák, amelyek a jelen helyzet kialakulásához elvezettek.

A másik kirívó eset egy borászattal és mezőgazdasági termeléssel foglalkozó szebb napokat megélt állami vállalat totális csődje, amelyet a szerző sajnos csak a végjáték idején kísérhetett figyelemmel mint az ÁVÜ által kijelölt IT. elnök. A vállalat a múltban elkövetett sorozatos vezetői hibák és tévedések következtében teljes mértékben működésképtelenné vált.

A 80-as évek fellazult felügyeleti ellenőrzés következtében elkövetett vezetői hibák egyenként is kimerítik a büntetőjog kritériumait. Sajnos a rendszerváltás után a fellazult állami ellenőrzést követő AVÜ felügyelet is hozzájárult ahhoz, hogy a cég vagyonvesztése, elporladása felgyorsult. Az évek során felhalmozódott adósság kötelezettségek fedezésére nem elegendő a vállalat vagyona, felszámolása elkerülhetetlen volt.

Az utókorra vár annak kiderítésére, hogy valójában ki és kik a felelősök az állami vagyon fokozatos elporladásáért. A kérdés az, hogy egy piac és versenyképtelen állami vagyon esetében hol húzódik az értékesség és értéktelenség határa. Amikor a szerző az állami vállalatok menedzsmentjének felelősségét felveti, arra is gondol, hogy ők azok, akik mindenkinél jobban tudják a rájuk bízott vagyon értékét vagy értéktelenségét.

A következőkben tekintsük át röviden a magyar privatizációs folyamat főbb eredményeit.²

1. A privatizáció főbb eredményei

1994 közepéig 588 gazdasági társaságot 100%-os, 236 gazdasági társaság többségi tulajdoni, 47 társaság pedig kisebbségi tulajdoni értékesítésére került sor.

Ezen túlmenően 9863 üzlet eladása történt az előprivatizáció keretében mintegy 60 milliárd FT értékben.³

² Privatizációs Kutatóintézet éves jelentései a magyar privatizációról 1992 – 93 – 94, Giday András : Piaci privatizáció Magyarországon c. kandidátusi értekezése 1994.

³ A privatizáció mérlege, Privatizációs Kutatóintézet, 1994.

A privatizációs folyamat által érintett vagyon 1994 közepéig (mdFt-ban)

100%-os tulajdonhányadban értékesített teljes vagyon	229,30
Többségi tulajdonhányadban értékesített vagyon	201,89
Kisebbségi magántulajdonban adás által érintett vagyon	90,74
Vagyonvédelmi értékesítésbe és apportba bevont vagyon	88,74
Előprivatizációban értékesített vagyon	17,5
Felszámolásban és végelszámolásban érintett vagyon	315,91
Összes privatizációban érintett vagyon	943,63
Privatizáció foka (943,63/2000).100	47,18%

Az összesített táblázat egy meglehetősen kedvező képet mutat.

Az adatok alapján megállapítható, hogy *csaknem teljesen befejeződött a privatizáció a*

- ☞ nagy- és kiskereskedelemben, vendéglátásban,
- ☞ az élelmiszer ipar stratégiaileg fontos területein,
- ☞ az építőanyag – és építőiparban,
- ☞ valamint a gyógyszeriparban.

A részleges privatizáció által érintett területek:

- ☞ mezőgazdasági, gazdasági társaságok és szövetkezetek,
- ☞ könnyűipar,
- ☞ fémfeldolgozó – és gépipar,
- ☞ energetikai – és olajipar,
- ☞ bankok és pénzügyintézetek,
- ☞ termelő infrastruktúra.

Az utóbbi területeken a privatizáció megtorpanása az ágazatok válság helyzetében (könnyű – és gépipar, fémfeldolgozó ipar), vagyonér-

ték és piaci árproblémákban, politikai döntések elmaradásában kereshető.

Az előzőek alapján levonható további két következtetés :

A privatizációs folyamat legelőrehaladottabb állapotban a stratégiai-
lag fontos termelő ágazatokban van. Míg a befektetők szempontjából
kétségtelenül stratégiai befektetési lehetőségeket kínáló olaj, energia, a
bankszektorban politikai döntés hiányában nem történt gyakorlati elő-
relépés a privatizációban.

Ennek következtében a rendkívül kedvező számot mutató 47%-os
állami vagyon magánkézbe adásának hatása a magyar gazdaságra mér-
sékeltőbb, mint ha a kereskedelmi banki privatizáció végrehajtásával
lehetett volna.

A másik fontos levonható következtetés, hogy az állami vállalatok
igen nagy része – a privatizált összes vagyon 33, 5% – a – csődhely-
zetbe került, nem tudta elkerülni a felszámolást illetve a végelszámolást.

Ez utóbbi viszonylag nagy részarány alátámasztani látszik az örök-
lött iparszerkezet részleges versenyképességét ill. versenyképtelenségét.

2. A privatizációs folyamat hatásai.

A kutatások alapján a privatizációs folyamat elérte célját azzal,
hogy a gazdaságban megerősödött a piaci verseny.⁴

4 Bara Zoltán – Tóth Ágnes : A privatizáció hatása a piaci versenyre. Privatizációs Kutatóintézet. A privatizáció mérlege 1994. május

Giday András : Piaci privatizáció Magyarországon, Kandidátusi értekezés

A privatizáció által érintett ágazatok szerkezete a tulajdonviszonyok gyökeres változása, valamint a versenyszituáció kialakulása következtében megváltozott. A tulajdon decentralizálásával megtörtént a nagy állami monopóliumok végleges visszaszorítása.

Az 1993-ban végzett 250 privatizált vállalatra kiterjedő kutatások alapján, a privatizált szervezetek gazdasági paraméterei egyértelműen jobbak az iparági átlagoknál, miközben a vállalkozások átlagos létszáma 20%-al csökkent.

A privatizált vállalatok jobb versenypozíciójának következtében a megmaradt munkavállalók helyzete lassan stabilizálódott.

A privatizált társaságok eladósodása a nagyobb hatékonyság valamint markáns belső érdekeltiségi viszonyok miatt kevesebb mint az ipari átlag.

A jövedelmezőségi mutatók ipari átlaghoz viszonyított növekedése a nagyobb termelékenység eredménye.

A privatizációs folyamat eredményeként az állam szerepe a GDP előállításában nagymértékben visszaszorult, miután már 1993-ban a magángazdaság súlya elérte a 47%-ot.

Egyes feltételezések szerint ez az arány a versenyszektorban magasabb.

A jelen tanulmány keretében csak néhány tényező kiragadására van lehetőség a magyar privatizációs folyamat hatását illetően.

A privatizációs folyamat modell egyedi, egyszeri történelmi és ezért megismételhetetlen jelenség. A folyamat feltárásában megítélésem szerint a Tulajdon Alapítvány és a Privatizációs Kutatóintézet rendkívül hasznos és értékes munkát végzett. A magyar privatizáció állásáról készült féléves és éves jelentések folyamatában értékelik statisztikai adatokkal magyarázzák a végrehajtásának előrehaladását, számtalan

értékes információt adnak a kutatók számára. Ez azért is fontos mert a magyar privatizációs folyamatban számos újszerű és nagy vitákra is okot adó privatizációs technikát dolgoztak ki, és vezettek be.

Amíg az előprivatizáció, a decentralizált privatizáció, vagy az ön-privatizáció részben spontán jegyeket mutat a későbbi technikák bevezetésével (MBO, MRP, lízingkonstrukció, hitel, kárpótlási jegyek, tőzsdei privatizáció, tulajdonlás lehetőségének kiszélesítése volt a cél.

Ezek a kedvezményes hitelkonstrukcióval rendelkező technikák elsősorban hazai befektetőket voltak hivatva támogatni.

Összefoglaló táblázat⁵ (1994. októberi adatok)

	AVRT	ÁVÜ	Összesen
MRP			
darab	2	192	194
névérték, Mrd Ft	0,8	37,16	37,96
Lízing			
darab	–	24	24
névérték, Mrd Ft	–	6,09	6,09
E hitel			
érték, Mrd Ft		58,52	58,52
Kárpótlási jegy			
névérték, Mrd Ft	13,94	33,04	46,98

⁵ Privatizációs Kutatóintézet
Kiemelés : Giday András kandidátusi értekezéséből

A fentiekben kiragadott, a magyar privatizációs folyamatot jellemző tényezők úgy vélem némi képet adnak arról a nagyszabású kísérletről, amely a társadalmat alaposan felforgatta és addig megváltozhatatlannak hitt társadalmi osztályokat, kötelékeként szakított szét és rendezett át.

A nagyszabású kísérletnek vannak természetesen nyertesei és vesztesei. Nyertesei a vagyonhoz jutó (törvényesen és etikusan v. a törvénykezés gyengeségeit kijátszva etikátlanul) és azt működtetni tudó vagy azzal spekuláló új magántulajdonosi réteg.

Nyertesei a külföldi érdekeltségű cégek anyavállalatai és befektetői, akik az olcsó magyar munkaerőre vagy a magyar cégek megszerzett piaci pozíciójára – saját termékekkel való helyettesítésükre ezáltal a piac megszerzésére spekuláltak.

Feltétlen nyertese az a hivatalnok és menedzser réteg, akik a privatizációs folyamat levezénylésének lehetőségeit ragadták magukhoz és ki tudták használni a kínálkozó alkalmakat saját karrierjük építésére. Így kerültek manapság igen jól fizető pozícióba.

Csak összehasonlításként említem meg, hogy a különböző mozaik-információk alapján, (megbízható statisztikai adatok nem állnak rendelkezésre) a privatizációs folyamat irányításával megbízott (ÁVÜ, ÁVRT) középszintű menedzsereinek jövedelme 2 – 3-szor magasabb mint egy egyetemi tanári jövedelem.

Feltehetően vannak olyan gazdasági, ma még állami intézmények, ahol egy – egy csúcsmenedzser esetében ez akár ötszörös is lehet.

Magánvállalkozásnál, valamint nagyobb külföldi érdekeltségű cégeknél nem ritka a havi 800 ezer – 1 millió Ft-os bruttó jövedelem, hozzá autóhasználat és egyéb költségelszámolási lehetőségek. Ehhez képest a kormány szociális demagógiája (amely azóta pólust váltott) nevetségesnek tűnik.

A fentiekben vázolt egyetemi oktatóra nem túlságosan előnyös kép, amely kétségtelenül részleteiben vitatható, de tendenciájában igaz, meglehetősen súlyos társadalmi problémákat, aránytalanságokat és út-tévesztést vet fel. Az ún. *humán erőforrás* és ezen belül is a tudás, szakértelem az ún. emberi tényező a világ fejlettebb felén, óriási mértékben felértékelődött olyannyira, hogy ez a gazdasági növekedés legfontosabb erőforrása. Ennek záloga egy ország nevelési – oktatási rendszerében van. *Ezt figyelmen kívül hagyni, vele nem törődni azt jelenti, hogy a nemzet lemond lételemének – fejlődésének legfőbb stratégiájáról.*

A magyar privatizációs folyamat vesztesei mind mindazok, akik a tulajdon megszerzéséért folytatott versenyben (harcban) alulmaradtak. Elsősorban a munkavállalók, akik a privatizáció első következményeként elvesztették nem túlságosan jövedelmező, de biztonságosnak hitt állásukat.

Vesztesek azok a munkavállalók is, akiket az új tulajdonos továbbra is alkalmaz, de kiszolgáltatottságuk és létbizonytalanságuk is érezhetően megnőtt.

Vesztesek azok a befektetők, vállalkozók, akik nem kellően mérték fel a megszerzett tulajdon működtetésének pénzügyi, piaci konzekvenciáit. Természetesen vesztes az a menedzser réteg is, aki a tulajdonváltás áldozatául esett.

Vesztesek azok a befektetők és vállalkozni szándékozók, akik többnyire politikai megfontolásokból elodázott magánkézbe adás miatt nem juthattak tulajdonhoz.

Példaként célszerű felidézni az állami gyógyszerárak privatizációja körüli csatározásokat. Mára már világos, hogy az 1993-ban kialakult áttekinthető tiszta helyzetet felváltotta egy rendkívül bonyolult végső kimenetelében meglehetősen kétséges szituáció. Abban mindenki egyetértett és egyetért még ma is, hogy a gyógyszer-kereskedelem az a

forma, amely a leghatékonyabban magánvállalkozás formájában működhetne. Ezt kellően bizonyítja az a több mint 500 magángyógyszertár, amely igen jó színvonalú gyógyszerválasztékot biztosít a betegkör számára. Mindezt esetenként ösztönös marketing filozófia, a beteg és vevő centrikus üzletpolitika nélkül nem volna képes elérni.

A megyei gyógyszertári központok részvénytársasággá alakulásával a gyógyszertári privatizáció jövője vajúdás elé néz. Ismét egy példa arra, hogy a politikai érdekek túlhangsúlyozása milyen módon képes akadályozni, akár meghiusítani racionális gazdasági lépések megtételét. Feltehetően a politikai érdek a HungarHotels Szállodalánc eladásának megghiúsulásában közvetlenül, míg a Budapest Bank Rt. privatizációjának sikertelenségében közvetetten játszott szerepet. Ez nem is új keletű, hiszen a magyar társadalomban történelmi hagyományai vannak a politika csinálás uralmának a gazdaság működése felett. Az új koalíciós kormányzat úgy tűnik ezen „nemes” hagyományokat követi. A politika csinálás a jelek szerint amőba módjára körbefonja, behálózza a gazdaságot.

Úgy tűnik, hogy a meghirdetett gazdasági program ellenére a privatizáció gyorsítására a felszínes ígéretekben és szervezeti huzavonákban merült ki ez időig. Erős kérdőjel a 150 milliárd Ft-nyi privatizációs bevétel elérése, amely így is nagyrészt állami költségvetési hiány pótlására fordítódna. Nem volna célszerű belemenni olyan fejtegetésbe, hogy ez esetben a rendkívül költséges aránytalanul nehézkes államigazgatás és állami szektor miként kebelezi be tulajdonképpen a társadalmi hasznosság látszata nélkül és emészti meg a privatizált állami vagyon ellenértékét.

Végül úgy tűnik, hogy a szociális demagógiával hatalomra került liberális koalíció önnön csapdájába esett. A hatalomra ekrülés után hatalmi pozíciójuk megszilárdítása, népszerűségük növelése érdekében a társadalmi igazságosság meghirdetésével lefékeztek, sőt megállították a privatizáció folyamatát.

Az amatőr módon végrehajtott kézivezérlésű felülvizsgálatok eredménye a külföldi befektetők óriási bizalomvesztését eredményezte a magyar befektetési lehetőségek iránt.

Így minél nagyobb a késlekedés, annál jobban kerül vesztes pozícióba a koalíció és vele a magyar gazdaság. A helyzet megoldását tovább nehezíti az időközben bekövetkezett gazdaságpolitikai váltás által előidézett társadalmi és szociális válsághelyzet és annak lehetősége.

Feltehetően a válságkezelés sikertelensége miatt a privatizációs folyamat leblokkolásának, valamint nem átgondolt, hatásaiban nem vizsgált gazdaságpolitikai váltás igazi vesztese lehet a kormánykoalíció.

Így csak egyet tehetünk: reménykedve várjuk a markáns gazdaságpolitikai vezetők felbukkanását, akik tesznek és mernek tenni annak érdekében, hogy a jéghideg valóság, a gazdasági és társadalmi racionalitás mint rendező elv utat törjön ebben a kelet – közép európai káoszban. Várjuk, hogy hiteles és elkötelezett vezetők és a magyar emberek szakértelme, tehetsége kiemelje ezt a nemzetet a káoszból oda, ahova való az egészen nagyok sorába.

Dr. Gazdag László

Monetarizmus és restrikció

„Érdeklődve tanulmányozom a különböző restrikciós elméleteket és politikákat, igaz, ezek még soha sehol sem vezettek eredményre”.

Milton Friedman Nobel-díjas.

Magyarországon az 1994-ben hatalomra jutott szociál-liberális koalíciót, s különösen Békési pénzügyminiszter gazdasági programját sokan, köztük neves közgazdászok is, „monetáris restrikciónak” nevezik, többnyire elmarasztaló kicsengéssel. Valójában a fogalom fából vaskarika, hiszen a cikk mottójául választott Friedman idézet is jelzi, hogy a monetarizmus (a chikágói iskola) gazdaságfilozófiájától igencsak távol áll az általános restrikció.

A tévedés valószínű oka a fiskális (nem monetáris!) egyensúlyjavító intézkedések összekeverése a monetáris pénzsűkítő gazdaságpolitikával, mely utóbbi azonban nem általános restrikciót, hanem szelektív pénzkibocsátást jelent, aminek lényege, hogy bizonyos szférák felé akadályozzuk a pénz- és tőkeáramlást, míg más szférák felé éppenséggel elősegítjük. A monetáris politika az egyik oldalon pénzt (erőforrást) szűkít, a másik oldalon viszont pénzt teremt, ez a szelektivitás lényege.

Egészen konkrétan, a monetáris filozófia lényege a schumpeteri „teremtő pusztulás” mechanizmusainak teret engedni, vagyis megvonni az éltető forrásokat a veszteséges, konzervatív energia- és nyersanyagfaló szférától, valamint annak holdudvarától a kitermelőipartól, a másik oldalon viszont hagyni fejlődni a modern, „szürkeállomány igényes” csúcs- és húzóágazatokat. Az általános restrikció ezzel szemben az egész gazdaságot egyszerre bénítja, s végeredményben nem hogy elősegíti, de kifejezetten gátolja az egészséges tőkeáramlást.

Ha azt akarjuk eldönteni, hogy ma Magyarországon monetáris politika folyik-e, ahogy azt a világon a közgazdák értelmezik, akkor meg kell vizsgálnunk ennek a monetarizmusnak a lényegi ismérveit és szembesítenünk kell ezzel a gazdaságpolitikával. Itt lehet Milton Friedman alapvető művére (Infláció, munkanélküliség, monetarizmus) támaszkodni, de mindinkább a nyugati kormányok, és főként az USA „konzervatív”, monetarista gazdaságpolitikájára az 1980-as években.

Meg kell néznünk ezen elvek és politikák viszonyát az infláció, a valutaleértékelés kérdéséhez, vagy a veszteséges szférák állami támogatásának kérdéséhez. Ha mindezeket ütköztetjük a magyar valósággal, akkor alaposan meg kell kérdőjeleznünk a „monetáris restrikció”, vagy akár a „pénzügyi szigor” jelzőjének jogosságát. Kiderül, hogy Magyarországon a pénzügyi korlátok tovább puhulnak és megy minden a maga útján, immár másfél évtizede.

1. A restrikció-csapda

A magyar gazdaság legutóbbi másfél évtizedét a restrikciós egyensúlyhelyreállító, valamint az egyensúlyt fölborító dinamizálási kísérletek egymást váltogatása jellemezte. 1979-83 között az ország lakossága először ismerkedhetett meg a radikális nadrágszij-megszorítással. 1984-ben már megkezdődött az a dinamizálás, amit az 1985 márciusi MSZMP kongresszus szentesített. 1984-87 között megduplázódott az ország adósságállománya (7 milliárd dollárról 14 milliárdra!) és 1988-ban bekövetkezett az újabb restrikció. Ez 1992 közepéig tartott, akkor az Antall-kormány újabb gazdaságélénkítésbe kezdett. 1994-ben a Horn-kormány a növekedés helyett újra az egyensúlyra helyezte a hangsúlyt.

Az általános restrikciónál mindig az az alapvető kérdés, hogy milyen célból alkalmazzuk. Ha a gazdaságpolitika lélegzethez akar jutni, ha meg akarja állítani az egyensúlyt már már kezelhetetlen mértékű romlását, akkor van létjogosultsága a megszorító intézkedéseknek, a fogyasztás visszafogásának. Ha azonban a gazdaságpolitika abból a

tévhitből indul ki, miszerint a fogyasztás visszafogása erőforrások átcsoportosítását eredményezheti a beruházási szféra számára és így a föllendülés alapját képezheti, akkor a restrikción inkább ront a helyzeten, mint javít.

A nadrágszijmeghúzás ugyanis csak a rövidtávú tartalékok föltárására, mozgósítására alkalmas, nem pedig a hosszú távú fejlődés meg alapozására. Krízismegoldó szerepe lehet, döntési helyzetbe hozhat e helyzetből kiesett kormányt, de rá gazdaságfejlődési stratégiát építeni csak légvárépítés lehet.

A restrikción általános fogyasztás visszafogást, tehát piacsűkítést jelent, márpedig egy valódi föllendülés legfőbb akadályá éppen a piacorklát szokott lenni.

1979-83 között jól működött a restrikción, sikerült a belső fogyasztás visszafogása útján egyensúlyt javítani, 1981-83 között, három éven át külkereskedelmi aktívumot realizáltunk, ami megtévesztette a gazdaságpolitikát és a politikát is, jött a katasztrófát előidéző újabb dinamizálási kísérlet. Mert bizony az adósságállomány megduplázódása gazdasági katasztrófa volt a magyar nemzetgazdaságra nézve.

1995-ben a restrikción csapda lényege az, hogy a restrikción szerepét, lehetőségeit a gazdaságpolitika túlértékeli, összekeveri a tüneti kezelést az alapbaj gyógyításával. A fogyasztás visszafogása nem szabadíthat föl elegendő erőforrásokat a hazai modernizáción számára, lévén e megtakarítás lehetséges méretei igen korlátozottak. A másik oldalon viszont a piackorklát igen lényeges gátját képezheti a föllendülésnek.

2. Keynes-galaxis a monetarista „big bang” előtt

A XIX.-XX. század fordulója komplex technikai-technológiai fordulalmának (belsőégésű motor, villamos energia, vegyipar kezdetei, kép- és hangrögzítés, rádió, futószalag stb.) kifutását jelentősen megzavarja az I. és II. világháború, valamint az 1929-33-as nagy gazdasági

világválság. A századforduló alapinnovációira alapozott tömegtermelés csak a II. világháború után tudott igazán kibontakozni. Az infrastruktúra robbanásszerű fejlődése révén a nemzetközi tőke gyors ütemben vonta be a világgazdaságba a perifériák nyersanyag- és energiaforrásait, valamint olcsó munkaerejét. Erre az inputra alapozva a világgazdaság outputja gyorsan bővült, másrészt széles néptömegek élet-színvonala emelkedett a fejlett világban, és persze százmilliók léptek be a modern világpiac termelői közé a perifériákon is. Évtizedeken át nem létezett tehát piackorlát.

Az olcsó input teremtette meg a jóléti, paternalista állam, a „fogyasztói társadalom” anyagi bázisát. Keynes receptjeinek lényege a századforduló alapinnovációi által meghatározott gazdasági struktúra működési zavarainak tompítása, az újratermelési ciklus amplitúdóinak csökkentése volt. A szabályozó bűvész pedig nem más, mint az egyre több szerepet magára vállaló állam. A keynes-i szentháromság, vagyis az infláció-munkanélküliség-növekedési ütem triászta jelentette azt a variációs eszközt, amellyel az állam játszadózhatott. Az 1960-as években megvalósult Robison asszony gazdasági aranykora, vagyis a minimális infláció és munkanélküliség mellett maximális gazdasági növekedés. Csakhogy a korlátlan prosperitás egén már gyülekeztek a viharfelhők az 1970-es évek elején.

3. A Friedman-univerzum születése

Az 1973 októberi arab-izraeli háború nyomán kirobbant olajválság hamarosan általános energia- és nyersanyagválsággá terebélyesedett. Lezárult a XIX-XX. század fordulójának komplex technikai-technológiai forradalmára alapozott tömegtermelés korszaka, megszűnt az olcsó input, kicsúszott a paternalista állam alól a gazdasági talapzat. Ne feledjük el, hogy az úgynevezett szocialista világban is ez az olcsó input képezte az állam-gólem ökonómiai háttérét. Itt az input még olcsóbb volt az alacsony bérek, a természeti kincsekkel, erőforrásokkal való rablógazdálkodás miatt.

A chikágói iskola joggal mutatott rá arra, hogy a gazdasági bajok fő oka ebben az új helyzetben az egészséges tőkeáramlás hiánya, valamint az állam túlköltekezése. Azzal, hogy az állam igyekszik a bajba jutott ágazatokat, vállalatokat megmenteni, a munkahelyeket megőrizni, lehetetlenné teszi az erőforrások áramlását az alacsony hatékonyságú, esetleg kifejezetten veszteséges szférából a hatékonyabb tevékenységek felé, konzerválva az elavult struktúrát. Másrészt az állam túlköltekezése, a magasba szökő költségvetési deficit az infláció egyik fő gerjesztője, márpedig az infláció szintén akadályozza az egészséges tőkeáramlást, lehetővé téve a rossz hatékonyságú szféra számára is az inflációs árnyereséget és így a fennmaradást. Az infláció elkeni, elfödí a bajt, a gennyes gócot, ezért a monetaristák szerint a legkártékonyabb jelenség.

A lényeg az, hogy az 1970-es években nem a meglévő gazdasági szerkezet egyszerű működési zavaráról, az újratermelési folyamat problémájából, az egyensúly megbillenéséről volt már szó, hanem a struktúra elavulásáról, immanens lényegi válságáról. Ebben a helyzetben egy világgazdasági korszakváltásnak kellett bekövetkeznie, és vaskövetkezetességgel be is következett, melynek lényege a makrostruktúrák radikális átrendeződése, kissé leegyszerűsítve a gyárkéményes ipar leépülése és romjain a fehérköpenyes ipar kifejlődése. Ez volt már az igazi tudomány-technikai forradalom, a brain, a szürkeállomány trónra kerülése, a tudás, a kreativitás, az információ legfőbb termelőerővé válása. Innentől kezdve nem az az ország fejlődik gyorsabban, él jobban, amelyik több vasat, acélt, áramot, hűtőszekrényt, autót, fogasztát stb. termel, vagy gyorsabban növeli ezek termelését, hanem amelyik egy év alatt több információt gyűjt össze, dolgoz föl és hasznosít az élet minden területén.

Azok az országok, amelyek időben végrehajtották ezt a struktúraváltást, ma nyeresre állnak a nemzetek nagy versenyfutásában, azok viszont, amelyek kimaradtak ebből, menthetetlenül sodródnak a periféria felé.

A makroszintű szerkezetváltás legfőbb tudatos kikenyszerítő eszköze ugyanakkor a monetáris szigor volt, aminek semmi köze a nadrágszíjhúzáshoz, az általános restriktcióhoz. Ellenkezőleg! Amikor a monetaristák az inflációt teszik meg egyes számú közellenségnek, akkor éppen a legszegényebb tömegek pénzének vásárlóerejét, vagyis a legszegényebb fogyasztói piacot kívánják megvédeni, regenerálni.

3.1. Pénzügyi szigor

Mint láthatjuk, a monetaristák nem a fogyasztás visszafogására helyezik a hangsúlyt, hanem a tőkeáramlásra, illetve a fogyasztásnak, a jövedelemkiáramlásnak a tényleges teljesítményhez való kötésére. Ott áramolhatnak ki csak jövedelmek, ahol valós, a piac által elismert teljesítmények mutathatók ki, ott viszont ki is áramlanak, vonzva a társadalom erőforrásait, a tőkét, a munkaerőt stb.

Ahol nincs piac által ténylegesen elismert teljesítmény, ott viszont elapadnak az éltető, életben tartó források (e forrás a paternalista állam volt), tehát megindul innen az erőforrások eláramlása.

Az infláció megfékezésével senki nem realizálhat inflációs árnyereiséget teljesítményétől függetlenül, vagyis a beteg góccok a felszínre kerülnek, a műtét végrehajtható.

3.2. Valutaleértékelés

A chikágói iskola szemében a legfőbb bűnök egyike a nemzeti valuta leértékelése. Túl azon, hogy önmagában is inflációt gerjesztő lépés, nem tekinthető másnak, mint az alacsony hatékonyságú exporttevékenységnek dobott állami mentőöv, amely szintén elfedi a beteg góccokat.

A gazdaságpolitika egy téveszmének a foglya, hiszen exportot akar ösztönözni, de valójában csupán a gazdaságtalan, alacsony hatékonyságú exportot tartja életben, megakadályozva az egészséges tőkeáramlást a magas hatékonyságú exportra képes tevékenységek felé.

A másik kedvezőtlen hatás a tőkeimport visszafogása. Ez teljesen ellensúlyozhat mindenfajta rövidtávú kedvező hatást is. Amikor a Reagan kormány az USA-ban megerősítette a dollárt a kamatlábak radikális megemelésével (6 százalékról 19 százalékra!), akkor megkezdődött a dollár fölértékelődése. Hamarosan 200 milliárd dollárra szökött fel a külkereskedelmi mérleghiány, rengeteg közgazdász örütségnek tartotta ezt a politikát. Viszont nem vettek tudomást arról, hogy a tőkeimport, valamint a külföldi amerikai cégek hazautazásai fedezték ezt a mérleghiányt, vagyis a szerkezetváltást az USA a külföld erőforrásainak bevonásával hajtotta végre. Ennek következtében olyan ütemű modernizáció zajlott le az amerikai gazdaságban, amely mértékadó becslések szerint a japán modernizációt is fölülmulta. A világgazdasági korszakváltás legnagyobb nyertese az Amerikai Egyesült Államok lett!

A valutaleértékelés tehát pótbecslés, egyben bumerángxént üt vissza alkalmazójára. Mindez fokozottan igaz egy importfüggő országra nézve, hiszen megdrágítja a termelési célú importot, rontva az általános versenyképességet.

3.3. Puha korlátok

Valójában a magyar gazdaságpolitikával kapcsolatban tévedés „monetáris szigorról” beszélni, hiszen nem volt itt semmiféle szigor. A forintleértékelgetés, az infláció elleni küzdelem elhanyagolása önmagában is a pénzügyi korlátok fölpuhulását eredményezte, lehetővé téve az alacsony hatékonyságú szféra életben maradását, inflációs és leértékelési árnyereség zsebrevágása révén.

Másrészt tovább folytatódott az alacsony hatékonyságú, energia- és nyersanyagfaló, konzervatív szféra és az ezt kiszolgáló kitermelőipar támogatása. Hogy éppen milyen jogcímen, milyen magyarázattal alátámasztva, az teljesen lényegtelen.

A bankkonszolidáció tökéletes példája volt ennek a korlátpuhulásnak. Ha ehelyett a termelőszféra regenerálása ment volna végbe e 350 milliárd forint fölhasználásával, például az élelmiszergazdaság technikai megújítása, akkor ez a hitelképesség javított termelőszféra kihúzta volna a pénzügyi szférát is a csődből. Sajnos fordítva nem fog menni, idáig legalábbis úgy tűnik.

Magyarországon tehát szó sincs monetáris szigorról, ellenkezőleg, a korlátok tovább puhulnak, gazdasági szerkezetváltás helyett tehát az elavult szerkezet konzerválása folytatódik.

3.4. Makroszint és mikroszint

A világgazdasági korszakváltás élesen rávilágított a makro- és a mikroszint közti alapvető különbségekre. A nemzetgazdasági szintű, ágazati mélységű struktúraváltás egyszeri, lökésszerű, kormányzati kézivezérést igénylő folyamat, nem lehet a piacra bízni. Ez maga a korszakváltás. Ki kell alakítani a gazdaság új követelményeihez igazodó makroszerkezetét, vagyis karcsúsítani, esetleg teljesen felszámolni a konzervatív energia- és nyersanyagfaló ágazatokat, a kitermelőipart, kiépíteni az új, brainigényes csúcs- és húzóágazatokat, az infrastruktúrát, a szolgáltatások és az idegenforgalom szféráját.

Mikroszinten a szerkezetváltás döntően vállalati termékszerkezetváltást jelent, amely egy egészséges piactudásban folyamatos, piacvezérelte dolog, amelybe persze a technika állandó megújítása is beletartozik.

Azonban ami mikroszinten szerkezetváltás, az lehet, hogy makroszinten szerkezetkonzerválás. Ha egy ország például csekélyke erőforrásait arra fordítja, bányászata, gépipara stb. szerkezetet váltson, akkor ez konzerválás. Ezért nagyon fontos a két szint elkülönítése. Egyfelől téveszme az, hogy a struktúraváltást a piac kényszeríti majd ki (ha puhák a pénzügyi korlátok semmiféle ilyen hatást a piac nem tud gyakorolni eleve), másfelől az, hogy a meglévő makroszerkezet érintetlenül

hagyása mellett a mikroszinten végrehajtott modernizáció önmagában elégséges.

3.5. A „tudásipar”

A fejlett Nyugat az elmúlt 50 évben nem technikába, termelőeszközökbe investált a legtöbbet, hanem az emberi fejekbe! Ez volt a nyugati civilizáció sikereinek tényleges kulcsa. Az USA-ban például 1945-ben a „leszerelt katona törvény” milliók előtt nyitotta meg az egyetemek kapuit. Ez a tömeges felsőoktatás igazi kezdete. Erre a hatalmas szellemi potenciálra támaszkodott majd a fellendülés. Mindez megisméltódott akkor, amikor az 1970-es évek nagy strukturális válsága közepette Nyugat-Európában, Észak-Amerikában és Japánban a fiatalokat nem hagyták a munkaerőpiacra zúdulni, illetve munkanélküliként az utcán őgyelegni, hanem a felsőoktatás területén parkoltatták őket. Újabb hatalmas szellemi bázis képződött a tudományos-technikai forradalom által vezérelt gazdaságfejlődési korszak számára.

Sajnos a keleti tömb és a harmadik világ az erőltetett iparosítás politikáját követve nem a „tudásiparba” koncentrálna erőforrásait. Az ipari felhalmozás egy elavult, konzervatív gazdaság szerkezetet eredményezett, amely pazarló is egyben, inkább lekötve a társadalom erőforrásait, semmint új erőforrásokat generálva.

Magyarországon ma a foglalkoztatottak egyharmada munkája során egyáltalán nem kényszerül használni az írás-olvasás-számolás legelemibb képességét sem. Ez problémáink igazi gyökere és nem az, hogy fölborult az egyensúly, hogy többet fogyasztunk, mint amit megtermelünk stb.

Mindezt tetézi az adósságteher, amely már szinte kezelhetetlen, amely megfoszt minket évről-évre maradék erőforrásainktól is.

Öt évvel a rendszerváltás után az ország még mindig egy zsákutcában halad előre, csúszva tovább lefelé a periféria lejtőjén.

TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

Dr. Prugberger Tamás

Néhány felvetés a felsőoktatási törvény és a felsőoktatási politika korrekciójához

Az Országgyűlés által 1993. július 13-án elfogadott új felsőoktatási törvény (1993.: LXXX. tv.) még nem egészen egy éves hatálya kevés gyakorlati tapasztalatot ad átfogó értékelésre. Ennek ellenére adódik néhány olyan kérdés, amelynél az eddig eltelt rövid idő gyakorlata arra utal, hogy a törvény előírásait bizonyos területeken felülvizsgálni és korrigálni kell. Nem lenne azonban teljes a kép, ha e problematikus kérdéseket nem az aktuális felsőoktatási politika tükrében vizsgálnák, ahol szintén néhány, a törvényre is visszaható ellentmondást vélünk felfedezni.

Mindjárt az utóbbival kezdve, utalnom kell a törvény „Preambulumára”, amely azt deklarálja, hogy „a magyar felsőoktatás első önálló törvényi szabályozásának az alapját az alkotmányos emberi jogok, az európai egyetemek Magna Chartája, valamint a társadalmi és a nemzeti lét jobb feltételeinek megteremtése iránti igény alkotja”. E deklarációval teljesen ellentétben áll az a tervbevett kormánypolitikai irányzat, amely csökkenteni kívánja a felsőoktatási intézményekben a hallgatói létszámot, ami együtt járja az oktatók létszámának a leépítésével is.

Ami a hallgatói létszámcsökkentés tervét illeti, sérti a művelődéshez és a tanuláshoz való alapvető emberi jogokat. Így a korábbi, totális állami időszakunkra emlékeztető helyzetet teremthet. Ezen kívül ellentétben áll az európai fejlődés tendenciájával, mivel a polgári államok arra törekednek, hogy minél több legyen a felsőfokú képzettséggel rendelkezők száma. Ennélfogva ez a művelődés-oktatáspolitikai intézkedési terv ütközik az európai egyetemek Magna Chartájának szellemével és ellentétes a társadalmi, valamint a nemzeti lét jobb feltételei-

nek a megteremtése iránti igénnyel. Az eredmény nem lehet más, mint az ország fokozatos szellemi, morális, kulturális és szakmai elszegényedése.

A felsőoktatási intézményeknél ezzel együtt betervezett oktatói létszámcsökkentés, különösen akkor, ha az a szokásos kampányszerűséggel és körültekintés nélkül bonyolódna le, a felsőoktatási intézmények színvonalemeléséhez és ezen keresztül a már említett távlati hatásokhoz vezetne. Az új felsőoktatási törvény 3. fejezete ui. a felsőoktatási intézmények feladatait ugyanis nemcsak a felsőfokú szakemberképzésben jelöli meg, hanem feladatává teszi eme intézmények számára, hogy a hallgatókat felkészítse a nemzeti és az egyetemes kultúra közvetítésével az értelmiségi létre, ezen kívül pedig egyre intenzívebben folytasson tudományos kutatást, valamint tudósképzést. Vagyis az új felsőoktatási törvény – igen helyesen – olyan feladatokat is az egyetemekre és a főiskolákra ruházott, amelyeket ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémia és ennek kutatóintézeti hálózata látott el. Az mindenképpen helyes irányvonalként értékelhető, hogy a korábbi kormányzati időszak jogalkotója megszüntette a pártállami időszaknak azt a korábbi tagolását, miszerint a tudományos kutatás és a tudósképzés a Tudományos Akadémia és kutatóhálózatának a feladata, az egyetemek és a főiskolák pedig a szakemberképzést lássák el, azaz felsőfokú szinten oktatói- nevelési tevékenységet végezzenek. Meg kell említeni azt is, hogy egyre nagyobb az igény a posztgraduális oktatásra, ahol nemcsak elméleti tapasztalatokra és alapkutatási eredményekre van szükség, hanem korszerű gyakorlati szakismeretekre és erőteljesen támaszkodni kell az alkalmazott kutatásokra. E sokrétű feladatok színvonalas ellátása széleskörű munkamegosztást igényel az egyes egyetemi-főiskolai intézeteken és tanszékeken belül is, ahol az eredmény a különböző adottságú szakemberek részben elméleti, részben pedig gyakorlati hajlamán alapuló együttműködésének a terméke. Mindezt figyelembe véve a felsőfokú intézmények oktatói és kutatói létszámának a csökkentése igen káros hatásokkal járhat, különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy még az előző kormányzat az akadémiai kutatóhálózatban is jelentős leépítéseket hajtott végre, megítélésem szerint ugyancsak helytelenül.

Ezzel a kérdéssel függ össze a felsőoktatási törvénynek a káderfejlesztéssel kapcsolatos az a rendelkezése, miszerint a tanársegédek és az adjunktusok kinevezése határozott időre, legfeljebb azonban csak négy évre szólhat, amely tanársegéd esetében egyszer, adjunktus esetében pedig kétszer ismétlődhet meg. Ez az előírás helyes, mert az, aki ezen idő alatt nem képes akkreditálni, tanúbizonyosságot tesz arról, hogy képtelen színvonalas elméleti igényű oktatói és kutatói munkára. Lerontja viszont ezt a rendelkezést az, hogy az elméleti szabályok szerint a törvény hatályba lépése előtt tanársegédekké, vagy adjunktusokká vált oktatókra ez az előírás nem vonatkozik. Tehát ha ők határidő nélkül lettek felvéve, státusuk akkor sem változhat, ha semmi remény nincsen arra, hogy fokozatot szerezzenek és semmiféle tudományos eredményt nem mutattak fel, ide értve még a tananyag-összeállítást is. A törvény tehát a mai szövegezésében az ún. bebetonozott, semmi eredményt felmutató vegetáló tanársegédeket és adjunktusokat preferálja. Mivel elmozdíthatatlanok, gátolják az egészséges szelekciót és az állások betöltöttsége folytán az egészséges tudományos és oktatói utánpótlást.

Ezt az indokolatlan és a felsőoktatásra alapvetően káros kedvezményt a lehető legsürgősebben meg kellene szüntetni. Ugyanakkor azonban indokolt figyelembe venni azt is, hogy az idősebb fokozat nélküli oktatók közül több mögött kellő oktatói és tudományos munkásság áll, tudományos fokozatot viszont mindmáig sikeres nyelvvisz-gahiány miatt nem tudtak szerezni. E tekintetben az a 35-45 év közötti generáció szenved különösen hátrányt, amelynek még nem adatott meg, hogy külföldi ösztöndíjjal idegen nyelveket olyan szinten sajátítson el, amelynek birtokában állami nyelvvizsgát sikerrel le tudna ten-ni. Ez a generáció nemcsak a nálánál fiatalabb és külföldi ösztöndíjki-nálatok között a tanulmányai során válogatni tudó fiatalabb generáció-hoz képest áll hátrányos helyzetben, hanem ahhoz az idősebb korosz-tályhoz képest is, amelyiknél a tudományos fokozatszerzéshez meg-elegedtek olyan szakmai jellegű, ún. kandidátusi nyelvvizsgával, amely azt tanúsította, hogy a jelölt az idegen nyelvekben szakterületét

érintve – mindenekelőtt passzív módon – jártas és a szakirodalmat az adott nyelven olvasni és megérteni tudja. Figyelembe véve, hogy ez a generáció és a mai 40 év körüliek, koruk oktatáspolitikájának felróhatóan nem kaptak megfelelő idegennyelvi képzést sem az általános-, sem a középiskolában, ugyanakkor ez utóbbi korosztályhoz tartozó oktatóktól viszont már igen magas szintű nyelvtudást tanúsító bizonyítványt követelnek meg a tudományos fokozathoz. Igazságos és méltányos az lenne, ha az itt bírált jelenlegi rendelkezés őket érintve akként változna meg, hogy a jelenlegi bebiztosított helyzetük eltörlésétől kezdődően a tanársegédekre és az adjunktusokra vonatkozó 5 éves alaphatáridőn belül állásuk meghosszabbításának elutasítási terhe mellett tudományos fokozatot kell szerezniük. Az ehhez szükséges nyelvvizsgákat viszont kedvezményként az akreditációs bizottság által kijelölt egyetemi bizottság előtt erre irányuló kérelemre szakmai nyelvből tehetné le, ahol azonban nemcsak passzív, hanem aktív szakmai idegennyelvtudásról is tanúbizonyságot kellene tennie.

Maradva még a tudományos és az oktatói káderképzésnél a törvény 23-ik fejezete foglalkozik a doktorképzéssel és a doktori, azaz a PhD-fokozat odaítélésének feltételrendszerével, míg a 7-ik fejezet a habilitációs eljárással. Megítélésem szerint a törvény által szabályozott akreditációs eljárás és fokozatszerzés alacsonyabb követelményeket támaszt, mint a most megszűnőben lévő kandidátusi védés és kandidátusi fokozat. Egyrészt ui. a kandidátusi fokozat megszerzését meg kellett, hogy előzze egy promóciós eljárás, amelynek keretében tudományos dolgozat, disszertáció elkészítése és sikeres megvédése volt a feltétele a „doktor univers” fokozat odaítélésének. A kandidátusi eljárás során a jelöltnek egy újabb dolgozat megírásával és sikeres megvédésével kellett tanúbizonyságot tennie arra, hogy tudományos kutatói és felső szintű oktatói pályára alkalmas. Ezzel szemben az új felsőoktatási törvény értelmében nemcsak a tudomány kandidátusa fokozattal rendelkezők minősíthetők át PhD fokozat birtokosává, hanem doctor univers fokozattal rendelkezők is. Ennélfogva a PhD fokozat és az akreditációs eljárás a promóció, azaz a doctor univers és a kandidátusi

védés, azaz a tudomány kandidátusa fokozat között helyezkedik el. Ílymódon a PhD. fokozat és az akreditáció tulajdonképpen valamivel alacsonyabb szinten áll, mint a kandidátusi eljárással és címszerzéssel összefüggő akadémiai védés. Ilyen körülmények között meggondolandó, hogy a PhD fokozat docensi kinevezést megalapozó tényezőként jöhessen számításba. Nemzetközi viszonylatban ugyanis a felsőoktatási törvény által bevezetett akreditációs eljárás a német jogterületeken ismert promóciós eljárással egyenrangú, ami viszont még docensi kinevezést sem alapoz meg, csak a sikeres habilitációs eljárás, amelyhez viszont főszabályként megint egy újabb dolgozat, disszertáció megírása és eredményes megvédése is szükségeltetik a próbaelőadásokon kívül. Az így habilitált docensek kaphatnak aztán professzori kinevezést. Ezzel szemben az új magyar felsőoktatási törvény a sikeres habilitáció egyértelmű előfeltételéül csak a nyilvános előadással történő előadó-készség bizonyítását fogalmazza meg, míg a tudományos és szakmai tevékenységről, valamint az alkotói tevékenységről való tanúságtétel paramétereit, minimálstandardjait sem határozza meg, hanem e kérdés szabályozását teljesen az egyetemi autonómiára bizza. Megítélésem szerint helyes lenne, ha maga a törvény írná elő azt, hogy a habilitációs eljárás során a jelöltnek disszertációt is védenie kell, vagy pedig korábbi tudományos munkásságának írásban közrebocsátott téziszszerű összefoglalását kelljen sikeres vitára bocsátania.

Ellentmondás a magyar felsőoktatási törvényben az is, hogy míg a munkaviszonyban álló docensektől csupán akkreditáltságot követel meg, addig a német területek privát docensségével egyenértékű egyetemi magántanársághoz viszont habilitációt követel meg. Ez is a docensség egyértelmű habilitációhoz kötése mellett szól. Maradva még továbbra is a német rendszernél, szólni kell arról is, hogy a privát docensség mellett ismeretes még a „honorarprofessori” cím adományozása is, amely jogot ad viselőjének arra, hogy a habilitált magántanárhoz hasonlóan részt vehessen az egyetem oktatói munkájában és előadásokat hirdethessen meg. Honorarprofessori címet általában olyan nem habilitált kiváló gyakorlati szakembernek vagy menedzsernek adnak,

aki vagy az oktatásban az adott szakma gyakorlati megismertetése tényleg jelent hasznot az egyetem és hallgatói számára, vagy pedig gazdasági és egyéb kapcsolatai révén elő tudja segíteni, hogy az adott egyetem szakemberei az egyetem és az oktatói számára nemcsak materiális, hanem szellemi hasznot is jelentő kutatásokba intenzíven bekapcsolódhassanak. Honorarprofessorokká válhatnak tehát olyan nem habilitált, de egyébként jónevű szakemberek, menedzserek és üzletemberek is, akik kapcsolataik révén az egyetem tudományos hírnevét gyarapítani és tudományos-oktatói tevékenységének lehetőségeit szélesíteni tudják. Ezzel szemben nálunk Magyarországon az új felsőoktatási törvény eltörölte a jövőre nézve a címzetes egyetemi tanári cím adományozásának a lehetőségét, holott a címre az egyetemek anyagi bázisának az erősítése végett továbbra is szükség lenne. A tapasztalatok azt mutatják, hogy számos jól szituált külföldi szakember és menedzser törekszik magyar egyetemeken ilyen cím elérésére, színvonalas órákat is tartanak és ezen kívül kutatási, megbízási és másmilyen anyagi lehetőségekhez juttatják azt az egyetemet, amellyel címzetes egyetemi tanári kötődést építettek ki. Mindezt figyelembe véve nagyon indokolt lenne a címzetes egyetemi tanári titulus adományozási lehetőséget visszaállítani, különösen ma, amikor az egyetemek anyagi helyzete kritikus és amikor emiatt a kormánypolitika jelen írásom elején bíralt restriktív intézkedéseket kívánja a felsőoktatásban megvalósítani.

Még mindig a káderkiválasztással kapcsolatban, összefüggésbe hozva azonban az egyetemi autonómiával vetem fel azt, hogy teljesen elhibázott megoldásnak tartom azt, hogy az egyetemi docensek kinevezése és munkaviszonyuk megszüntetése miniszteri hatáskörből rektori hatáskörbe ment át. A docensi állomány a professzorokkal együtt a vezető oktatói kart képezi és nem tartozik az asszisztenciához. Ezért az asszisztensektől és a vezető asszisztensektől, vagyis a tanársegédektől és az adjunktusoktól indokolt elkülöníteni, amely körben az alkalmazás meghatározott időre szól, míg a docens az egyetemi tanárral együtt határozatlan időre kinevezett oktató. A jelenlegi megoldásból olyan abszurd helyzetek állhatnak elő, hogy pl. egy docens részéről történő

intézetigazgatói, vagy horribile dictu dékáni intézkedés nem tetszik a rektornak, megszüntetheti munkaviszonyát. Ha nem is ilyen kihegyezetten, de tompított formában hasonló gyakorlat volt tapasztalható a Szegedi Orvostudományi Egyetemen, amiről a TV. egyik műsora részletesen beszámolt. E tekintetben sem következetes a törvény, mivel az alkalmazotti jogviszony docensi kinevezés a rektor hatáskörébe tartozik, viszont a magántanári cím odaítélése az egyetemi tanács hatáskörébe tartozik. Az egyetemi tanárok kiválasztásának a jelentősége miatt e tekintetben helyes volna visszatérni az 1948 előtti joghelyzethez, amikor a magántanári okiratot az egyetemi tanács javaslatára a kultuszminisztérium állította ki, Klebersberg Kuno pedig kultuszminisztersége idején olyan nagy fontosságot tulajdonított ennek, hogy minden magántanári kinevezést személyesen ő maga írt alá.

A felsőoktatási intézmények szervezetének kialakításával összefüggésbe az új felsőoktatási törvény nem mindenben tartja magát a 15. fejezetben deklarált önkormányzati elvhez. A 64. §-a kimondja, hogy a felsőoktatási intézmények önkormányzati joga többek között szervezeti és működési rendjük önálló kialakítása. Ezzel szemben a 13. fejezet előírásai szerint a rektort az egyetemi tanács felterjesztésére, majd ennek alapján a művelődési és közoktatási miniszter javaslatára a köztársasági elnök bízza meg és menti fel, a főiskolai főigazgatót pedig hasonló eljárás után a miniszterelnök bízza meg és menti fel. Kimondja továbbá a törvény, hogy a rektor és a főigazgató felett a munkáltatói jogkört a minisztérium gyakorolja. Ez a rendszer nem áll összhangban az önkormányzati modellel, hanem a régi egyszemélyes állami vállalati vezetési elvhez hasonlít. A fent bemutatottak alapján bizonyos kérdésekben a rektor, illetve a főigazgató túlságosan is nagy hatalmat kap és olyan hatásköröket von el az intézményi tanácstól, amely a nyugat-európai felsőoktatási intézményeknél e testület hatáskörébe tartozik. Mindennek azonban az az ára, hogy munkaviszonyban és alárendeltségben a rektor, illetve a főigazgató a minisztériummal áll. Ez egy teljesen abszurd helyzet az egyetemi, főiskolai önkormányzat szempontjából és a korábbi pártállami struktúra vezetési rendszerének a jegyeit viseli magán. Nyugat-Európában az egyetemek rektorait, vagy elnökeit

(president) az egyetemi önkormányzat keretében az intézmény tanácsa jogosult megválasztani. Ezt a rendszert kellene nálunk is meghonosítani azáltal a kiegészítéssel, hogy az intézmény tanácsa lenne jogosult a rektor, illetve a főtitkár megválasztására, a minisztérium pedig a választás eredményét csupán mechanikusan felterjesztené a köztársasági elnöknek, illetve a miniszterelnöknek aszerint, hogy kiről van szó és e két elnök a maga intézményvezetőjének adná meg a törvényben meghatározott határidőre a megbízást. Az idő előtti felmentés kérdésében is az érdemi döntés az intézményi tanács hatáskörébe tartozna. Bár az új felsőoktatási törvény külön nem tér ki arra, hogy a rektort és a főigazgatót az intézményi tanács minősített szótöbbséggel választja meg, pontosan javasolja, mégis az önkormányzati szabályzatok többsége így rendelkezik. Ebből az a probléma adódik gyakran, hogy nem jön össze a minősített szótöbbség és így ex lex állapot alakulhat ki. A helyes megoldás megítélésem szerint az lenne, ha valamely felsőoktatási intézmény a minősített szótöbbségi rektorválasztáshoz ragaszkodik és az az első választáson nem jön össze, a második választáson elegendő legyen az egyszerű szótöbbség, viszont ez esetben a megbízatás csak egy évre szólna. Szerintem ugyanígy kellene a kari tanácsok által megválasztásra kerülő dékánok esetében is eljárni, ahol ugyancsak a rektorválasztáshoz hasonló szabályok érvényesülnek azzal a különbséggel, hogy itt a megbízatást a választás alapján a rektor adja meg. Megítélésem szerint itt is az lenne a helyes, ha a kari tanács határozatát az egyetemi tanács erősítené meg és az egyetemi tanács nevében adná meg a rektor a megválasztott dékánnak a megbízatást.

Még néhány problematikus kérdést indokolt felvetni részben még a törvényi szabályozással, részben pedig a felsőoktatás-politikával kapcsolatban. Igen dicséretes, hogy az új szabályozás oktatói jogosultságként hatásozza meg a tananyag megállapítását, az alkalmazott oktatási és képzési módszerek megválasztását és mindezzel kapcsolatosan a tananyag fejlesztését. Ílymódon megszűnt a felsőoktatást ledegradáló és középiskolai szintre süllyesztő felülről történt tantervi irányítás. Ahhoz hogy e jogosultságait az oktató színvonalasan tudja gyakorolni, szükséges, hogy az oktatáson kívül tudományos munkát is folytasson.

A tananyagfejlesztés és a tudományos munka ugyanis szoros kölcsönhatásban áll egymással. Itt viszont felvetődik az, hogy az egyetemi és főiskolai oktatók anyagi javadalmazásának alacsony színvonala miatt már egy kisebb család eltartása is gondot okoz. Ezért az oktatók nagyrésze a tudományos munka rovására vállal különórák tartásával korrepetálást (matematikus, fizikus, műszakis stb.), míg a nyelvészek idegennyelv-tanítást. A közgazdászok különböző bankoknál és gazdasági társaságoknál vállalnak idejük és munkacapacitásuk jelentős részét lekötő mellékfoglalkozást, míg a jogász oktatók széleskörű ügyvédi tevékenységet folytatnak.

Mindezt megtiltani a mai elnehezült gazdasági helyzetben a politikának nincsen erkölcsi alapja. Ha pedig mégis megtenné, az oktatók nagy része otthagyná az egyetemet és a főiskolát a jobban jövedelmező mellékállásába menne át. Éppen ezért a felsőoktatási politikának arra kellene törekednie, hogy a szolgáltató-szervező közigazgatás eszközeivel segítse a szakmájuknak, illetve kutatási területüknek megfelelő olyan mellékállásokba, vagy szerezzen részükre olyan kutatási megbízásokat, amelyek a saját tudományos és oktatásfejlesztő munkájukban is hasznosítható. Ilyen lehet pl. egy közgazdász oktató részére a gazdaságpolitikát irányító-szervező állami intézményekben, köztestületekben betöltő tanácsadói tevékenység, vagy gazdasági társaságban felügyelő-bizottsági, esetleg igazgatótanácsai tagság, viszont ügyvezető igazgatói tisztség vagy érdemi ügyintézői munkakör már olyan, amely az oktató idejének túlnyomó részét elrabolja, szétaprózza és elvesz a dolgokra történő olyan rálátás, amely segíteni tudja a tudományos és az oktatói munkát. Ugyanez a helyzet a jogi oktatók ügyvédi tevékenységével kapcsolatban is. Ezért helyes lenne, ha a Művelődési és az Oktatásügyi Minisztérium, valamint az Igazságügyminisztérium között egy olyan megállapodás jönne létre, amelynek értelmében a német gyakorlathoz hasonlóan részfoglalkoztatással (Nebenbeamten) egyetemi jogi oktatók csökkent számú ügyeket kapva bíróként vagy ügyészként működhetnének egyetemi és tudományos rangjukkal arányos beosztásban. Az is megoldás lenne még, hogy az egyetemek jogi

karain működő ügyvédi irodák tagjai, de ugyanígy az ilyen irodán kívül ügyvédként is működő egyetemi oktatók elsősorban konzulens ügyvédként ténykednének. Ez azt jelentené, hogy pervitel nélkül ügyekben képviselőt ellátó ügyvédeknek adnának bonyolult ügyekben tanácsot és a pervivő ügyvédekkel konzultálva kielemeznék a problematikus jogeseteket, miként ezt a II. Világháború előtt a nagy tudós és professzor ügyvédtriász, Beck Salamon, Kauser Lipót és Zalán Kornél tették. Jó lenne az is, ha a művelődéspolitikai segítségével az egyetemi oktatók számára minden tudományágot és szakmát érintően olyan kiterjedt szakértői hálózat alakulhatna ki, amelyen keresztül az egyetemi oktatók szakértői megbízásokhoz juthatnának és amiből nemcsak anyagilag, hanem tudományosan is profitálni tudnának. Mindez jótékonyan befolyásolná az egyetemek és a főiskolák kutatói és oktatói munkáját és emelné annak színvonalát.

Amit még problematikusnak tartok, az az, hogy az új felsőoktatási törvény értelmében 65 év felett egyetemi és főiskolai vezető oktató szervezeti egységet (intézetet és tanszéket) egyáltalán nem vezethet. Ez a rendelkezés főszabályként helyes. Előfordulhat viszont, hogy nincsen másik fokozattal rendelkező vezető oktató, új státust pedig a mai viszonyok között pénzüke miatt kreálni nehéz. Az egyetemi és a főiskolai tanár pedig 70 éves koráig „társprofesszori” minőségben továbbra is aktív maradhat, nyugdíjkorhatárt pedig esetükben csak e diszkrépancia miatt 65 évre leszállítani nem lenne helyes, mivel még ebben a korban az ember szellemileg még komoly eredményeket képes felmutatni. Ezért megítélésem szerint ezt a merev rendelkezést rugalmasítani kellene olyként, hogy főszabályként az egyetemi és a főiskolai tanárok, pontosabban vezető oktatóknak 65. életéve után át kell adni a tanszék-, valamint az intézetvezetést a tanszék vagy az intézet habilitált, illetve akkreditált másik vezető oktatójának, ha viszont ilyen nincsen, akkor évenkénti meghosszabbítással továbbra is betölthetné vezetői tisztségét, mindaddig, amíg valamelyik kollégája minősítetté nem válik, vagy pedig 70-ik életévét elérve nyugdíjba nem megy és a megüresedett oktatói státus így kiírhatóvá nem válik.

Dr. Hegedüs István

Az etatista bürokrácia politikai hatalma és tulajdonlása

„Tetszettek volna forradalmat csinálni...”

A.J.

1. Az országunkban végbemenő társadalmi és gazdasági folyamatok – különösen a politikai mozgások (erőátrendeződések) – lényegi vonásainak és alapvető jellegének feltárása egyre időszzerűbbnek tűnik, mert a tartós, jelleget adó történeti folyamatok természetének világossá tétele nélkül nehéz (sőt talán reménytelen dolog) eligazodni napjaink történéseiben (is).

E sorok írója – mint szerző – nem rendelkezik gyakorlattal és tapasztalatokkal a szűkebb szakterületén kívüli nyilvánosság viszonyla-
taiban, s természetesen a szélesebben értelmezett szakmai (jogi, köz-
gazdasági, szociológiai és politológiai) vetületeket is elsősorban a
szakterületét érintő viszonylatok szempontjából értékeli. A jelen alkal-
lommal azonban azon feltételezésből kiindulva, hogy alábbi gondolatai
hozzájárulhatnak a szélesebb közvélemény helyzetmegítélésének általa
kívánatosnak és időszzerűnek vélt alakulásához, szeretné megkísérelni a
címben jelzett témakörbe eső nézeteinek rövid összefoglalását.

2. A kiinduló tétel: országunkban a Kádár-rendszer „konszolidá-
ciós” szakaszát követő „reformfolyamatban” (1968. a gazdasági re-
form után), *kiépült és megszilárdult „az etatista bürokrácia politikai
hatalma és tulajdonlása”*, amely – bizonyos szervezeti és korlátozott
jellegbeli módosulással – ma is érvényesül.

Az etatista bürokrácia: politikai és állami jellegbeli vonásokkal de-
terminált, stigmatizált bürokrácia. Kiválasztási–kiválasztódási folya-
mataiban kezdetben meghatározó a politikai elem („megbízhatóság”,

„párthűség”, stb.) és a *rendszerváltozásig* determináns tényező hatósági *állami jellege* („jogosítványai” és működési mechanizmusai). Nem csupán a politikai és az állami (államigazgatási, hatósági) szervezetrendszer, hanem a *gazdasági* – az ezt majdnem teljesen átfogó, de mindenképpen uraló – *szervezetekben* (állami hivatalok, intézmények, vállalatok, szövetkezetek, stb.) is az *államias* (közigazgatási, hatósági) *elemek* (jogosítványok, eljárások, módszerek, stb.) érvényesülnek. Csak példaként – elméleti és gyakorlati vetületben – az említettek érzékeltetésére: az állami vállalat (elméletileg is!) *állami* (államigazgatási) *szerv*, az alkalmazott és a szövetkezeti tag „*állami alattvaló*”, szervezeti felettesének (pl. fegyelmi, kártérítési, elbocsátási, stb.) határozatát az egységes államigazgatási–gazdasági szervezetrendszerben, annak minden egységében, ugyanúgy végrehajtják, mint más állami (bíróági, hatósági) határozatot¹.

3. Ez a bürokrácia természetesen kinkeservesen, kemény feltételrendszer és politikai „felvételi és minősítő vizsgák” rendszerében alakult ki. Aki pedig bejutott, nem ülhetett a babérjain, mert a szervezetrendszer belső szervezeti–működési „elve” a lenini–sztálini alapelv: „az egyszemélyi vezetés–egyszemélyi felelősség elve” volt (és – ezideig csak korlátozott módosulásokkal – maradt is.)

Ezen „elv” lényege: az *egyszemélyi vezető totális hatalom*, a vezetési jogosítványok teljességének egyedüli birtokosa az általa vezetett szervezetben (hivatalban, intézetben, vállalatban, stb.), „csak” *felettesének* (aki szintén egyszemélyi vezető) *van ugyanilyen totális jelleggel alárendelve*, neki kiszolgáltatva. Jogi értelemben minden „egyszemélyi vezető” teljesen kiszolgáltatott, (erkölcsi értelemben pá-

¹ Elsősorban a régi Mt. vonatkozó szakaszaira utalunk. Elméletileg az egységes „állami szervezetrendszer” integráns elemeként kezelte a politika és a jog a hatósági típusú szervezetektől a szövetkezetekig terjedő skálán elhelyezkedő hivatali, intézeti és gazdasági „egységeket”.

ria)²: „alkalmatlanság” címén bármikor elbocsátható (nem csak az intézmény- és színházigazgató, hanem felette is!) és fegyelemileg büntetheti. A sors fintora, hogy maguk az érintettek (vezetők és feletteiek) védik ezt a rendszert, ami nem csupán jogi, hanem emberi, erkölcsi megnyomorításuknak is viszonyrendszere és természetesen elemi követelménye a *rendszer lényegi – centrális–bürokratikus hatalmi struktúrája – működésének: a centrális–bürokratikus (totalitárius) rendszerek szervezési–működési elve.*

Érdeemes jelezni a „felelősségi” elv megvalósulását is. Az „egyszemélyi felelőség” ui. addig terjed, amíg „maga helyett e vezető „felelőt” nem tud állítani. Azt pedig tud, mert minden valamirevaló vezető gondoskodik 2–3 helyettesről, azok 2–3 főosztály- vagy osztályvezetőről, s „felelősként” – a felettes megítélésétől (tetszésétől) függően – bárki, a leggyakrabban természetesen az konkretizálható, aki a vakolókanalat fogja.³

² Itt természetesen a szóban forgó típusról beszélünk. Nem vitás, hogy a pártállami rendszerben is számos változata volt az egyéni magatartásnak, egészen az ütközések vállalásáig, sőt – az aránytalan kockázattal járó – lemondásig. A rendszer utolsó időszakában természetesen már nem érvényesülhettek totálisan a bürokratikus rendszer törvényszerűségei, ezért több lehetőség nyílt az abból történő kiválásra (ha az erkölcsi konfliktus más módon nem volt feloldható).

³ Engedtetsek itt meg egy – az egyetemi előadásaimban idevágólag gyakorta elmondott – „tanpélda”: Willi Brandt lemondott, mikor hivatalában egy NDK-s kémnőt lelepleztek. Őt persze senki sem gyanúsította, de tudta, mi a „személyes(!) felelőség” és főképpen: mi az erkölcs követelménye...

Későbbi magyar példa: az országos oktatási intézmény vezetője – a kirobbant felvételi botrányral kapcsolatban – nyilatkozik, hogy „kivizsgálhatja(!)” az ügyet és felelőségre vonja(!) a vétkeket. Arról már nem is szólva, hogy a közelmúltban több milliós végkielégítést biztosító határozott idejű munkaviszonyokkal szándékosan kárt okozó vezetők közül senkit sem köteleztek – az Mt. vonatkozó (193.§.(1)bek.) rendelkezései szerint (ezeket megszegve) – teljes kártérítésre!

Sajnos itt tartunk.)

E rendszer „egyszemélyi vezetője” elképzelni sem tudja, hogy intézkedései érvényességéhez valódi demokratikus „fórumok” szabályozott „erejű” és jog-, illetőleg a szóban forgó szervezetek belső szabályaiban vagy az érdekképviselőkkel (szövetségekkel) létrejött megállapodásokban rögzített eljárási rendben nyilvánított, releváns véleménye legyen szükséges, s azok a jelzett szabályokban rögzített esetekben ellentmondással is élhetnek. Eszébe sem jut(?), hogy az reá nézve mit jelenthetne (őt érintően) vagy – sajnos (és ez már a kiválasztás-kiválasztódás egyik lényegi tényezője és következménye) – nem erre, hanem „egyszemélyi felettesének” tetszésére–kegyére kíván bázírozni. (Talán elviselhető megjegyzés: ördögi szisztéma.)

4. Reméljük, nem igényel részletes bizonyítást, hogy ez a bürokratikus szervezeti és szociológiai rendszer – az etatista bürokrácia – egyszer csak – természetesen, mint rendszer – a „maga tudatára”, pontosabban: elkülönült érdekeinek és hatalmának tudatára ébredt. Ez egyben jelezte és részben okozta a Kádár-rendszer hanyatló szakaszának érkezését.

Az „öntudatra ébredés” lényege:

- ☞ a bürokratikus rendszer (apparátus) érdeke nem feltétlenül azonos „a” rendszer érdekeivel (nem kell feltétlenül osztoznia annak sorsában);
- ☞ a bürokratikus rendszer nélkül (támogatásának hiányában) „a” rendszer képtelen fennmaradni, tehát az vele szemben alapvető (létét fenyegető, megkérdőjelező) lépésekre nem képes;
- ☞ a társadalmi–politikai rendszer a külső és a belső politikai és gazdasági folyamatok alakulása következtében súlyos konfliktusokba kerül, sőt fennmaradása alapján megkérdőjeleződik;
- ☞ a bürokrácia következtetése: a rendszert veszni kell hagyni, s az apparátus érdekeit kell megvédeni, azaz át kell az apparátust menteni.⁴

⁴ V.ö.Hankiss E.-nek a hatalom konvertálására vonatkozó fejtegetéseivel is.

Ez a „helyzetértékelés” és stratégia lényegileg sikerrel járt: sikerült elkerülni a forradalmat, a bürokratikus szervezetrendszerben voltaképpen mindenki „a helyén maradt”, illetőleg a lényegi, determináns vonásokat nem érintő „mozgások” mentek végbe. E belső mozgásokat kiegészítette ugyan bizonyos „külső” (évtizedek óta partra szorított, illetőleg aktivizálódott ellenzéki) erők (tényezők) megjelenése, azonban ez csak korlátozott súlyú és jellegű, fokozatos és – sajnos – bizonyos „hasonulási–érdekazonosulási” folyamatokban mehetett végbe. (A belső harcokat, érdekütközéseket természetesen nem lehet kikapcsolni, de a lényegi érdekazonosulás és a szervezeti, valamint „lelki” egyesülés gyorsan végbemegy.)

Az új helyzetben természetesen a bürokrácia „eredeti” elemeinek egy része is megkezdte átalakulását: „valódi” kapitalistává, tőkésé, vállalkozóvá, illetőleg „valódi menedzserre” akar lenni, természetesen az „adott” helyzetében rendelkezésére álló eszközök felhasználásával. (Nem a piac törvényei, hanem helyzeti előnyei kihasználása alapján.)

A bürokratikus rendszer „szociológiájának” jellege szempontjából tehát nem meghatározó az új elemek megjelenése. Az előbb jelzett „hasonulás”-érdekegyeztetés ui. következetesen végbemegy, mert a társadalom tulajdoni, gazdasági és politikai szervezeti strukturális változása (a „plurális” rendszer, főképpen: alapjainak kialakulása, megszilárdulása, mechanizmusainak „bejáratódása”) a kezdeteknél tart.

5. *A bürokrácia, mint szervezetrendszer és szociológia valóság tehát lényegileg megőrizte a „reálszocializmusban” kialakult és megszilárdult vonásait.* Ebből a szempontból lényegi vonás:

- a.) *az állami (politikai és hatósági determináltságú) elemek uralma, mind a kiválasztási, mind a működési folyamatokban (nem csupán az igazgatási–hivatali, hanem az intézményi és gazdasági („vállalkozási”) szférában is);*

- b.) az állami tulajdoni és vállalkozási rendszer meghatározó szerepe következtében: az egyéb (pl. magántulajdoni és vállalkozási) mechanizmusok helyzetének irreális (lényegileg: számukra irreálisan kedvező) alakulása;
- c.) az etatista bürokrácia törvényszerűségeinek további uralma az állami tulajdon és vállalkozások területén (vagyis: nem a tulajdon és a vállalkozás immanens törvényei – elsősorban természetesen a saját megtakarításokból származó befektetések és a tulajdonosi–vállalkozói kockázat (ezek köztudottan a társadalmat terhelik) – hanem a politika és a közigazgatás törvényszerűségei és működési mechanizmusai határozzák meg a gazdasági folyamatokat is): a politikai és közigazgatási érdekek és mechanizmusok kereteiben születnek a legfelső szervektől a legalacsonyabb állami gazdasági egységekig a gazdasági és vállalkozási döntések, a finansziális ügyektől a vezetők kinevezéséig, leváltásáig, stb.

Lényegileg tehát: az állami tulajdont – a tulajdonosi–vállalkozói kockázat kikapcsolásával – továbbra is a sajátjaként használja; addig is (most már), amíg annak „valódi” (tőkés) tulajdonosává nem lesz – természetesen nem piaci versenyben.

6. Fentebb azt mondtuk, hogy az etatista bürokrácia átmentette politikai és gazdasági uralmát. Ezt most kiegészítjük azzal: ez az alapvető oka annak, hogy a magyar társadalom politikailag, gazdaságilag és erkölcsileg nem képes magára találni, konszolidálódni. Szívesen bocsátkoznánk itt elméleti, politológiai, szociológiai és más (elsősorban jogi) szaktudományi elemzésekbe. Ezek szükségszerű mellőzése miatt engedtessek meg egyetlen – szerintünk egyszerű, de perdöntő jelentőségű – történeti példa: 1945-ről van szó.

1945-ben az ország úgyszólván hónapok alatt talpra állott. Tudjuk, hogy komplex politikai–pszichológiai és egyéb hatások érvényesültek. Szerintünk azonban alapvető jelentőségű volt, hogy összeomlott, el-

menekült, s különféle módon „inaktivizálódott” a politikai, közigazgatási és gazdasági bürokrácia.

Mire hazajöttek, illetőleg „észbekaptak” (esetleg azt gondolva, hogy a szovjet megszállás első időszakának ígéretei és fogadkozásai szerint: itt „demokrácia” lesz), „kézbevétték” az ügyeket – vagy legalábbis az ügyintézésből egyszerűen nem voltak egykönnyen eltávolíthatók – a „plebs” képviselői. (Nemzeti, üzemi, földosztó, stb. bizottságok).

Ilyen „szerencsénk” most nem volt (a választott mottó szerint: nem csináltunk forradalmat) és nem is lesz. A forradalom–csinálás egyébként sem olcsó dolog és köztudott, hogy azt mindig követi a – mérleg billegését kiegyenlítő–fékező – konszolidáció, a „régiek” visszatérése.

7. *A politikai–gazdasági hatalom (uralom) tehát egy történetileg kialakult és megszilárdult, szociológiailag és szervezetileg összeforrott, „bejáratott” mechanizmusban működő, alapjában egységes érdekeltségű, „külső” szociológiai kötöttségekkel nem rendelkező, tehát meghatározó jelleggel saját érdekét érvényesítő, politikai és ideológiai befolyások (meggondolások) alapján csak az előbbi alapokon korlátozott, továbbra is etatista stigmatizáltságú bürokrácia kezében van.*

Hogy ilyen alapon a társadalom milyen reális „elvárásokat” támaszthat az e réteg által determinált „konszolidációs tervekről”, arról felesleges szólnunk.

Az etatista bürokrácia máig megőrizte a pártállami rendszerben kialakult meghatározó vonásait:

- ☞ döntő szociológiai és strukturális eleme az *apparatszik*: a politikai és igazgatási hatalommal rendelkező (lényegi tömegeiben: legalább fél–egyutcat politikai kurzust átélt–kiszolgált és kihasznált, óriási tapasztalatokkal és kapcsolatokkal rendelkező) bürokrata;
- ☞ a nyomorúságos, felettesei szolgálatára „profilírozott” bürokrata vagy *csinovnyik*, a szervezeti hatalom által éltetett, s amögé bú-

jó, s e keretekben a saját érdekét érvényesítő (az ügyfelet kifárasztó, s esetenként korrupcióra késztető) bürokrata;

- ☞ nem ment végbe lényegi változás abban sem, hogy a „hagyományos” közhatalmi (közigazgatási) és közalkalmazotti kereteken túl – az állami tulajdon aránya és meghatározó szerepe következtében – *alapvető befolyást gyakorol a gazdasági szférára is;*⁵

Világos, hogy amíg a társadalom, s közelebbről a gazdaság e bürokráciától meg nem szabadul, (centrális–bürokratikus struktúrájának gazdasági és politikai alapjait meg nem töri) *gazdasági felemelkedésről nem lehet szó.* Már csak azért sem, mert a társadalom nem képes arányaiban ilyen tömegű bürokratát a történetileg kialakult – az ország gazdasági produktivitásához és a lakosság jövedelmi szintjéhez képest – ugyancsak aránytalan viszonyok között eltartani. A gazdaság végső soron csak a jelzett átalakulási folyamat (az etatista bürokrata „valódi” kapitalistává alakulása és fentebb jellemzett történeti sajátosságainak „meghaladása”) eredményeképpen szabadulhat meg e társadalmi rétegtől. Uralmától nem, mert egyidejűleg totális gazdasági hatalma váltja fel mai (politikai, hatósági, igazgatási elemek által stigmatizált) társadalmi hatalmát.

A jelzett folyamat, valamint e bürokrácia lényegi vonásainak szemléltetésére elég talán a jelenlegi privatizációs törvénytervezetnek az állami tulajdon „menedzsmenti” (valójában: a gazdasági pozíciókat évtizedek óta birtokló bürokrácia) kezekbe juttató rendelkezéseire utalni.

E viszonyok „árnyékában” az „eredeti felhalmozó”–vállalkozó éli világát, hiszen annál jobbat, társadalmilag elviselhetőbbet nem nehéz

⁵ Természetesen ma már bizonyos finomabb és áttételesebb módszerek szükségesebbek a „kádercseréhez” (a „klasszikus” pártállami időben a tanácselnöktől a vállalatigazgatón, tsz–elnökön át a színgazgatói megbízásig mozoghatott, mozgatható volt a káder), ma már talán a köztisztviselői (esetleg közalkalmazotti) és gazdasági (állam és állami részvételű) viszonylatokban.

produkálni, mint amit ez a hatalom nyújtott és nyújt. Kérdés azonban: *a kettő együtt* elviselhető – a magyar társadalom számára?

8. Szólni kell itt e *bürokrácia és az ún. „politikai elit” viszonyáról* is. Hogy *valójában hol összpontosul a politikai és gazdasági hatalom*, arról jeleztük álláspontunkat, s azt is, hogy ez a helyzet történetileg mikor alakult ki és végül is a politikai elit miképpen maradt e megbízható támasza nélkül és hova jutott. Nézetünk szerint nem kétséges, hogy *a politikai elit akaratképzése, döntése és a végrehajtás lényegi kérdései ma is e bürokrácia „kezében” vannak*. Nincs történeti előzménye, tapasztalata és hagyománya annak, hogy a társadalmi cselekvésben (az akaratképzéstől a végrehajtásig) a magyar politikai elit más szociológiai, szervezeti, társadalmi formációk – döntően: *a demokrácia gazdasági–munkahelyi, illetőleg területi szervezeti formái és erői – felé orientálódjék*. Ezért továbbra is *fennáll a jelzett irányú évtizedes függősége*. E támogatásra addig számíthat, amíg ezen erők érdekeihez és akaratához igazodik. Csak a jelzett „történeti tapasztalathiány” lehet a magyarázata annak, hogy a rendszerváltozás folyamatában bekövetkezett kormányzati változás után is töretlenül érvényesül az ún. gazdasági demokrácia (elsősorban a kollektív munkajog) alapintézményei kiépítésével (szervezeti, jogosítványi, mechanizmusbeli viszonylatokban) szembeni közömbösség, idegenkedés, sőt irtózás.

Úgy véljük, ez a mai magyar társadalmi helyzet egyik meghatározó kérdéscsomópontja.

9. Célszerűnek tűnik – végezetül – előbbi rövid fejtegetéseink *időszzerű alapelemeinek összefoglalása*:

a.) Az etatista bürokrácia kialakulása – az ún. pártállami – „reálszocialista” társadalmi rendszerekben *szükségszerű volt és történetileg jelleget adó vonásai* – az egyes országokban – *lényegileg megegyeztek*.

- b.) A történeti és politikai viszonyok alakulása, valamint az egyes országok helyzete befolyásolja a bürokrácia szerepének alakulását. Magyarországon – a jelzett viszonyok között – erőteljes politikai önállóságra tett szert és a legfelső politikai elit nélkülözhetetlen hatalmi támaszaként fokozatosan képessé vált saját érdekei érvényesítésére.
- c.) A magyar viszonyok között politikai hatalma fokozatosan gazdasági alátámasztást nyert: kiegészült és „konvertálódott” a tulajdon, a vállalkozás és a menedzsment gazdasági hatalmával, amely – már a rendszerváltozás előtt – egyre erőteljesebben érintette e réteg összetételét és jellegét is.
- d.) A magyar politikai–gazdasági bürokrácia – etatista vonásainak „hasznos” elemeit megtartva – képes volt arra, hogy a rendszerváltozás időszakában – művészi szintre fejlesztett taktikával(!) – magára hagyja „pater familiaszát”, a politikai „elitet” és „átmentse” igazgatási–hatósági (sőt bizonyos lényeges korlátozásokkal: politikai), valamint az utolsó időszakban elért gazdasági pozícióit az új rendszer viszonyaiba.
- e.) Eme első lépést lényegesen nehezebb, de sokkal „távlatosabb” folyamat követte: *megkezdődött és folyamatban van az eddig alapvetően (jellegét adó erővel) politikai determináltságú réteg átalakulása:*
- ☞ továbbra is fontos súllyal és szerepben jelen van a politikailag stigmatizált – most már elvileg „többpárti” – elem;
 - ☞ gyors ütemben folyik a régi („pártállami”) és új „többpárti” elemek valódi tulajdonoskénti–vállalkozókénti megjelenése és akaratérvényesítése;
 - ☞ talán még gyorsabb ütemben megy végbe a régi pártállami bürokrácia talpon maradt elemeinek gazdasági, kulturális, kom-

munikációs, stb. „menedzsmentté” átminősülése–átminősítése, kiegészülve ez is az eredeti tőkefelhalmozás törvényszerűségeit kifejező új menedzsment–réteggel.

- ☞ Az elméleti elemzés és az ország politikai, gazdasági, kulturális, stb. reálviszonyainak és folyamatainak értékelése alapján megállapítható, hogy ennek a társadalmi csoportnak (rétegnek, osztállyá szerveződő közösségnek) az érdekei domináns módon érvényesülnek a meghatározó erejű politikai, gazdasági és kulturális folyamatokban. A politikai elit (elsősorban a kormányon levők és potenciális kormánytényezők) – az előbb jelzett új orientációkra való képtelensége következtében – lényegileg – annyiban őrizheti pozícióit, amennyiben hajlandó és alkalmas ezen érdekek kifejezésére és érvényesítésére.

Talán megengedhető itt – elméleti, történeti és több kevesebb politikai eszmefuttatás után – *két napi–politikai példa*:

- ☞ Az egyik: *a közalkalmazotti létszámcsökkentés és az ezáltal „tervezett”(!) költségvetési megtakarítás, ami az idén egyelőre kilenc milliárd kiadási többletet igényel. Itt merjük írásba adni: a bürokraták létszáma és a rájuk fordított kiadás nem fog csökkenni. Már most közzé tették: „erősíteni” kell az APEH-et, a vámőrséget (számbelileg is) és más hasonló szervezeteket, továbbá az sem vitatható, hogy a szociális jogosultságok ügyintézése (első- és másodfokú elbírálása), minthogy az ügyek egyéni kezelése elől nem lehet(?) kitérni – bőven biztosítja a néhány hivatalban leépítésre kerülők elhelyezkedését. Talán még ennél is súlyosabb következmény: tovább erősödik az állampolgár kiszolgáltatottsága a bürokráciának. Hiszen nem kell mást tenni, csak szabályosan ügyintézni. Arról már szólni sem merünk, hogy ilyen viszonyok között milyen további következményekkel lenne szükséges számolni és hogyan is állunk az állam társadalmi szerepének alakulásával.*

- ☞ A másik: a „szerzője” által büszkén emlegetett ingatlanadó. Bizonyítási érv: az USA-ban bevált⁶
- ☞ A szóban forgó „ötlet” lényét meghatározó szociológiai és politikai következtetés:

a.) a magyar állampolgár – a például választott USA-állampolgárral szemben – össze sem hasonlítható arányú, s lényegében létfeltételeit alapjában érintő anyagi áldozattal tehetne eleget ilyen jellegű kötelezettségének;

⁶ Jóságos Úristen! Ilyen szintű „közgazdasági” érvekkel lehet ilyen horderejű ügyben fellépni! Íme egy hasonló: az USA-beli vagy a német bérszínvonalat kellene átvenni, tekintve, hogy ott bevált... stb.)

Nézzünk hát egy konkrét (ha szükséges, neveket szolgálok) USA-beli (New-York-i) példát:

A nyolc éve végzett (egyébként magyar származású) szakorvosnő vesz a kertvárosban egy ingatlant (házat) félmillió dollárért, kölcsönrel. (A ház „felszereltségéről” nem kívánunk szólni!) 11 százalékos kölcsönt az első sarki bankban kaphatna, de természetesen ennél lényegesen olcsóbbat vesz igénybe. Tegyük fel, hogy fizet 1,5–2 százalékos ingatlanadót. Az évi fizetése: 160.000 dollár. Az ingatlanadó (kb.) félhavi-háromheti fizetése.

A kilenc éve végzett magyar szakorvos örököl (vétélről – irreális volta miatt – szó sem eshet) Budapesten egy házaspár ingatlant. A belvárosban egy 70–80 négyzetméteres lakás ma kb. 9–10 millió forint, egy telkes, kétszintes (nem luxus!) ingatlan kb. 20–25 millió. A 1,5–2 százalékos ingatlanadó eszerint 3–400.000 Ft. A példaként vett szakorvos évi (bruttó) fizetése (kb.): 600.000 Ft, a nettó 350–400.000; azaz, ha beosztással él, ki tudja fizetni ebből az ingatlanadót. Arról szó se essék, hogy ilyen ingatlantulajdon egy magyar értelmiségi házaspár teljes életen át tartó áldozatos munkájával és takarékoskodásával volt megalapozható. Az itt tárgyalt bürokrata és „eredeti felhalmozó” érdektársa – valamint politikai elitbeli szószólók – persze azt hiszik, hogy más állampolgár is úgy jutott lakás- és ingatlantulajdonhoz, mint ők. A magyar középosztály (elsősorban: értelmiség) tagja ui. nem állami („tanács”) stb.) kiutalással jutott megközelítőleg európai szintű (budai, lipótvárosi, stb.) lakáshoz, mint az etatista bürokrácia apparatcsikjai (Külön kérdés természetesen az akkori „politikai elit” kivételes ellátása.) Persze „megoldották” e jogaik „konvertálását” is.

- b.) *minthogy ez teljesen irreális, el kell adnia (ha ezen adót bevezetik, nyilván túlkínálati viszonyok között) ingatlanát (házát, lakását, stb.);*
- c.) *az ingatlan megvétele reálisan a régi bürokrácia és az új bürokrácia („eredeti felhalmozó”) számára lehetséges;*
- d.) *szociológiai következtetés: itt az ideje, hogy ezideig a magyar középosztályban „itragadt” vagy abba „felkapaszkodott” („népi”) értelmiséget helyzete tudatára ébressze a hatalom: éhbérért dolgozó, sőt szolgáló, kiszolgáltatott réteg;*
- e.) *ha majd végbement ez az „átrendezés” (hasonló „piaci” viszonyok között, mint a privatizáció), vagyis az érintett „élhetetlen” értelmiségieket és a hozzájuk hasonlókat, minden egzisztenciális alapjukból kiforgatták, meg lehet szabadítani a tulajdonosokat, az „indokolatlan”-nak, „méltánytalannak” stb.-nek bármikor minősíthető terhektől.⁷*

Így fest tehát egy már most konkretizált „konszolidációs”(!) programpont. A többi „konkretizálásával” (persze a fenti megítélés alá eső tandíj és más hasonlók kivételével! – főként pedig az államapparátus feladatainak szűkítését, tevékenységét és a hivatali hatáskörök átstrukturálását illetőkkel – várni lehet.(?)

⁷ Az idézetben szereplő jelzők nem légbőlkapottak! Tessék összevetni pl. az Mt.-módosítás tervezett „indoklásában”(!) foglalt „érvekkel”! – Általános indoklás: „Az Mt. bizonyos(!) szabályainak alkalmazása a munka díjazása egyes(!) területein ellentmondásos(!) volt”. A részletes indoklásból: „az átlagkereset-számítás hatályos szabályai nem felelnek meg a „jogalkotói célnak” (38–40§-hoz) „a felmerült gyakorlati problémák kezelésére ésszerűsíti(!) a követendő eljárást” stb. Nyilvánvaló, hogy a bírált elképzeléseket tükröző jogi megoldások kiiktatásának „ésszerűség” alátámasztása nem kíván majd nagy szellemi erőfeszítést.

Röviden ennyit a *valódi érdekekről* és azok következetes(!) érvényesítéséről. Abban ui. biztosak vagyunk, hogy (persze az államilag dotált, szanált pénzüzetek „sikerés” bankembereinek kivételével) képzett és tapasztalt szakemberekkel van dolgunk, akik ekkorát nyilván nem tévedhetnek: az ő cselekvéseik nem szakismereteik hiányával magyarázhatók, hanem azokat valóban érdekeik vezérlik, mozgatják.

A magyar társadalom létkérdése: alárendeli-e magát ezen érdekkörnek, vagy képes lesz-e e bürokrácia kizárólagos gazdasági és politikai hatalmának érvényesítési folyamatait megtörni, s ennek első lépéseként az államigazdasági bürokrácia és szervezett hatalom keretein kívüli, valódi társadalmi, illetőleg politikai mozgalmakat és szervezeteket a politikai cselekvéshez szükséges pozícióba juttatni.

Nem kisebb jelentőségű kérdés: meddig terjed a *magyar társadalom anyagi-szociális és politikai tűrőképessége*? Nagy a veszélye annak, hogy ez a bürokrácia nem érzékeli a probléma eme vetületét. Valószínűleg az a meggyőződése, hogy a társadalom köteles vagy képes elfogadni, hogy vegetáló vállalatok és névtelen (a társadalom veritékéből „megtámogatott”) bankok vezetői, stb. (nem is szólva a „modern” – az „átmeneti” viszonyokat igazában kihasználó – „cégek”(?) vezetőiről) a miniszteri fizetések öt-hatszorosát az átlagkeresetek kb. ötven-százszorosát keressék. Szociális vetületben – minthogy az európai viszonyoktól teljesen nem függetleníthetjük magunkat – *objektíve valószínűleg az elviselhetőség határán vagyunk. A szubjektív elviselhetőség természetesen még nehezebben határozható meg. Itt – miként a történelmi tapasztalatokból következtethető, – melyeket pl. a politikailag teljesen „reménytelen” helyzetben, azaz reménytelen kilátásokkal kirobban, 1956-os forradalom és függetlenségi harc tapasztalatai egyértelműen bizonyítanak – nagy kockázati tényezőkkel szükséges számolnunk.*

NEMZETKÖZI KITEKINTÉS

Dr. Kovács Géza

Változatos terek, változatos környezeti kihívások¹

Konferenciánk témája változatos kérdésfelvetési és válaszadási lehetőségeket kínál. Figyelembe véve az I. konferenciánk programját és a mostanit is, ez előadók és a vitában résztvevő hozzászólók bőségesen éltek és élnek is e kínálókozó lehetőséggel. Előadásomban én is ehhez kívánok hozzájárulni.

Az ún. nagyobb részt katonai megfontolásokon alapuló kétpólusú világ megszűnése után kialakult viszonyainkat úgy is lehet jellemezni, hogy szétesett világban élünk és ennek megfelelően változatos jövőfel-fogásokkal jövő víziókkal lehet találkozni. A globális nagytérési és hazai fejlődés folyamatok összefüggései persze nem veszítették el jelentőségüket, kétségtelen azonban, hogy a regionalizmus problémaköre felértékelődött, ami a még nyitva lévő kérdés, hogy az egypólusú világ mennyire lesz tartós, s az is, hogy mennyire fenyegeti mondjuk az Egyesült Államokat a „világcsendőr” szerepének a felvállalása, és ennek kapcsán a regionális túltágulás veszélye. Ez egy valós csapda ma is, amelynek egyébként áldozatául esett Nagy Sándor birodalma, a Római Birodalom, a mongol birodalom, a török birodalom, avagy Napóleon, Hitler, Sztálin birodalmi törekvése csakúgy, mint a katolikus egyház, avagy a nemzeti szocializmus, továbbá a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus hatalmi- és eszmerendszere is. Avagy elfogadják Kissinger tanácsát, nem vállalják fel ezt a szerepet és ennek eredményeként még inkább felgyorsul a többpólusú világ irányába

¹ Ez az előadás a „Közép-Európa, mint perspektíva” c. konferencián hangzott el. A konferencia helye és időpontja: Kiskunfélegyháza, 1994 október 14-16-a. (A szerk.)

való fejlődés. *A többpólusú többhatalmi központot is magában foglaló világ is magában hordja a különböző feszültségek kialakulásának lehetőségét, de biztosíthat egy lazábban működő kiegyenlítő mechanizmust is. Ez viszont egyfajta biztonságot eredményezhet mind globálisan, mind térségspecifikusan.*

A regionalizmus felértékelődése Európa számára is újabb kihívásokat jelent. Nézetem szerint Európa további fejlődése kettős kihívás előtt áll: *Tovább kell erősíteni az integrációs folyamatokat felvállalva a térség méretű felelősséget a döntésekben; fel kell erősíteni a változatos európai terekben való gondolkodást és támogatni kell e terek sajátos szempontjainak – amolyan önszerveződő társadalom formájában való – figyelembe vételét.* A változatos terek hatásainak csak az egyike az országhatárok és csak másika mondjuk a ma meglévő nemzetközi politikai, gazdasági tömörülések által körvonalazható határok. Ezekről gyakran eltérnek a nemzetek és nemzetiségek lakótérségének határai, a különböző vízgyűjtő rendszerek határai, a különböző infrastrukturális hálózatok által összekapcsolt térségek határai, atomerőműveknek mondjuk Csernobil példáján meghúzható katasztrófazónáinak határai, a domborzati viszonyok által körvonalazható térségek, mint pl. a Kárpát medence, avagy sajátos geopolitikai adottságok révén a Baltikum, Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa, Balkán határai, vagy pl. a visegrádi 4-ek, az Alpok-Adria térségének a határai. Nem nehéz belátni, hogy ezekre a térségekre sajátos jövőképek, fejlesztési programok dolgozhatók ki és ezek is nagyon bonyolult módokon átfedhetők, átszőhetik egymást. E változatos térbeli szerepkörüknek a növekedése hozzájárulhat a mai országhatárok európai méretű szerepének a relativizálásához is. S egyáltalán: a változatos terek határainak sokfélesége egészében is növelheti a határok szerepének relativizálódását. Ezek kapcsán pl. további vitára is érdemes kérdéskör, hogy *Közép-Európa illetve Kelet-Közép-Európa vonatkozásában mennyire helyezzük a hangsúlyt a határoknak szaktudományi követelményeknek megfelelő, precíz körvonalazására, s mennyire fogjuk fel egy változó intenzitású erőternek, amely elasztikusan változik a téren belüli és a*

külső tényezők hatására. (Pl. egyenként, vagy együtt lépünk-e be az Európai Közösségbe). A térségek lehatárolásával kapcsolatban a fejekben meglévő zavarokat jól mutatják egyes szakcikkek címei, megálapításai, a formálódó stratégiák mögött lévő kormányzati nézőpontok is.

Megint csak tallózva az egyre bővülő európai irodalomban, részben a probléma szemléltetése, részben további kutatásra való ösztönzés céljából itt is csak vázlatos áttekintésre van mód. Az Elfut az idő, Európa útja a szervezett káoszban c. írásban arról olvashatunk, hogy mind több és több ország igyekszik az EK-ba, amely évtizedeken át a „jó Európa” volt, ám válságtünetei mindinkább napvilágra kerülnek.² Egy mítosz vége címen arról olvashatunk, hogy milyen nagyon áhított Európa a hidegháború lezárultára, a felszabadulásra a kommunista uralom alól, a megosztottság és a katonai fenyegetés végetértére. És hová jutottunk?³ „Európa - olyan nincs”⁴ Nem kell magyarázni! Az alternatív jövőök Kelet-Európa számára c. írásban arról olvashatunk, hogy a Jövőkutató Világszövetség elnöke, Dator, aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy Kelet-Európa jövőjét gyakran a kommunista múlttal kapcsolatos mítoszok és a kapitalizmussal kapcsolatos álmodozások talajáról képzelik el. Csak akkor élhetjük túl a jelenlegi helyzetet, ha messze hátrahagyjuk a múltat és a jelent, valami mást, teljesen újat álmodunk meg és hozunk létre.⁵ II. János Pál pápa nagy feltűnést keltett interjújában egyebek között azt hangsúlyozta, hogy az új Európa létrejöttéhez Kelet-Európa népei mindenekelőtt nemzeti indíttatásukkal járulhatnak hozzá. A kelet-európai országok vesztesei lehetnek a két Európa közeledésének, mert a Nyugattól eltérően ezek a népek még meg tudták őrizni emberi dimenziójukat. A pápa ennek ellenére kifejezte meggyőződését, hogy a „harmadik út” az utópia útja, az egyház

² Mateus, H. Schumann H.: Die Zeit läuft davon. Der Spiegel 1993, 11.

³ Mathiopoulos, M.: Der Ende eines Mithos. Die Welt, 1593. május 22.

⁴ Schwartz, E.: Europa das gibt es nicht, Die Zeit 1593. július 22.

⁵ Dimiter Jahnazov: Alternative futures for Eastern Europe Futures, 1991. okt.

szociális tanítása szempontjából a kapitalizmus elvi alapjai elfogadhatók, ám az azt fedő gyakorlatot elítéli.⁶ Vaclav Havel nagy nemzetközi vitát kiváltó cikkében bírálóan hívja fel a figyelmet arra, hogy a Nyugat vonakodóan viselkedik velük szemben. Mély meggyőződése, hogy e vonakodás rendkívül rövidlátó és idővel még veszélyes is lehet, mert ez nem csupán a józan ítéletnek a jele – aminek látszik – hanem azé is, hogy hiányzik belőle a képzelőerő és a bátorság az új körülményeknek megfelelő új megoldások kereséséhez.⁷

Csak a kép teljessége miatt említem, hogy a nemzetközi gondolkodásmódban nagy zavar van az európai térségek „határainak meghúzósa” tekintetében, miközben pl. Thumann azt hangsúlyozza, hogy a Kelet-Közép-Európa megnevezés világosabb, mint az ingatag „Közép-Európa” formula. Horvátországot, Szlovéniát Kelet-Közép-Euróához és Délkelet-Euróához egyaránt besorolhatónak tartja. Térképe a tiszta Kelet-Közép-Európát Szlovákiára, Csehországra, Németországra, Ukrajnára, Fehéroroszország egy részére, Litvániára, Lettországra és Észtországra terjeszti ki.⁸ Újabb információk szerint az USA európai stratégiájában Közép-Európa került előtérbe és nem tudni egyelőre, hogy Kelet-Közép-Európa mint olyan, hogyan jelenik meg.

Hazai fejlesztési stratégiánk szempontjából egyáltalán nem közömbös az sem, hogy *Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa együtt vagy külön összekötő kapocs-e vagy ütköző zóna? Kompországgént sodródunk a változó erőközpontok között vagy megőrizzük lavírozó képességünket? Ennek kapcsán fokozott követelmény, hogy helyesen ítéljük meg a térségformáló szerepünket!*

⁶ Nagy Csaba: A pápa, a vadkapitalizmus meg a szocializmus, Népszabadság, 1993 nov. 9.

⁷ Havel, V.: A Call for Sarcifíce. Foreign Affairs, 1994 márc.-ápr.

⁸ Thumann, M.: Die neuen Demokratien in Osten.

Die Zeit 1994. 13. és 14. szám (MTI „C”-füzetek 1994. május 5.)

Térségünk szempontjából nézve a nyugat-európai fejlődésnek nagy stratégiai alternatívája, hogy kialakul-e benne egy központi politikai és/vagy gazdasági hatalmi mag erőközpont, amelyet a szorosabb vagy lazább kapcsolatokkal rendelkező különböző fejlettségű országok és ugyancsak integrálódó országcsoportok hálózata szervezeti rendszere vesz körül az integrálódó Európában avagy Nyugat-Európa is „Kelet-Közép-Európaizálódik”. Ez érintheti a GDP/fő szintjének különbségeit úgy is, hogy a posztindusztriális társadalom irányába való fejlődéssel, a pazarló túlfogyasztás mérséklésével is hozzájárul a kiegyenlítődéshez, miközben támogatja a modernizáció fokozott erősítése révén Kelet-Közép-Európa felzárkózási folyamatát. Ennek az alternatívának ma még mindkét eleme valóra váltható lehetőség és nem biztos, hogy távlatilag az elsőként említett valósul meg.

A kétpólusú világ megszűnésével, a világháború kirobbantásának a lehetősége valószínűleg végleg lekerült a katonai stratégiák tervező asztaláról. A világháború veszélye persze teljesen nem szűnt meg. A helyi háborúk pedig a világ különböző térségeiben folynak, köztük Európában, a Balkánon is. A helyi háborúk sajátosságai közé tartozik egyebek között, hogy nemcsak hagyományos fegyverekkel vívhatók. Elvileg bevethetők biológiai és vegyi fegyverek is. Ölthetik „csendes” ökológiai hadviselés formáját is, amelynek változatos módjai lehetnek, s már voltak is. Nem kötődnek hagyományos frontvonalakhoz. Központi kormánytörekvésektől függetlenül helyi aspirációk alapján is vívhatók. Ölthetik terrorakciók formáját, sugárzó anyagok, betegségek, drogok terjesztését is. Ezért mindenképpen felértékelődnek a fokozott szomszédsági együttműködésen alapuló katasztrófaelhárító forgatókönyvek, mechanizmusok.

Nagy valószínűséggel állítható, hogy a világ globális problémáinak rangsorában a világháború kitörésének a lehetősége és a globális környezeti katasztrófák bekövetkezésének veszélye egymással helyet cserélt. Nézetem szerint a környezeti problémáknak a következő rangsora állítható fel: 1/ A nettó primér energiamennyiség állatvilág és az

emberiség közötti mai felhasználási arányának túlzott megváltozása; 2/ Az üvegházhatás miatt bekövetkező klímaváltozás és az ózonpajzs ritkulása; 3/ A fejlett térségek pazarló túlfogyasztása és a demográfiai robbanás; 4/ Más tényezők /környezet elszennyeződése, jelentősebb tűzhányó működés, nagytérségi biológiai katasztrófák, más égitestekkel való ütközés/,

Peter Witousek, a Stanford Egyetem biológusának és munkatársainak becslése szerint „A Föld nettó primér termékének évente 40%-át használják fel közvetlenül vagy közvetve emberi szükségletek kielégítésére, illetve pusztítják el az emberi tevékenység során. A megmaradó 60%-ot pedig a többi faj hasznosítja. Ha az eddigi ütemben folytatódik a lakosság és a fogyasztás növekedése, ez az arány 80%-ra nőhet 2030-ig. A fogyasztás erősebb növekedése viszont számottevően lerövidítheti a duplázódás idejét, miközben az ökoszisztéma elkerülhetetlenül összeomlik. Lehetetlen megjósolni, mikor válik e folyamat visszafordíthatatlanná.⁹ E katasztrófákat már gyermekeink és unokáink is megélhetik. Ugyancsak ismétlődő nemzetközi becslések, számítások szerint a világ nyersanyag- és energia-felhasználásának mintegy 75-80%-át a világ népességének a fejlett térségekhez tartozó 20-25%-a fogyasztja el. Következésképpen a népesség további 75-80%-ának csak 20-25% marad. Ez is tarthatatlan arány és azt sugallja, hogy a *népességrobbanást és a pazarló túlfogyasztást mint nagy térségi specifikummal rendelkező globális kihívást együttesen kell megoldani.*

A klímaváltozások révén pl. hazánk tartósan átmeneti térséggé válhat. Ha e tartós átmenetiség fokozott bizonytalanságot visz az ökológiai környezetbe és ez a bizonytalanság a társadalmi-gazdasági átalakulásokból vagy más tényezőkből adódó bizonytalanságokkal ötvöződik, ez fokozhatja az instabilitást. Emellett fokozott mértékben kiélez-

⁹ The State of the World. W.W. Norton and Company, New-York, 1991., by the Worldwatch Institute

heti a vízproblémát. Nálunk ez utóbbi annál is inkább fontos kérdéskör, mert felszíni vizeink 95-97%-a külföldi eredetű. Igen nagy tehát a külföldi függőségünk. Ez a függőség nem lesz kisebb akkor sem, ha fejlődnek a felhő-megcsapolási technikák vagy vízszűkebbé váló időben nemzetközi vízvezeték-hálózatok épülnek ki, különböző vízbázisokra alapozva. Ezért meggyőződés, hogy ilyen értelemben is különösen fontos szomszédsági viszonyaink alapvető fejlesztése kapcsolataink elmélyítése. Meggyőződés az is, hogy a vízügyi kérdéseket érintő együttműködési feladatokat a nemzetiségi kérdésekkel való foglalkozás rangjára kell emelni anélkül hogy köztük listakapcsolások történnének.

A további, most nem részletezett felsorolt veszélyekkel a szakirodalom sokoldalúan foglalkozik. Általánosítható tapasztalatként írható le, hogy miközben a különböző szaktudományok művelői tudományos lelkiismeretüktől vezetve felhívják a figyelmet arra hogy számos kérdésben még nem teljes a tisztánlátás, ezt a döntéseket hozók gyakran hivatkozási alapnak használják fel mondván: „Még messze van időben a probléma, sürgősebb gondjaink is vannak, a tudósok is vitatkoznak róla”. Amikor a folyamatok már egyértelművé válnak, egyben visszafordíthatatlanok is lesznek.

Sajátos térség-specifikus vonásai vannak az ún. környezeti rendszereknek. A környezeti rendszerekhez mindenekelőtt a vízlépcsőket, energia- és energiahordozók, közlekedés hálózatait sorolom. Megkülönböztetett szerepe lehet az innovációs gócnak, válságáztatoknak, a határmenti térségek rendszereinek is. Az említetteknek ugyancsak erős a szomszédsági vonzata. Szinte mindegyikük stratégiai gondolkodást igényel. Széleskörű viták folynak róluk, nemritkán valós, de gyakran vélt érdekütközésektől kísérvé. Építésük, üzemeltetésük más-más fázisban van és más a döntési szabadságfokuk. A tapasztalatok szerint jól specifikálhatók a parlamentek, a kormányzati szervek, tervező mérnökök, kivitelezők, üzemeltetők és nem utolsósorban a környezetvédelmi vagy más jellegű mozgalmak felelősségei is. Az elmúlt

évek sajátos vonása volt, amely napjainkban is továbbél, hogy ezekre a különböző körökre kiterjedő felelősségek gyakran összerosódtak. Emellett torz kép is fűződött hozzájuk. Ezért igyekszem hangsúlyozni, hogy a tervező mérnökök és ennek kapcsán szakmai meggyőződésüket képviselő mérnöklobbyk nem maffiózók, nem maffiák. A környezetvédőket sem célszerű „zöldfülűeknek” vagy a C-variáns „papírtigris angyalainak” minősíteni. A problémák komplex jellegükből és sokoldalúságából adódóan meg kellene keresni a megoldások közösen vállalható módját, kellő önkritikát is gyakorolva és nagyságrendileg fel kell erősíteni a szomszédsági együttműködést.

Dr. Gáspár Tamás

A regionális tipológia ismérveinek vizsgálata¹

A világgazdaság tendenciái közül ma az egyik leglényegesebb a regionalizmus. Ezzel együtt előtérbe került ismét a világ régiókra tagolásának kísérlete, ezek elemzése. Európa keleti illetve nyugati felében zajló változásokkal ez a tendencia számunkra különösen izgalmas, sőt lehetőséget nyújt arra, hogy „szűken” Európán belül lehessen körüljárni a régiók meghatározásának problémáját. Ezek a vizsgálódások persze nem újak, legfeljebb a változásokkal kapnak más hangsúlyokat. Az ilyen típusú elemzések egyik legkényesebb – és valljuk be egyik legvitatottabb – pontja azonban a változók kiválasztása. Az európai régióhatárok meghúzásával (vagy meghúzhatóságával) kapcsolatos álláspontok, megközelítések igazából csak eredményei a különbözőképpen megválasztott ismérveknek. Tehát a vita nem merülhet ki abban, hogy itt vagy ott húzzuk-e meg az egyes régiók határait – magyarázni kellene az elválasztásul szolgáló ismérveket is. A régiók megkülönböztetésének magyarázata, azaz az ismérvek megválasztása, véleményem szerint, jóval nagyobb hangsúlyt kellene, hogy kapjon az e témával foglalkozó kutatásokban. Fontos azonban, hogy mivel nem léteznek „egyetlen igazság”-ok, így nem létezik „jó” megoldásból csupán egyetlen egy. Ezért e tanulmány célja, hogy nagyító alá vegye és elemzést nyújtson az egyes szerzők megközelítési módjairól. Vajon véletlenszerűek-e az egyes változók kiválasztásai? Csoportosíthatók-e az egyes megközelítések? Vonhatunk-e le bármilyen következtetést az ismérvek vizsgálatából a régiók meghatározására vonatkozólag? Ezek azok a kérdések amelyekre választ keresünk.

¹ Ez a tanulmány az 593. sz. OTKA keretében készült. (A szerk.).

1.

Legelőször ésszerűnek tűnhet a térbeli (földrajzi) megközelítés. Ez helyén való is volna, sőt rendkívül izgalmassá teszi a kérdést Tímár Lajos azon állítása a nyolcvanas évek közepén, hogy a „geográfusok tagadják a régiók létezését” (*Szűcs Jenő–Hanák Péter*, 1986, 27.o.). Kezdjük tehát ezzel.

Földrajzi megközelítéssel több helyen találkozni, bár nem mindig geográfusoknál. *Stepan Buc* (1970, 59.o.) és *Niederhauser Emil* (1988, 672.o.) is a földrajzi keretekkel kezdik érvelésüket a regionális megkülönböztetésben, azonban Buc egyszerűen csak természetes határoknak tekinti azokat – úgymond magától értetődőnek –, míg Niederhauser az államalakulatok képződését illetve azok jellegét vezeti vissza a síkságok, hegyvonulatok, folyók elhelyezkedésére, a tengertől való távolságra. Eszerint nagy síkvidékek jól védhető természetes határokkal tartós államalakulatok létrejöttének kedveznek, míg hegyvonulatok nélkül birodalmak felemelkedését és bukását, határok ide-oda tologatását vetítik előre. A hegyekkel, folyókkal túlságosan tagolt területek pedig kis, elzárkózó egységeket alakítanak ki. *Dudley Seers* (1979, 16.o.) is felhasználja a területi ismérv megkülönböztető szerepét, azonban úgy tűnik nála ez inkább következmény, mint ok. Szinte rácsodálkozik, hogy a különböző változók alapján megállapított régiók földrajzilag is elkülönülnek. Ezek után művében külön fejezetet szán a területi meghatározottságnak. Megállapításai szerint az általa kitapintott régiók egy térképre fektetett függőleges egyenes mentén helyezkednek el, azaz a földrajzi ismérv észak-déli meghatározottságot takar. Mindezt bizonyítékként használja fel az éghajlati tényezők, mint régióképző ismérvek bírálatához, hiszen azok horizontális összefüggést sejtetnének.

Úgy tűnik azonban, hogy egyes szerzőknek keserű szájíze van a földrajzi alapú régióképzéstől, illetve nem tartják szerencsésnek elszakítani őket más tényezőktől. *Berend T. Iván* (1986, 11–12.o.) arra

hívja fel a figyelmet, hogy a geográfiai megközelítés és a régiók meghatározásának problémái alapvetően politikai indíttatásúak, mégpedig időtől és személytől függően. Példaként azt hozza fel, hogy egész más határookra hoztak szerzők bizonyítékokat, attól függően, hogy a magyar kultúrfölény, a „kis népek európája” vagy a szovjet blokkhoz tartozás bizonygatása a cél. *William Wallace* (1990, 19.o.) ugyancsak emellett foglal állást, amikor Louis Halle-t idézi, miszerint „a földrajz legalább annyira koncepcionális, mint amilyen objektív”. *Benda Gyulánál* (1991, 20.o.) is megtalálhatjuk ezt a lényeges észrevételt, bár mint történész el is zárkózik a térbeli meghatározástól: „A történéseket is erősen foglalkoztatja a térszerkezet...Mégsem állíthatjuk azt, hogy a történettudomány feladata lenne a kérdés tisztázása. A történeti érvelés bekövetkezett eseményeket értelmez.”

A figyelmes olvasónak feltűnhet, milyen gyakran találkozik a *biztonság* kérdésével vagy *hatalmi-politikai* tényezőkkel, mint megkülönböztető ismérvekkel. *Kosáry* (1987b, 460.o.) nagy hangsúlyt helyez rá, ami annyit jelent, hogy különbséget az alapján tesz, vajon az ország önállóan képes-e stabilan biztonságát fenntartani vagy azt más ország teszi-e meg. Az utóbbi esetben természetesen más országcsoporthoz kapunk, ha az idegen hatalmak időben állandóan vagy csak korlátozott ideig garantálták a biztonságot. Sőt az sem mindegy, hogy mindez integráló vagy dezintegráló volt a területre nézve.

Ez a megközelítés és elemzés azonban nem jellemző általában. Legtöbb szerzőnél a biztonsági tényező illetve a hatalmi-politikai megközelítés a hatalmak erőegyensúlyának kérdéseként merül fel (*Carl-Einar Stalvant*, 1990, 128–129.o.), vagy pedig mint egyéb alapvető ismérvek melletti-közötti cementáló erő (*Roberto Aliboni*, 1990, 162.o.). Vagyis nem elsősorban önálló tényezőként, hanem kiegészítő, katalizátor szerepkörben, amely szélsőséges esetben „sokkot okozva” merevgörcs-szerűen összerántja az érintett területeket avagy robbanás-szerűen szétveti. Megjegyzem – a tényező súlyát alátámasztandó –, hogy *Kozma Ferenc* (1992, 113.o.), aki a régiók formálódását elméleti

oldalról közelíti meg, felhívja a figyelmet a biztonsági, politikai –azaz külső „kohéziós”– megfontolásokra. Hangsúlyozza, hogy ezek a tényezők az országok között kialakult „természetes kapcsok” által meghatározott irányvonalról teljesen lelekkhetik az érintett országcsoportokat.² *Ágh Attila* (1989, 98–123.o.) rendkívül széleskörű elemzést ad egyik művében éppen a konfliktusok és együttműködések összefüggéseiről, ahol jól kitapintható irányzatokat különít el. Többek közt arra keresi a választ, hogy a neofunkcionalista, interdependentista illetve normativista iskola hogy foglal állást a konfliktusok integráció-teremtő, illetve az integrációk konfliktusteremtő erejéről. Ez a megközelítés persze leggyakrabban a Kelet–Nyugati bipolaritásra vonatkozott, illetve az Atlanti konfliktusra (Nyugat–Nyugat ellentéte). Az előbbit elemezve beszél *Miszlivetz* (1989, 144.o.) „geopolitikai törésvonalról”, és felhívja a figyelmet, hogy „a konfliktus valóságos mozgatórugói jelenleg Európán kívül találhatók³. A bipolaritás logikája így nem Kelet– és Nyugat–Európa konfliktusát tükrözi..” Elemzéséből kiérződik, hogy veszélyesnek és félrevezetőnek tartja a politikai tényezők túldimenzionálását. *Davy* (1990, 141.o.) elemzésében ugyannerre a következtetésre jut, csak ő „demarkációs vonalnak” nevezi a régióhatárt. Szenvedélyesen érvel amellett, hogy az ilyen jellegű éles és igen lényeges határvonal nem követi feltétlenül a természetes megosztottságot, elnyomja a mélyben rejlő igazi ismérveket. Mindebből pedig azt a szomorú következtetést vonja le, hogy Európa bármiféle regionális feltérképezése rendkívül zavaros és kétségeket ébresztő.

A politikai, biztonsági ismérvek szerepe persze erőteljesen háttérbe szorult a kelet–európai átalakulásokkal, illetve a „második világ” összeomlásával. Éppen ezért ma felértékelődnek azok a – még a nyolc-

² Hozzá kell azért tenni, hogy Kozma nem kifejezetten régiók, hanem integrációk formálódásáról elmélkedik, a kettő pedig nem feltétlenül esik egybe. A stratégiai gondolkodásmód és az alternatív lehetőségek logikus számbavétele azonban mindenképpen figyelemre méltó és felhasználható.

³ A megállapítás természetesen a 80-as évekre vonatkozik.

vanás évek közepén megfogalmazott – bírálatok, amelyek ezen ismérvek döntő jellegét hangsúlyozzák.

Nem a leggyakoribbak, de mindenesetre figyelemre méltóak azok a próbálkozások, amelyek a *regionális összetartozást* vagy *összetartozás érzést* helyezik reflektorfénybe. Ezek a megközelítések abból indulnak ki, hogy az adott területek népei valamiféle „kollektív történelmi tudat” (vagy „tudattalan” *Miszlivetz* (1989, 151–163.o.) alapján sorsközösséget alkotnak, így hasonló módon gondolkodnak, hasonló módon közelítenek meg problémákat, vannak összecsengő attitűdjeik: vagyis mindez könnyebbé teszi (szélsőséges megközelítés esetén el is dönti) egyes régiók kitapintását. Igen lényegesnek tartom megemlíteni, hogy ezeknél az elemzéseknél már látenszen meghúzódik a történelmi megközelítés, de nem azért, hogy a történelmi trendeket elemezze vagy hangsúlyozza, hanem, hogy egyes pszichológiai tényezőket alátámaszson. Ilyen fogalmak kerülnek ismérv-szótárunkba, mint „lelkület”, „érzület”, „hajlamok” avagy „kudarcélmény”⁴.

2.

Rendkívül izgalmasnak tűnik a tény, hogy éppen az eddig tárgyalt – és egyben a leggyakoribb – ismérveket közösen említi meg Szűcs Jenő (*Szűcs–Hanák*, 1986, 4.o.) – bár hozzá kell tenni, hogy nem elsősorban méltatva azokat. Hangsúlyozza, hogy a régiók ismérveit nem a geográfiai, hatalmi–politikai, geopolitikai tényezőkben, sem a regionális összetartozás tudatában (és az ebből következő politikai harmóniában) kell keresni. Szerinte mindezt a *szerkezeti jellegzetességek* hordozzák. Elemzésében aláhúzza, hogy a gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális gyökereket és trendeket kell láthatóvá tenni, és ez a döntő. A többi mind a felszín. *Berend T. Iván* (1986, 14.o.) említett munkájában szintén összekapcsolja a geopolitikai helyzetet a sorsközösség gondo-

⁴ Mindenképpen kiegészíteném azonban azzal, hogy a szerző mindezt nem tartja sem örökérvényűnek, sem kizárólagosnak (152.o.)

latával. Sőt finomítja is ez utóbbit megemlítve, hogy a magyar szakirodalomban a közvetlen környékünket érintő sorsközösség meghatározása rendkívül széles skálán mozog. Kossuth ill. Jászi műveitől Szabó Dezső elemző írásáig igen különböző országcsoportok kerültek be a kívánt közösségbe, amiből ő is azt a következtetést vonja le, hogy ez a megközelítés nem lehet döntő, sokkal megbízhatóbbak a szerkezeti hasonlóságok. Haladjunk hát ezen a vonalon tovább!

Kosáry (1987a, 9.o.) egyértelműen állást foglal már a nyolcvanas években, miszerint „Európa e belső összfüggése gazdaságilag a legszembetűnőbb, hiszen egyébként politikailag elég látványosan megszlott”. A *gazdasági* ismérv előretörése jól kitapintható tendencia ma. Ez érthető is, hiszen az új európai intézményi keretek alakulásával, a kelet-európai országok törekvésével az Európai Unióba, ez maradt lényegében az egyetlen érv a csatlakozni kívánók távoltartására. Gazdasági megközelítéseket és elemzéseket tehát bőven találunk. Ezért a teljesség igénye nélkül csak néhány jellemző vonást szeretnék kiemelni.

Mindenekelőtt azt, hogy eltérő súllyal ugyan, de a kereskedelmi kapcsolatok, pontosabban áruszerkezeti és relációs elemzések, döntő többségükben részei a gazdasági megközelítéseknek. Ez érthető, hiszen egy ország külkapcsolatai, más országokhoz való viszonya legkönnyebben – és mindeddig alapvető jelentőséggel – a kereskedelmi kapcsolatokban ragadható meg. A skála egyik végén például *Aliboni* (1990, 158.o.) elemzése áll, aki a vizsgált térség belső és külső kapcsolatait részletesen elemzi az áru és relációs viszonyok segítségével. Következtetései is helyesnek tűnnek, viszont ezeket a következtetéseket abszolutizálja, és a térség egységének hatékonyságát gazdasági oldalról kizárólag az áruszerkezeti és relációs kapcsolatoknak tudja be. Másrésztől indokot sem találni arra vonatkozólag, hogy miért éppen a kereskedelemmel kapcsolatos változókat emeli ki, illetve, hogy más ismérveket miért nem használ fel. Viszont ő is, akárcsak *Wijkman* (1990, 90.o.), *Wallace* (1990, 22–25.o.), illetve *Seers* (1979, 7.o.) a

kereskedelmi tényezőket összekapcsolják politikai ismérvekkel: mennyire jelentenek ezek a kapcsolatok függőségi viszonyt, avagy a kereskedelempolitikai eszközök mennyire képesek módosítani a termékáramlásokat, így a makrogazdasági mutatókat, illetve az említett dependenciákat. Mindenesetre mindhárom szerző alapvetőnek ítéli meg a kereskedelmi kapcsolatokat: első esetben kiegészítve a termelési szerkezettel, második esetben beruházási, ipari kapcsolatokkal, hadi-ipparral, illetve a technológiai és pénzügyi relációkkal, harmadik esetben pedig a kereskedelem, infláció, egy főre eső jövedelem mutatói egészülnek ki a pénzügyi, technológiai tényezőkkel. Ez utóbbiak azért rendkívül figyelemre méltóak, mert éppen ez az a két terület, amely a mai világgazdaság kulcsterületének számít, és amely lényegében hiányzik az ilyen típusú elemzésekből!

Rába András (1990, 18–20.o.) az EK Bizottság által kidolgozott szintetikus indexet használja fel elemzésében. Ez lényegében az egy főre jutó jövedelmet, a termelékenység, a foglalkoztatottság szintjét, az iparosítás fokát, a szolgáltatások fejlettségét, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát és ezek hatékonyságát tartalmazza. Az egyes térségek közötti különbségek fő okát a nemzetközi versenyképesség különbségeiben látja, ezt pedig visszavezeti néhány jól ismert, fontos összetevőre: a termékegységre eső bérköltségre – összekapcsolva természetesen a munka termelékenységével és a foglalkoztatottsággal –, a tőkeellátottságra és az infrastruktúra állapotára. Nem kerüli el a figyelmét olyan lényeges összefüggés sem, miszerint az eltérő tőkeellátottság oka is és következménye is a gazdaságilag eltérő regionális teljesítményeknek (akár országokként akár vidékeként nézzük).

Egy korábbi tanulmányomban én is végeztem hasonló vizsgálatokat szintetikus változócsoportok létrehozásával. A mutatók kiválasztásában mindenekelőtt a vizsgálat célja volt a meghatározó: azaz, hogy jól jellemezzék a világgazdaságban, világkereskedelemben való pozíciót.

Figyelembe kellett venni, hogy vajon a mutató minden vizsgált országban ugyanazt jelenti-e, és hogy mennyire áll rendelkezésre⁵. Ezenkívül csak relatív változókat használtam fel⁶. Az elemzés alapján egy „erőnléti, jóléti” mutatót, egy „nyitottság-mérőt” és egy „dinamizmust, frissességet” jellemző mutatót sikerült értelmezni (Gáspár, 1992, 576.o.)

Végezetül ebben a gondolatmenetben hadd utaljak *Emmanuel Todd* (1993, 89–90.o.) francia történész–antropológusra, aki többek közt egész Európára kiterjedő regionális vizsgálatot végzett, mégpedig a modernizáció forrásainak megléte alapján, amit ő a vasútfejlesztésben, analfabetizmus felszámolásában és a születésszabályozásban lát. Ez azonban már jól láthatóan nem kizárólag gazdasági megközelítés, amelyet a szerző is összecsengőnek talál más jellegű, további ismérvekkel, amelyekről még a későbbiekben szó lesz.

Összefoglalva az utóbbi gondolatokat, megállapítható, hogy a gazdasági megközelítések nagyon népszerűek és rendkívül szerteágazóak. A skála két szélén az egytényezős magyarázatokat találjuk, a másik végén az összetett, változócsoportokból képzett magyarázó ismérveket. *Ez a skála nem egyezik meg a „rossz-jó” skálával, amennyiben kielégítő magyarázatot kapunk a változó (k) kiválasztásának szempontjaira és a magyarázóerő határaitra.* Ugyanez a megszorítás igaz véleményem szerint a gazdasági ismérvek önálló avagy más tényezőkkel kapcsolatos tárgyalásának értékelésére.

Található néhány érdekes utalás *társadalmi–szociológiai* tényezőkre is. Ezek közül legnagyobb hangsúllyal talán a migráció és turizmus szerepel. A fő megkülönböztető elem természetesen az, hogy a társa-

⁵ Ugyanis egyidejűleg 60-as és 80-as évek adatai kerültek elemzésre.

⁶ Ennek oka az, hogy a főkomponenselemzés az abszolút mutatókat - kapcsolatuk erősebb lineáris jellege miatt - ugysis különválasztaná, vagyis éppen a változók eredeti együttmozgását torzítaná el.

dalmi mozgás szempontjából a kibocsátók avagy a fogadók közé tartozik-e az ország. Mindebből persze következik, hogy ezek a fajta elemzések nem területekben, hanem országokban gondolkodnak – márpedig, mint az majd később kiderül, a gondolkodási egység nem mindegy! Mindenesetre közös vonás az egyes szerzőknél, hogy nem önálló tényezőként kezelik a társadalmi–szociológiai ismérveket. *Aliboni* (1990, 161–162.o.) azt hangsúlyozza, hogy ezek a tényezők a már említett „kohéziós erő” szempontjából lényegesek. Milyen „szolidaritást” jelent mindez a fogadó, illetve a kibocsátó országok között, másrészt pedig a két térség között, (vagyis mennyire sikerül „monopolhelyzetet” elérni a kibocsátó „státusban”)? *Seers* (1979, 6.o.) mélyebbre megy ennél, és ezen mozgások gazdasági meghatározottságát emlegeti. Ez alapján nem egyszerűen leírja, és szemléletesen „centrifugális turizmussal” jellemzi a szerinte egy régióba (centrum) tartozó területeket, hanem magyarázatot is próbál rá találni. Ezt a gazdasági megkülönböztető elemet pedig főként a természeti környezet szennyezettségében, a szolgáltatások árának növekedésében illetve abban látja, hogy a városok a modernizációval tönkreteszik az egyéniségüket, elvesztik vonzerejüket.

Todd (1993, 89–90.o.) professzor a családstruktúrák tekintetében is végzett egy Európa méretű elemzést, ahol a regionális tagozódásra a különböző családtípusok tipizálását és elhatárolását használta ismérvként, a következő módon. „Atomizálódó” családnak nevezi azt a típust, ahol a gyermeknek a házasodáshoz el kell hagynia a családi lakhelyet, amiből azt a következtetést vonja le, hogy a gyermek–szülő kapcsolat alapvetően liberális. Az első szülött fiú–örökös kivételezett helyzete, így a több generációs családok jellemző volta egy karakterisztikusan más családtípust képvisel, ahol a legfőbb érték a tekintély és az egyenlőtlenség. Ezt nevezi „első szülött” családnak megkülönböztetve a „közösségi családtól”, ahol a fiúgyermek között egyenlőség van, viszont a szülők felé a tekintélyelv a jellemző. Ezek az ismérvek szerinte jól kitapintható régiókat sejtetnek, amit megerősít azzal, hogy összekapcsolja más jellegű megközelítésekkel és ismérvekkel

(mint például a modernizáció forrásai vagy a vallási irányzatok), amelyek szintén hasonló eredményre vezetnek.

Rendkívül figyelemre méltó az a megközelítés, amelyik etnikai alapon tartja meghatározhatónak a regionális határokat. *Niederhauser* (1988, 669–670.o.) a Kelet-Európai egység egyik lényeges tényezőjét „a szlávok elsőrendű szerepében” látja. Érvelését arra alapozza, hogy a szlávok a terület többségi lakosságát teszik ki, sőt elsősorban a szlávok széttelepülése a kora középkorban az, ami átalakítja a térség eredeti lakosságát. Bírálja azokat a megközelítéseket, amelyek a „polgári korszak utáni idők”-re vonatkoztatva elhanyagolják az etnikai ismérv jelentőségét, hangsúlyozva, hogy „...e tényező szerepét nem lehet figyelmen kívül hagyni, ... régiók fejlődésében igenis az egység egyik alapvető faktorát kell benne látnunk”. *Gyarmati György* (1989, 36.o.) ezzel a megközelítéssel, úgy tűnik, nem ért egyet amikor komolyan bírálja *Niederhauser* etnikai ismérveit és éppen *Niederhauser* egy korábbi tanulmányának megállapításait állítja vele szembe. Arról van szó, hogy *Gyarmati* szerint a 19. századtól a térség etnikai heterogenitása és az etnikumok nemzeti öntudatra ébredésének folyamata nem hagyható figyelmen kívül. Továbbá egy szláv Kelet-Európa ezen gondolatmenet alapján feltételez egy germán Közép-Európát is, ami még megoldhatatlanabbá teszi a regionális határok meghúzásának kísérletét, „mert még az etnogenezisben rokonítható későbbi nemzetek között sem jött létre nemzetközösségi identitás sem szláv, sem germán oldalon”. Tovább is szövi a gondolatmenetet, és Nyugat-Európára való kiterjesztésével szinte megpróbálja lesöpörni az etnikai ismérveket: „Ahogyan nem a szláv közösségtudat „hozta létre” Kelet-Európát, ugyanúgy nem eredeztethető és jellemezhető a Rajnán-túli Nyugat-Európa sem valamilyen etnikai alapú közösségtudat meglétéből kiindulva. Épp az etnikailag ezeknél is kevertebb köztes térség lenne definiálható az etnikai, vagy nemzeti tudatok valamilyen fajta közösséggé formálódásával?” Hozzá kell azonban a vitához tenni, hogy *Niederhauser* is felismeri és számol az etnikailag heterogén térség tényével, sőt hangsúlyozza, hogy „ezt nem lehet sajátosan kelet-európai,

hanem sokkal inkább összeurópai jelenségnek kell tekinteni”. Sőt, a lényeg éppen az szerinte, hogy Nyugat-Európában ez a mozzanat hosszú ideig nem látszott, régióinkban viszont nagyon is szembeűnő volt. Nézeteik tehát főként azon a ponton ütköznek, amit ismérveink között már tárgyaltunk, nevezetesen a sorsközösség, az összetartozás tudatának meglétén. Ezt „súlyozza” még Niederhauser a szlávok többségi voltával.

Dudley Seers (1979, 9.o.) sokat emlegetett tanulmányában már sikerűlt megkülönböztetni földrajzi, gazdasági, társadalmi, politikai ismérveket, azonban írását olvasva feltűnik még néhány általa fontosnak tartott ismérű, amely nehezen illeszthető bele az előbb említett kategóriákba. Egyes területeket megkülönböztethetőnek, illetve adott területeket belül homogénnek tart életstílusuk, fogyasztói csoportjaik, építészeti divatkövetésük alapján. Szerinte egy ejtőernyővel az adott térség urbanizált területére pottyant emberkének némi időre volna szüksége, hogy felismerje, hol is van. A szerző ebben az esetben nyilván nem a földrajzi műveltség és a helyismeret hiányára gondol, hanem az egyes régiók karakterisztikusan eltérő jellemvonásaira. Azt hiszem, ezen ismérűek közös vonását talán *kulturális* vonásukban ragadhatnánk meg. Ugyanebbe a kategóriába sorolható *Stalvant* (1990, 126.o.) megközelítése, aki Stein Rokkan, norvég szociológust hívja segítségűl. Elemzésében egy koordinátatengelyben, két ismérűrendszer segítségével feszíti ki vizsgált országait. Az egyik tengely az állam és kultúra viszonyát jelenti, amin ő a Római Jogtól és a katolikus egyháztól való függést érti. A másik ismérű kicsit összetettebb, a városhálózat jellegét, erejét illetve önállóságát tartalmazza. A vallások és áramlatok tényezőként való figyelembevételére nem ez az egyetlen példa. A keresztény hagyomány nagyon gyakran visszatérő ismérű. Hadd hívjam ismét segítségűl *Todd* (1993, 89–90.o.) professzort, aki ismert tanulmányában vallási tradíciók alapján is jól elkülöníthető régiókat tapint ki. Nem egyszerűen keresztény hagyományokkal rendelkező területet említ, hanem megkülönböztet katolikus, protestáns, ortodox és mohamedán régiókat. Sőt még ezen is túl megy, és finomítja az ismérűeit: a

katolikus térségen belül különbséget tesz „aktív katolikus” és „kriptoprotesztáns”, más néven „fiktív katolikus” területek között⁷ Ugyanígy finomítja a protestáns területek vélt egységét, amikor az anglikán illetve a kálvinista árnyalatokról beszél, hiszen az előbbi a katolicizmussal, az utóbbi a protestáns radikalizmussal mutat rokon vonásokat. Mindezt realisabbá teszi azzal, hogy súlyozza a tényleges vallásgyakorlók arányával. Ez a feltérképezés már önmagában rendkívül izgalmas, értékes azonban igazán az teszi, hogy Todd összekapcsolja a modernizációs és családstruktúra ismérvekkel, így egy rendkívül összetett képet, és viszonylag markánsan elkülönülő régiókat rajzol fel: „az ími–olvasni tudás kezdetben a protestáns régiókra és azokra az „elsősülött” típusú családokra volt jellemző, amelyekben a nevelés fegyelem és az örök kárhozattól való erőteljes félelem társult. Az iparforradalom olyan protestáns országban született, ahol a liberális, de nem egalitárius család volt az általános: a gyermekek korai autonómiáját megkövetelő rendszerből fakadó pszichológiai és társadalmi mobilitás megkönnyítette a termelési technikák gyökeres átalakítását. Ami a születésszabályozást illeti, azt olyan régióban találták ki, ahol a liberális, egalitárius család és a kereszténység korai térvesztése volt a jellemző.”

Félreértés azért ne essék! Ez az elemzés nem elsősorban érdekessége miatt érdemelte ki a figyelmet, hanem összetettsége, árnyaltsága és történelmi meghatározottsága miatt.

Ha továbblépünk a kulturális ismérvek más tényezőkkel való kapcsolatát feltáró gondolatmenetünkben, nem kerülheti el figyelmünket *Edward Chaszar* (1970, 106.o.) írása sem, aki szintén kulturális értékekkel halmoz el bennünket, köztük a vallás hatására is kitér. Pontosabban amellettt érvel, hogy a reformációt és ellenreformációt nem szá-

⁷ Kriptoprotesztánsnak azokat a területeket nevezi, amelyeket sikerült az ellenreformáció során visszahódítani. Itt szerinte sokkal inkább a vallási közömbösség a jellemző, mintsem Róma feltétlen támogatása. (88.o.)

bad a vallás területére redukálni, mivel igen lényeges társadalmi és politikai vetülete van – hogy csak a nemzeti irodalmi nyelvek fejlődésében való katalizátorszerepére utaljunk. Ami igazán figyelemre méltó azonban, az az, hogy Chaszar mindezt nem a régiók megkülönböztetésére használja fel, hanem éppen ellenkezőleg: Európa kulturális egységét hangsúlyozza! Elemzése azt a gondolatot rejti magába, hogy Európa bármely pontjának története nem írható meg a többi pont, illetve az egész története nélkül. Chaszar kulturális ismérvei igen széleskörűek: felvonultat politikatörténetet, vallástörténetet, művészetet és intellektuális mozgalmakat, nemzeti irodalmat, természettudományt és zenei tradíciókat. Rendkívül meggyőző és lendületes érvelése bennünket is magával ragadhatja, ha *Szűcs Jenő* (1983, 66.o.) kijózanító megállapítása megállj–t nem parancsol, miszerint Janus Pannonius nem kárpótlás a „barbárságot”. Szigorú bírálatának sarokköve: „Ami leginkább másodlagos egy regionális tipológiában, az a „magas kultúra”.”

Wallace (1990, 33.o.) álláspontja első megközelítésben Chaszar érvei mögé sorakoztatható fel, amikor kifejti:” a modern ember – bármit is mond – nem hatalmi rendszerhez, földhöz vagy sorshoz hú, hanem egy kultúrához.” De gondolatmenetét abba az irányba vezeti tovább, miszerint bármiféle igazolási kísérlet az európai kultúra, hagyományok vagy értékek megosztottságára vonatkozóan csakis erőteljesen politikai indíttatású lehet. Ebből pedig az következik, hogy Wallace szerint nem a közgazdászok és geográfusok feladata meghúzni az Európát határozottan körülhatároló vonalakat, hanem a politikusoké és jogászoké, mivel ez politikai és ideológiai kérdés! Vagyis véleménye szerint az, hogy Oroszország, Törökország, Jugoszlávia (vagy a délszláv államok) vagy akár (!) Spanyolország Európához tartozik-e avagy besorolható-e valamelyik régióba, tisztán a politikai berendezkedésének függvénye. Wallacenak ez a karakterisztikus véleménye sok, a vizsgálatba bevont szerző véleményével ütközik, mindenesetre újabb szempontokat vet fel elemzésünkben, így segíti annak továbbvezetését.

A *politikai* ismérvekkel kapcsolatos véleményekből azt a két jelentős vonást látom kikristályosodni, így érdemesnek kiragadni, hogy mennyire tekintik az egyes szerzők hangsúlyosnak a politikai meghatározottságot, illetve, hogy mennyire tekintik önállóknak azokat. Wallace véleményét (bár mint láttuk sok tényezőre kitér) már ismerjük. Talán nem véletlen, hogy hasonlóan markáns véleményeket szintén ő idéz. Monnet és követői szerint a politikai dinamizmusnak (és az az által létrehozott szabályoknak és intézményeknek) igen komoly vonzerje van, úgymond „ régióképző képességekkel rendelkezik”. Karl Deutsch egyenesen politikai centrumról és perifériáról beszél. Wallace véleményét az európai identitás megosztottságáról is vizsgáltuk már – politikai indíttatású. Erre talán már csak Werner Weidenfeld tud rákontrázni, aki azonosítja is a nyugat-európai identitás lényegét: anti-amerikanizmus és anti-kommunizmus (Wallace, 1990, 30.o.). Ez pedig vitathatatlanul politikai definíció, és a megközelítésbe nem is fér bele semmilyen alternatív ismérv. *Gyarmati* (1989, 36.o.) sokkal szélesebb látókörrrel szemléli a régiók Európáját. Megközelítése kétkedő és kritikus (mint az Niederhauserrel való vitájából is kitűnt). A politikai aspektust nem veti el, de nem is abszolutizálja: tértől és időtől függően bemutat olyan példát (Közép-Európa 18–19.századi történetében), ahol a politika több mozzanaton keresztül válik elsődleges szervezőerővé mind regionális, mind állami szinten.

A politikai tényező önálló alkalmazása azonban nem túl gyakori. *Seers* (1979, 23.o.) munkájából az derül ki, hogy hosszú távon a gazdasági tényezők szerepe a meghatározó minden más tényezővel szemben, *Wijkman* (1990, 98.o.) viszont dialektikusabban szemléli a folyamatokat (bár a kereskedelmi meghatározottságtól továbbra sem tud elszakadni), amikor kifejti, hogy nemcsak a kereskedelem szerkezete befolyásolja az intézményi kereteket, hanem fordítva is igaz, azaz „a kereskedelempolitika számít!” *Kosáry* (1987a, 14.o.) sem önmagában tartja lényegesnek a politikai ismérveket, viszont felhívja a figyelmet a gazdasági meghatározottság eltúlzásának vulgáris és torzító jellegére: „A politika történetét egy időben szerették az eseménytörténettel azo-

nosítani, s így pusztán a felületi jelenségek regisztrációjaként kezelni. A valóságban azonban a gazdaságnak is van rövid lejáratú eseménytörténete, viszont a politikának is vannak tartós struktúrái és tendenciái, már a gazdasági – társadalmi folyamatokkal való összefüggéseinek következtében is. ”Végezetül, a gondolatmenetet lezárva hadd hivatkozzak *Benda Gyula* (1991, 26.o.) idézett munkájára, aki éppen az általunk eddig tárgyalt gazdasági, társadalmi és politikai régióképző ismérvekről fejt ki véleményét Magyarországnak a „nyugat-európai régióba” (?) történő törekvésének kapcsán. Az általunk sokat emlegetett gazdasági ismérv, a piacgazdaság hazai kialakítása szerinte meglehetősen a „vadkapitalizmusra” emlékeztető jelenségeket hordoz magán, holott ez manapság sokkal inkább „szociális piacgazdaságot” jelent. A társadalmi átalakulásban a demokrácia alappilléret jelentő öntudatos citoyen, az individualista vállalkozó lebeg a legtöbbször szemé előtt: Nyugaton ez a polgárkép sem valós már. Az „európaiság” politikai elemét szimbolizáló „európai liberális demokrácia” szlogen pedig elfeledkezik arról, hogy Angliában, Franciaországban avagy Németországban nem egészen ugyanazt jelenti a fogalom, politikai rendszerük eredetéről és különbözőségéről nem is beszélve.

Vagyis Benda pontosan arra hívja fel a figyelmet, hogy bármilyen összetett is egy elemzés, félrevezető és torzító lehet, ha gondolkodásmódja leegyszerűsítő. Másrészt a történelmi meghatározottságtól való elszakítás, a statikus megközelítés bírálata olvasható ki tanulmányából. És ha most e hosszúra nyúlt gondolatmenet végén visszakanyarodunk kiindulópontunkhoz, *Szűcs Jenő* (1986, 4.o.) bírálatához és álláspontjához a régiók ismérveit illetően, akkor megállapítható, hogy a megközelítések összecsengéséről szó sincs, a szakirodalom rendkívül színes képet rajzolt eddig is. Viszont több szerzőnél talákoztunk már az egyoldalú, dimenziók nélküli megközelítéstől való eltávolodással, a történelmi (tehát dinamikus) ismérvek figyelembevételével, és az összefüggések árnyalásával. Szűcs maga is azt hangsúlyozza, hogy az általa említett szerkezeti ismérvek egymáshoz való viszonya a lényeges. Ő ugyan kiemeli a gazdasági ismérv meghatározó jelentőségét, de

figyelmeztet a túlzásokba esés veszélyeire. *Niederhauser* (1988, 669.o.) pedig egyértelműen állást foglal amellett, hogy az európai régió „történeti fogalom, határai ennek megfelelően változóak, még ha a földrajzi meghatározókat nem is hagyjuk figyelmen kívül”.

3.

Logikusnak tűnik tehát a kimondottan *történelmi megközelítések* rendszerezése és kritikus elemzése. Az olvasottak alapján mindenképp jól elkülöníthetőek azok a megközelítések, amelyek egy-egy történelmi eseményre vagy *állapotra* helyezik a hangsúlyt. Az egyik ilyen tipikus ismérv a „elmaradottság”, mint „születési rendellenesség”, avagy a „fejlettség”, mint „született zseni” megközelítés. Leopold van Ranke vagy August Ludwig Schlözer, német történészek (!) például a közép-európai elmaradottságot „kezdetől fogva” létezőnek, sőt időben állandónak tekintik. (*Pach*, 1991, 351.o.)

Niederhauser (1988, 670.o.) is említi az elmaradottságot (sőt unalomig ismételtettnak tartja), de hangsúlyozza a viszonyítási pont lényegességét. Másrésztől össze is kapcsolja – egyben az elmaradottság általános tényezőjének tekinti – Bizánccal.

Róma és Bizánc, illetve a kereszténység, mint hagyaték vagy örökség szintén igen gyakran emlegetett ismérv (*Danis Hay*, 1957, 124.o. ill. *Kosáry*, 1987a, 11.o.). *Niederhausernél* (1988, 673–674.o.) azonban nem a tényük vagy a vitás teológiai kérdések a meghatározóak, „ezek amúgy sem játszottak a történeti fejlődésben lényeges szerepet”. Sokkal inkább a következményeket, mozzanatokat ragadja ki, úgy mint, hogy a nyugati egyház a tan tisztaságának a fenntartásában sokkal rugalmasabbnak bizonyult, az államhatalommal szemben fenn tudott tartani valamiféle önállóságot, mélyebb intellektualizmussal ren-

delkezett és a kulturális fejlődésben fontosabb szerepet játszott⁸. Ennek a hagyatéknek a fontosságára másutt is utal, de hozzáteszi, hogy ez az ideológiai „különbség mégis csupán a felépítmény jelenségeiben mutatkozott meg, a gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető közös ismertetőjegyeit nem érintette, és idővel, az újkorban, lényegtelené halványodott.” (Niederhauser, 1986, 213.o.) Ez a megállapítás, úgy tűnik, újabb horizontokat tár fel gondolatvezetésünkben! A figyelmes olvasó számára is valószínűleg kitűnt, hogy az eddigi, a statikus megközelítésen túlmutató, történelmi elemet is tartalmazó megközelítések a história adott korszakát vagy eseményét ragadták meg, azaz „pontoszerűek” voltak. Vizsgálódásunkat tehát valószínűleg célszerű arra fordítani, hogy vajon az elemzések között fellelhetők-e olyanok (természetesen nem kizártak az eddigi szerzőink), akik a *trendeket*, nagy történelmi vonulatokat próbálják megragadni?

Úgy tűnik, hogy igen. J.H Elliot – az ismérvek között már felvonultatott – reformációt, ellenreformációt, reneszánszot emeli ki, pontosabban azok irányát, súlyát, hatását. Josef Kulisher, Herbert Heaton a földrajzi felfedezésekben, a modern világgazdaság kialakulásában – illetve annak különböző hatásaiban az egyes európai területeken – látja a fő régióképző ismérvet. (Pach, 1991, 352.o.) Ebben a vonatkozásban talán a legismertebb Immanuel Wallerstein, aki kizárólag a világgazdaság fejlődéséből, mint külső tényezőből és az ezekre adott válaszokból magyarázza az egyes régiók (pontosabban centrum-periféria) alakulását. Pach Zsigmond Pál (1968, 865.o. ill. 1991, 359–360.o.) azonban vitába száll vele, főként amiatt, mert szerinte Wallerstein összemossa a nem centrum területeket periféria címen. Azzal érvel, hogy különbségek vannak a perifériális szerepre kényszerült területek fejlődési típusaiban, közelebről a kereskedelem módszerében és a kereskedelem áruösszetételében. Ugyanis nem mindegy,

⁸ A kulturális fejlődésben arra a paradoxonra utal, hogy Nyugaton az egyház kitarzott a holtta merevített latin mellett, és éppen ezzel kényszerült rá a nemzeti nyelvek használatára, így a nemzeti irodalom kialakulásának meggyorsítására.

hogy az adott terület világgazdaságba történt bevonásakor alkalmaztak-e gazdaságon kívüli kényszert, illetve a kialakult kereskedelmi kapcsolat mennyire tekinthető „modernnek” abban az értelemben, hogy mennyire alapul a mezőgazdasági és ipari árutermelés fejlődésén, és a nemzetközi (régiónközi?) munkamegosztáson. *Ágh Attila* (1987, 8.o.) a „világrendszer elsődlegessége” szemléletet maga is átveszi és alapvető tényezőként mutatja be, bár egy későbbi művében maga is revízió alá veszi mindezt, kritikusan közelíti meg Wallerstein álláspontját és árnyaltabban fogalmaz (*Ágh Attila*, 1990, 48–60.o.).

A *külső* tényező elsődlegességét hangsúlyozó elemzések mellett persze megtalálhatóak azok is, amelyek a *belső* tényezőkre fordítanak figyelmet. Otto Hintze vagy Perry Anderson például az abszolutizmus mögötti eltérő konfliktusok elemzését tartják lényegesnek. Szekfü Gyula a föld megművelésének módjaiban lévő különbségeket faggatja (*Pach*, 1991, 352.o.). *Kosáry* (1987a, 11.o.) a fejlődés ütemének egyenlőtlen változásairól beszél.

Több szerző persze éppen azt kívánja kiemelni, hogy a valós képet pontosan a *belső és külső* tényezők „és-ségének” megragadása fogja elénk tárni. Aki azonban azt várja, hogy ezáltal végre a régiók bemutatásánál egy tiszta és egzakt vázat kap kézhez, az csalódní fog: ahány szerző, annyiféle hangsúly, hangszín és hanglejtés – pedig mind ugyanarról beszél!

A *külső és belső* tényezők összekapcsolása, valamint egyes időpontok kiemelése talán legtisztábban a Közép-Európa vitából kiinduló régió-meghatározási kísérleteknél érzékelhető. *Gunst Péter* a korai feudális társadalom és gazdaság szerveződési különbségeit hangsúlyozza (*Benda*, 1991, 20.o.). *Pach Zsigmond Pálnál* (1991, 356–357.o.), aki a regionális tipológiában a gazdaságtörténeti érvelés mellett tör lándzsát, az agrárfejlődés „dualizmusa” és centrum-periféria „dualizmusa” (felfedezések kora) azok a fő ismérvek, amelyekkel érvel. Éppen ezért „elkanyarodáselméletében” a 16. századot, mint for-

dulópontot emeli ki. *Szűcs Jenő* (1983, 68.o.) az egyes válságokra adott választípusokban látja a kikristályosodó régiókat. Ezért a 14–15. századot (a növekedés strukturális korlátokba ütközésének kihívása) és a 16. század környékét (az új kereskedelmi utak felfedezésének kihívása) tartja döntőnek. Ugyanakkor kétségeit fogalmazza meg arról, hogy vajon a 16. századi események súlya torzító-e annyira, hogy a közép-európai régióban (vagy egyes részeiben) gyökeres fordulatot jelentsen (*Szűcs–Hanák*, 1986, 10.o.). Hogy még változatosabbá tegyük elemzésünket, engedtessek meg utalnom *Kosáryra* (1987, 468–469.o.), aki a 16–17. század jelentőségének egy teljesen alternatív értelmezést ad. Ő ezt a korszakot (Magyarország szempontjából) nemhogy tragikusnak, a balsikerek sorozatának újabb epizódjaként ítéli meg, hanem „éppen ellenkezőleg, az a figyelemre méltó s szinte meglepően sikeres, hogy e kis magyar államnak ilyen szorítóban mégiscsak sikerült politikai létét, önállóságát, kulturális egyéniségét és színvonalát megőriznie”. *Kosáry* másutt is utal a 16. század jelentőségére, de egészen más megközelítésben. A kis államok jellegzetességeit vizsgálva megállapítja, hogy van közös szerepük, mégpedig ez a nagyhatalmak folyton újjárendeződő politikájában betöltött „ütköző” és „sorompó” szerep. Emellett korlátozott mozgásterük és sajátos közös vonásaik valamiféle sorsközösségre predestinálhatják őket, vagyis ezeket a tényezőket fel kell vennünk ismérv-szótárunkba. Másrészt a szuverén nagyhatalmak európai „államrendszere” csak a 16. századtól értelmes, ezért ennek az időpontnak ebből a szempontból is jelentősége van (*Kosáry*, 1987b, 453.o., ill. 456–457.o.). *Berend T. Iván* és *Ránki György* elfogadják a „választípusok” különbségeit, mint ismérveket, de *Berend* tanulmányából úgy tűnik, hogy az általuk kidolgozott (az ipari forradalom kihívására adott) 19. századi választípusokat tartják döntőnek (*Berend*, 1986, 24. ill. 30–34.o.).

4.

Az európai régiók ismérveinek elemzésekor feltétlenül lehetőséget látok látókörünk szélesítésére *Philippe de Schoutheete* (1990, 107–108.o.) munkájára való hivatkozással. A szerző izgalmas tanulmányában ugyanis azt vizsgálja, hogy milyen tényezők szükségesek egy egységen belül *alrendszer*ek létrejöttéhez és fennmaradásához. Egy alrendszer létrejöttéhez három okot lát. Először, hogy a résztvevők vezető szerepet játszassanak az egységen belül, és a rivalizálás ne oltsa ki ezt a lehetőségüket (pl. nagy államok operatív szövetsége). Másodsorban, hogy korábbi pozícióikat megőrizték (lásd pl. Benelux). Harmadrészt, hogy adott területen „kiugorhassanak”, ha nincs lehetőség vagy remény az egységes álláspontra (lásd pl. „többsebességű Európa”). Magának a kapcsolat életképességének pedig van néhány sarkalatos kritériuma. Mindenekelőtt speciális jellege, ami megkülönbözteti a tagok másokhoz fűződő kapcsolatától. Ez persze feltételezi a viszony intenzitását, tárgyának sokszínűségét. Másodsorban a tartóssága, azaz túl kell lépnie a résztvevők kapcsolatának a pillanatnyi és taktikai partneri viszonyon. A formális jelleg ugyanúgy elengedhetetlen. Azokban az esetekben, ahol nem találunk jogilag rendezett kapcsolatokat, ott a szervezettség minimumát találjuk. Ez többek között a tartósságnak is feltétele. Negyedrész nem elhanyagolható a hatékonyság. Ahhoz, hogy egy alrendszerrel beszélhessünk, a résztvevők kapcsolatának lényeges befolyásoló erővel kell rendelkeznie az egészre (lásd a pudingévés bölcsességet). Végezetül említhetnénk az elfogadhatóság ismervét. Egy korlátozott csoport kollektív tevékenysége egy szélesebb egységben csak akkor lehet hatékony, ha létét, sőt eredményeit a kívülmaradók elfogadják vagy legalább is tolerálják. Nem kell, hogy szeressék, de ne utasítsák el.

Jól érzékelhető, hogy ez a fajta megközelítés és ismérrendszer lényegesen eltér az eddigiektől, valószínűleg eredménye sem lesz sok kísérlettel összecsengő. Ezzel együtt jó néhány kérdést felvet, amelyre a konklúzióban szeretnék utalni.

Végezetül engedjék meg két megjegyzés. Az egyik már eddigi vizsgálatainkból is gyanítható volt, de *Seers* (1979, 18.o) ki is mondja: a régiók meghatározásakor valószínűleg sokkal tisztább képet látnánk magunk előtt, ha nem országhatárokon gondolkodnánk. A másik Ránki professzor perspektívákat kínáló megjegyzése, ami azt állapítja meg a regionális tipológiával foglalkozó elemzésekről, hogy azok a középkor és újkor periódusait igen árnyaltan mutatják be, míg a huszadik század elemzése igen szegényes. Ennek okát abban látja, hogy „a legújabb korban még közel sem leltünk rá arra a kiindulópontul szolgáló formajegyre, ami a középkorban a feudális nagybirtoküzem volt. Ennek analógiáját meg kell találnunk a 19–20. században is, és azt nem lehet egyedül a gazdasági–társadalmi szférában keresni. A vizsgálatot ki kell terjeszteni a hatalmi–politikai viszonyokra, amelyek gyakran váltak meghatározókká” (*Szücs–Hanák*, 1986, Ránki György hozzászólása 26.o. ill. *Gyarmati*, 1989, 33.o).

5.

Ha elemzésünkben idáig eljutottunk, úgy tűnik, nincs más hátra, mint, hogy összefoglaljuk mondandónkat, és a következtetéseket levonjuk.

Vizsgálatunk célja hármas volt. Egyrészt az, hogy feltérképezzük, milyen ismérvek alapján tesznek különbséget a régiók között az egyes szerzők. Másodsorban az, hogy a különböző megközelítésekben vannak-e közös vonások. Harmadsorban pedig az, hogy kitapintható-e az ismérvsokaságban valamiféle rendszer, csoportosíthatók-e a különféle tényezők. Elemzésünk után a következő megállapításokat tartom fontosnak megemlíteni.

1. A régiók megkülönböztetése, azaz eredeti problémánk megválaszolása nem egyértelmű. A szerzők rendkívül különböző megközelítési módokat alkalmaztak, amelyek már magukról az ismérvekről is igen tarka képet festenek.

2. A különböző ismérveket nem lehet elhelyezni egy „jó–rossz” skálán, legfeljebb annyiban, hogy a szerzők megindokolták–e az adott ismérvek kiválasztásának okát vagy sem. Ez is, úgy érzem, inkább az egyes szerzőket minősíti, mintsem az ismérveket.
3. Az ismérvek között első megközelítésben a következő csoportokat találtuk. Vannak földrajzi, biztonsági, hatalmi–politikai, regionális összetartozás érzésre építő megközelítések. Ezekkel állítottuk szembe a szerkezeti jellegzetességeket, amelyek közt megkülönböztettünk gazdasági, társadalmi–szociológiai, kulturális valamint politikai megközelítéseket. Teljesen más dimenziót jelentenek a kizárólag történelmi szemléletmódok. A tanulmányok itt főleg abban különböztek, hogy a szerzők az eredetre (a „hagyatékra”) egyes állapotokra avagy az állapotok közötti változásokra voltak kíváncsiak.

Mindezek alapján kitapinthatónak érzek egy *statikus* jellegű próbálkozást, amely állapotokat vizsgál és mellőz mindenféle történelmi megközelítést. A történelmi dimenzióról nem elfeledkező, *dinamikus* megközelítés sem egységes azonban. A „*fénykép*” koncepció egy történelmi állapotra, a „hagyatékra” utal vissza, azt tartja döntőnek és többnyire változatlanak tételezi fel. A „*diafilm*” megközelítés állóképeket vetít egymás után – vagyis felismeri a változásokat, de egyes pillanatok, állapotokat elemez vagy hasonlít össze. Ettől szemléletmódjában különbözik a „*mozi*” magyarázat, amely nem az egyes pillanatképekre, hanem az egyik állapotból a másikba vivő változásokra koncentrál, a trendeket figyeli. Tovább tudjuk még bontani „*mozi*” megközelítésünket az alapján, hogy vajon a szerző a változásokat illetően az ország (vagy régió) szempontjából a külső avagy a belső tényezőkre helyezi a hangsúlyt. Nevezhetnénk az előbbit *internalista* az utóbbit *externalista* megközelítésnek.

4. Az ismérvek csoportosítására más megközelítéseket is elképzelhetőnek tartok az olvasottak alapján. Jól érzékelhető, hogy egyesek a *térbeli egyenlőtlenségek* alapján képeznek régiókat (lásd centrum–periféria elemzések), míg mások ugyanezt az egyes területek *saját jellegzetességeiből* kiindulva kívánják meghatározni. Érzékelhetőnek tartok olyan elválasztást is, hogy az elemzés „*kívülről*” avagy „*belülről*” próbálja meg a régiót körülhatárolni. A „*kívülről*” azt jelenti, hogy van egyfajta tiszta típus (valamilyen ismérv alapján) az egyik területen, egy másfajta típus egy másik területen, ami közte marad az egy harmadik régió. A „*belülről*” meghatározottság értelemszerűen bizonyos jellegzetességek területi körülhatárolása (erre a megkülönböztetésre lásd pl. Közép–Európa vita). Ehhez közel állónak tartok egy olyan megkülönböztetést, amit nevezünk „*pozitív*” és „*negatív*” megközelítésnek. Az utóbbi összegyűjti az összes olyan tényezőt, ami nem jellemző a vizsgált térségre (mi az, ami rá nem igaz?), az előbbi éppen fordítva: a térség jellemzőit emeli ki.
5. Talán feltűnt, hogy egyik megkülönböztetés esetén sem beszéltem irányzatokról, iskolákról. Ennek az az oka, hogy tapasztalataim szerint egy szerzőt nem lehet besorolni egyik vagy másik megközelítésbe, hiszen egy munkájukon belül találkozhatunk különbözőekkel. Ez a tipizálást és elemzést, gondolom, nem zárja.
6. Az egyes megközelítésekben megállapított régiójellemzők (és besorolások) nem kiosztott szerepek. Nem öröktől fogva léteznek és nem is változatlanok. Másrészt a történések egy ország életében nem „*eleve elrendeltek*”⁹. Ezért –véleményem szerint–

⁹ Erre utal Kosáry is: "Vizsgálataink közben nyilván elgondolkozunk azon, hogy mindennek, ami történt, mindig, kikerülhetetlenül, pontosan, eleve így kellett-e történni"

az ilyen fajta vizsgálatokat nem lehet lezárni, csak tértől és időtől függően megállapításokat tenni.

7. Különböző szerzők különbözőképpen nevezték meg vizsgálódásuk tárgyát. Efölött napirendre lehet térni és el lehet gondolkozni. Mindenesetre felvet egy kérdést: mit értünk régió? Egyenlőségjelet tehetünk-e a következő fogalmak közé: régió, integráció, alrendszer, blokk?
8. A korunkra vonatkozó elemzések esetén meg kell elégednünk a „fotó” vagy „dia” koncepcióval, mert a „legmodernebb mozigépet még nem találták fel” (vagy mert „a befűzendő szalag túl rövid”).

Hivatkozások

1. *Ágh Attila* (1987): Globális kihívás, Magvető, Budapest
2. *Ágh Attila* (1989): Konfliktusok, háborúk, Zrínyi, Budapest
3. *Ágh Attila* (1990): A vilákapitalizmus termelési módjainak története, BKE TEK, Budapest
4. *Aliboni, Roberto* (1990): The Mediterranean Dimension. In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
5. *Benda Gyula* (1991): Van-e közép-európai társadalomfejlődési modell? Európa Fórum 1991 október
6. *Berend T. Iván* (1986): Magyarország helye Európában. In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Ring Éva I.kötet Magvető, Budapest
7. *Buc, Stjepan* (1970): Croatia and Central Europe. In: Towards a New Central Europe. Ed.: Francis S. Wagner Danubian Press, Florida

nie, vagy pedig voltak esetleg, szűk vagy kevésbé szűk határok között, bizonyos alternatív lehetőségek, mozgási sávok is." (Kosáry, 1987, 17.o.)

8. *Chaszar, Edward* (1970): The Place of East Central Europe in Western Civilization In: Towards a New Central Europe. Ed.: Francis S. Wagner, Danubian Press, Florida
9. *Davy, Richard* (1990): The Central European dimension In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
10. *Gáspár Tamás* (1992): Egységben az erő?, *Statisztikai Szemle* 1992/6
11. *Gyarmati György* (1989): Magyarország közép-európaisága. Történelmi adottságok-jelenkori konzekvenciák In: Kell-e nekünk Európa? , Századvég különszám, Hét torony, Budapest
12. *Hay, Danis* (1957): The emergence of an idea , Edinburgh University Press
13. *Kosáry Domokos* (1987a): Az európai fejlődési modell és Magyarország. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető, Budapest
14. *Kosáry Domokos* (1987b): Az európai kis államok típusai. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető, Budapest
15. *Kozma Ferenc* (1992): A regionális integrációk mélyülése és bővülése , *Statisztikai Szemle* 1992/2
16. *Míszlivetz Ferenc* (1989): Békák a szárazon, Múzsák, Budapest
17. *Niederhauser Emil* (1986): A kelet-európai fejlődés kérdéséhez In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Ring Éva II.kötet, Magvető, Budapest
18. *Niederhauser Emil* (1988): A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége. *Magyar Tudomány* 1988/9
19. *Pach Zsigmond Pál* (1991): A közép-kelet európai régió az újkor kezdetén, *Budapesti Könyvszemle* 1991/3
20. *Rába András* (1990): Hátrányos helyzetű országok, országrészek és felzárkózási törekvések az Európai Közösség integrációs folyamatában, *Külgazdaság* 1990/9

21. *de Schoueete, Philippe* (1990): The European Community and its sub-systems In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
22. *Seers, Dudley* (1979): The Periphery of Europe. In: Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations. Ed.: Dudley Seers, Bernard Schaffner, Marja-Liisa Kiljunen, The Harvester Press
23. *Stalvant, Carl-Einar* (1990): Nordic Cooperation. In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
24. *Szűcs Jenő* (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető, Budapest
25. *Szűcs Jenő-Hanák Péter* (1986): Európa régiói a történelemben MTA Történettudományi Intézet-Országos Pedagógiai Intézet, Budapest
26. *Todd, Emmanuel*: Határok előtti határok, Heti Világgazdaság 1993. január 2.
27. *Wallace, William* (1990): The Transformation of Western Europe, Printer Publishers, London
28. *Wijkman, Per Magnus* (1990): Patterns of Production and Trade In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace. Printer Publishers, London

Dr. Borbély József

A globalizáció és a nemzeti identitás Közép–Kelet–Európában

1. Bevezető

Az embernek a magyar „félmúltban”, a múlt évtizedekben egyáltalán nem volt célszerű „kiadnia” magát egy eredendő hazug közegeben. A múlt hazugságai újakkal vegyülve szétszivárogtak a mai életünkben, a mai politikában is. Így a választott téma „érzelmi” háttéréről vallani ma is célszerűtlen és veszélyes. Mégis vallanom kell választott témámról, Közép–Kelet–Európáról; a helyről, ahol mi élünk.

Évek óta foglalkoztat e lerontott–leromlott szűkebb régióm, a Kárpát–medence és tágasabban e tönkretett–tönkrement „köztes régiókn”, Közép–Kelet–Európa sorsa. A régióké, mely látnivalóan az ördög markában van. Történeti és politikaelméleti közelítéssel vizsgálom e jobb sorsa érdemes térséget a 19–20. század fordulójától, előrebocsátva, hogy nem csupán a magyarság, hanem e régió szinte valamennyi nemzete „megbűnhődte már a múltat s jövődőt”. Ám a „víg esztendő” hosszú sora egyáltalán nem akar eljöni. Ellenkezőleg: osztom a komorabb, a pesszimistának mondott, ám valóságosan is realista jövődöléseket.

Valóságosan: folytatódik e visszamaradott, torzult szerkezetű társadalmak „zsákutcás” története, folytatódik a „kelet–európai kis államok nyomorúsága”. A múlt tanulságai, valamint a jelenkor diagnózis után alig van esélye a régió gazdasági–politikai konszolidációjának, felépülésének, felvirágzásának. A lényeglátó értelmiségi érzékeli az alkonyt, a „szürke zónát”, melynek sivár terei fölött rongyolt kolduslepel az Élet. Az egymás ellen forduló népek, társadalmak, a jövődölt „tatar vadság” és a „szalon–zsiványság” szorításában vergődnek.

Ady Endre a ferencjózsefi Hungária végóráiban már pontosan látta és láttatta is a bekövetkezőket: jóslata nekünk készült, a komp-ország fiainak, de érvényes e a „komp-régió” egészére. Nekünk ezt írja A magyar Pimodán-ban:

„... én utánam jöhetnek még jobb hiszemű, még ártatlanabb s magukon segíteni sehogys tudó legények. Itt, e földön, ahol élünk s halunk kell, minden csak rosszabbul lesz, mint ma van. Szóval még csak ezután lesz igazán jó dolguk azoknak, akik másolatnak születnek, de olyan éhes másolatoknak, akik meg tudnak enni, ha éhesek, tiz eredetit. Athé, vagy hogy is nevezi Julius Ceasarban a romlás istennőjét Shakespeare, nekünk engedte seregét. A feltorlódott ókori tatár vadság s a huszadik század stílustalan, szmokingos szalon-zsiványsága készülnék alaposan megölni azt, ami szép magyarság és intellektualitás óhajtana lenni ...”.

Hát valahogy így: minden csak rosszabbul lett. Jöhetnek még a gerinctörő idők, amikor a szenvedések shakespeare-i erdeje majd megindul felénk.

Előrebocsátom, mindez a tanulmányból is kifelődzik: innét nézve szinte reménytelen e térség konszolidálása, felvirágzása.

Hess, te kuvik, halálmadár! Mire való hát akkor ez a munkád? – kérdezhetik. Néha mélyen és erőst hiszek dolgaink jobbra fordulásában: a „víg esztendőkbén”. Kitartással, jó stratégiával, szívós munkával, okos szövetkezéssel ...

Azután: „Quod dixi, dixi. Salvavi animam meam.”

Írtam, ha e térség újra a nyomorba, a vérbe, a barbárságba fordul, tanúságképpen a jövő nemzedékeknek, hogy éltek e tájon, és a magyariak között is, tisztánlátó és becsületes értelmiségiek: akik meglátták a bajt és ki is mondták, nem elfődték, elhazudták – megnövelve azt. Megtették, amit megtehettek: eszköztelen, társtalan és – va-

lószerűleg – hatástalan. A „társtalan” szerencsére nem teljesen igaz. Ismét csak reménykedhetünk – Németh László után –, hogy a Törzsfő és az Osvát Magyarországa között készülődik a „harmadik oldal” Magyarországa. A mi Magyarországuink, amelyben mi patrióták és európaiak lehetünk. Hűségese fiaik–leányai a hazának, s a tágabb hazánk-nak, Európának.

2. Jelzetek az ún. „köztes régióról”

2.1. Közép–Kelet–Európa, mint szubregió. Mint földrajzi fogalom és gazdasági, politikai és kulturális örökség

Mértékadó tanulmányában Szűcs Jenő (Szűcs, 1983) Európa három történeti régiójáról értekezik. Történeti–kultúrtörténeti közelítéssel megrajzolja a „Nyugat” – Europa Occidens –, valamint a másik markáns történeti régió, Kelet–Európa határait.

E régióhatárok elasztikusak, abban az értelemben, hogy egy–egy földrajzilag meghatározott területen egyszerre akár több régióképző tényező is jelen lehet, és „erőterek” nem feltétlenül pontosan fedik le egymást. Különösen azóta, amióta erőteljessé vált a művi környezet szerepe a régióképzésben. Másrészt a régiót alakító tényezők, illetőleg azok szerepe időről–időre változhat. Valamelyek jelentősége csökkenhet, míg másoké felerősödhet. Mindezekon túl a politikai–hatalmi tényezők szerepe sem elimitálható, amikor a régiók térbeli kiterjedésének változásairól gondolkodunk. (Tóth, 1994).

Minderre is figyelemmel Szűcsnél is, akár Bibónál Európa markáns „nyugati” és „keleti” régiója között földrajzilag is behatárolhatóan megjelenik Közép–Európa, mint (sub)regió. E jelzős – „köztes régió”, „Schütterzone”. „Komp–regió”, mely Európa nyugati és keleti fele között „ingázik”, lökődik, a történelmi időben lehorgonyozatlan. Azután még igen találó kifejezéssel „törmelék–regió” (Szira Tamás). Azután kisállami régió – a hozzáillő – Bibó István által kifejtett – kisállami nyomorúsággal.

Közép–Kelet–Európa „köztes” régió léte–mibenléte – az itt élő nemzedékek köznapi tudatában, köz–vélekedésében, életérzésében mély és továbbörökített nyomot hagy. Valamennyiünk (aki valaha is itt élt és él) érzékeli, hogy ez a szubrégió „van”. Akár Nyugat, akár Kelet felé elutaztában komparatív vizsgálódást végez és összehasonlítható tapasztalatokat szerezhet régióink gazdasági, politikai, kulturális, valamint civilizációs jellemzőit illetően (Lásd: Hankiss: Pongyola ország szindróma). Nemzedékek egymást követő életélménye (és tapasztalata) ez a „régioélmény”, a közép–európaiság, vagy kelet–közép–európaiság. Ezen élmények és tapasztalások, a „komprégió” élmény sugallja a sommás–közhelyes megállapításokat: „Bécsnél kezdődik a Balkán”, vagy amint a közép–kelet–európai, a maga viszonyait megkülönböztetni kívánván, a negatív tapasztalásait „balkáni állapot”-ként aposztrofálja.

Térségünk irodalma e közép–kelet–európai életérzés hű tükrözője, jó színvonalon, áradó termékenységgel. Ágaskodva bizonyítván, hogy a történelmi lenyomottság, a periféria–lét, gazdasági–hatalmi csökkenés fölött ott lebeg egy virtuális Közép–Kelet–Európa, a sivár földi tájaink „égi mása”. Az irodalom megjeleníti azt a termékeny nyugtalanságot, mindazon termékeny feszültségeket, amelyek e térséget jellemzik. A diszkrepanciát, amely az életet itt annyira nehezen elviselhetővé teszi. (A szakadás az anyagi kondíciók és a művészet, a szellemi szféra között mindig is jelentős volt, s ez napjainkban is pontosan érzékelhető.)

Periféria–lét, gazdasági periféria, civilizációs hiátus, hatalmi–politikai torzulás, megkésett és torzult polgárosodás. Ugyanakkor a múltba mélyen gyökerező, gazdag, változatos kulturális paradigma: ez is Közép–Kelet–Európa.

A térségünk szinte valamennyi jelentős alkotója megfogalmazta e régio–élményt. Magyarul legpregnansabban Ady: „szolga–népek

Bábele”. „Dunának, Oltnak egy a hangja / Morajos, halk, halotti hang.” (Magyar jakobinus dala); illetve Bartók Béla.

A térség progresszív értelmiségében az első világháború után megerősödött a közös sors–tudat. Amint a vesztes nemzet képviselője, Németh László megfogalmazta: a „tejtestvérség”–tudat. Sajnálatos, hogy e közös sors– és testvériség gondolatot képviselő szellemiséget és politikai mozgalmakat a világháború szétzúzta. Rövid, pár éves intermezzót követően – lásd példaképpen a magyar–román történelmi megbékélési kísérletet, vagy a Balkán–konföderáció gondolatát –, a térség szovjetesítése ellehetetlenítette a régió népeinek maguk kezdeményezte megbékélési–közeledési kísérleteit. Jelenünkben a két világháború közötti ún. „népiek” szellemiségéhez, így közép–kelet–európai ideájához, az itt élő népek „saját utas” elképzeléséhez, megbékéléséhez és önkéntes együttműködéséhez való **szellemi visszahajlás** aktualitása aligha érdektelen. Számolva e szellemi nézőpontnak és nézetrendszernek a mai időkhöz és feladatokhoz történő igazításával.

2.2. A történelmi örökségről: A „zsákutcás történelemről”

Bibótól tudjuk, hogy a múltban, a „történések” mögött – a századokon átnyúlva – a kialakult és állandósult „szerkezetek” a lényegesek. A szerkezetek, amelyek a jelenkor cselekvései határait, lehetőségeit is megjelölik.

Sűrítve: A Közép–Kelet–Európa törzse – a lengyel, a cseh és a magyar királyság is – a története első ötszáz esztendejében, „alkatában”, szerkezetében a „Nyugathoz” tartozott. Bár már akkor is jelentkező fáziskéséssel, és egyszerűbb, vidékiesebb, rusztikusabb társadalmi szövedékével. A történelmi változások, a katasztrófák szorították térségünket a perifériára, belekényszerítvén egy „kelet–európaias” szerkezetbe, amelyet a „társadalmi erőviszonyok mozdulatlansága”, a „holtpontok” és a reménytelen visszatérési kísérletek (reformok, forradalmi kísérletek) jellemeznek, hogy ez a folyamat a 19. század második felében aztán egy zsákutcába torkolljon (Szűcs, 1983). Innét ered a

társég közös, „valahol utat tévesztettünk” érzete. E tragikus életérzést Ady az eltévedt lovas vers-víziójával fejezte ki.

*„Vak ügetését hallani
Eltévedt, hajdani lovasnak,
Volt erdők és ó-nádasok
Láncolt lelkei riadoznak”*

Bár a névadó orosz irodalmi figura, Oblomov a nagy orosz „nyicsevo” fia, e társég is kitermelte a maga Oblomovjait. A megült, inmobil, megkésett és torz módra polgárosodó társadalom szerkezetén gondolkodván ír Németh László a „Törzsfő” és az „Osvát” Magyarországról, Ady az „ókori tatár vadságról”, és a szmokingos szalon-zsiványságról, amelyek készülnek alaposan megölni azt, ami szép magyarság és intellektualitás óhajtana lenni. Németh a „minőség forradalmáról” ír – legjobb elméink máig élő ideája –, hogy e Nyugat és Kelet közé „nyomódott” régió csupán önnön „minőségi forradalma” által jövőképes (Németh pozitív víziójában a klasszikus görögség szerepét szánja a Kárpát-medence népeinek, elsősorban is a „kovászmagyarságnak”, ui. a terület innét hellenizálendő a régió „minőségforradalma” révén.)

Szabó Dezső és Németh László után aligha találunk nemesebb ideát: Közép–Kelet–Európa kis népei a „saját történelmi műhelyeikben” végigvitt nemzeti polgárosodás nyomán – megszabadulván a hatalmi gyámkodás és az „oszd meg és uralkodj” politika béklyóitól – végrehajtják a társég nagy történelmi művét, a „tejttestvérség” eszméjéből eredő és a kölcsönös érdekek alapján végrehajtott regionalizációt.

Rezignáltan vesszük tudomásul – egy szubjektív megnyilatkozás erejéig –, hogy – bár e kor, jelenidőnk nemzetközi–hatalmi viszonyai most kedvezőbbek – nem vagyunk e „történelmi mű” megvalósítása útján előbbre, mint voltunk az I. világháborút követően, amikor ezen ideák kiforrtak az idő kádjában. Mégis, e múltbéli, jó minőségű felismerések nyomán a magyar értelmiségi feladata, „küldetése” aligha le-

het szebb és talán fontosabb, mint e „történelmi műn” munkálkodni a maga szakterületén, a jelentkező csüggedés, deprimáltság ellenére. Annál inkább, miután a térség „minőség-ideája”, hellenizálódása be-dermedve, betokozódva túlélte a szovjet világot, az államszocialista évtizedeket és a 80-as évek végén színes pillangóként újra fölröppent. Keveredvén egy jó adag illúzióval is, térségünknek a Nyugat támogatásához fűződő – azóta kibicsaklott – illúziójával.

A térség jobb humán értelmisége ismeri az atlanti demokráciák, a fogyasztási társadalmak szellemi kiürülését, és egysíkú kulturális paradigmáját; és Közép–Kelet–Európa gazdag, sokrétű, múltbéli kulturális teljesítményét. Az írástudók is kegyetlen történelmi tapasztalatokat „nyertek” a diktatúrák tárházából, a történelmi „holtponatok” és a „valahol utat veszítettünk” szindróma következményeiből a térségben. Úgy gondoltuk, ha mindaz majd artikulálható lesz, ami a diktatúrák idején e népek lelkébe beleszorult, a Nyugat majd őszinte érdeklődéssel fogadja Közép–Kelet–Európa e keserű tanúságtételét. Csoóri Sándor értelmiségi összefüggéseken gyakorta mondotta, hogy „mi már csak befelé hódíthatunk”, magunkat megjavítván. Valamint a mi szenvedéstöbbletes mondandónk halló fülekre, fogékony lelkekre talál a nyugati értelmiségnél. Nos, jó pár évvel a sopronpusztai határnyitás után – látnivaló – mindez (bár nemes) illúzió volt. A Nyugat, Kis–Európa a pár hónapos szenzáció után, érdektelenséget mutat a feléjük forduló, kitárulkozni, „vallani” akaró közép–kelet–európai népek mélyebb rétegei iránt, és megint azt kérdezi megszokottan: How much is it?

Kis–Európa jóléti társadalmi fogyasztói polgárának látnivalóan érdektelen – az alkalmi szenzáción túl – Közép–Kelet–Európa nyúge, bánata, történelmi véraláfutásai: fázósan és ingerülten húzódik hátra, ha „sebeinket” és „rongyainkat” mutogatjuk. Lelkiismeretfurdalását megnyugtató, elolvassa a saját „közvélemény-formálói” némely írását ezekről az „érthetetlen” és „javíthatatlan” keleteurópaiakról, akik – a régi klisé szerint – alighogy fölszabadultak a nagyhatalmú gyám-

kodás alól, máris egymást rágják. Javíthatatlan népség, keleteurópai vircsaft, tohuvabohu.

Kétségtelen, Közép–Kelet–Európában a második világháború éveit és a totális szovjetesítés évtizedei után az emberi minőség dolgában távolabb vagyunk a némethlászlói igénytől, mint valaha. Magyarországon – amint Németh írta –, a „Törzsfő” és az „Osvát” Magyarországa között kialakulóban a harmadik oldal. „Aki a magyar közvéleményt ismeri, tudja, hogy a lelkekben rég kialakult egy harmadik oldal, amely jobbra és balra egyforma undorral tekint, s kettőt együtt akarja elsöpörni.” (Németh, 1934). Az a vélekedésünk, hogy a (sommásan) több, mint másfél évszázados kontraszelekció következményeképpen a térség emberi minősége gyenge, és ez a „történelmi kontraszelekció” és következményei elemi akadály a becsületes újrakezdésnek, a holtpontról való kitörésnek. Németh írja Kerényi Károlyról gondolkodván: „A hazai mozgalomban nem hisz. Az emberek züllettebbek, semhogy sok ember mozgásából valami becsületes támadhasson. Az embert kell megújítani, nem agitációval, hanem az új élet hűvös példájával.” (Németh László: *Magyarság és Európa*, 1935.)

2.3. Adalékok Közép–Kelet–Európa történelmi útjához

Európai nagyrégióink fejlődésének modelljét a kelta, a germán és az antik kultúrák összhatása, a görög–római világ technikai–gazdasági–jogi–ideológiai egymásba olvadása alakította. Az európai modell (Európa) kialakulása során megkerülhetetlen a keresztény egyház, és ezen belül a nyugati, vagy római egyház történelmi szerepe.

Nagy Konstantin császár után a Római Birodalom államszervezetébe fokozatosan beépülő egyház a kora középkorban a római társadalom szilárd fenntartójává válik. Nyugaton, a széteső Birodalom volt provinciáiba betelepülő, és az antik alapra rátelepedő germán törzsi-nemzetségi közegben az egyház fenntartja az államiság elemeit, mintegy magába integrálta az államot. Keleten, a Bizánci Birodalomban mindez fordítva történik: az állam integrálja az egyházat. A keleti or-

todox egyház ott maradt uralkodó, ahol a keleti földtulajdonforma véglegesült. A keleti egyház azután fokozatosan dogmatikailag is alárendelte magát a bizánci császárnak és a császárságnak. Míg a Szentháromság dogmáját érvényesítő nyugati egyház alapjában véve a pluralizmus elvének érvényesítésére törekedett. Ez az elv a későbbi évszázadok európai fejlődésében meghatározóvá vált. A római egyház a pluralizmus – s vele az individualitás – elvét és az ember szabad akaratát, a megváltás személyes jellegét és az egyén aktív szerepét hangsúlyozta. Az európai társadalom kifermálódásában mindez meghatározó szerepet játszott. (Gunst, 1993).

A dolgozatban térségünkre a szakmában elfogadott Közép–Kelet–Európa meghatározást használjuk. Tudjuk, e földrajzi térre használatos a Kelet–Közép–Európa kifejezés is. Ez az elmúlt évtizedekben terjedt el a hazai irodalomban. Többen pedig, még a háború előtt és az utóbbi években újólág egyszerűen Közép–Európát írnak, ám ezúttal is a jelzett, „köztes” térségre gondolnak.

Azt gondoljuk, a Kelet–Közép–Európa meghatározás nem pontos a szubrégiókra. **Keletre** teszi a súlypontot, ebben is megfelelő a megelőző évtizedek hatalmi–politikai viszonyainak. A régiék Közép–Európája sem egzakt, itt a hajdani német Mitteleuropa köszön vissza, a volt Habsburg–Ausztriával, Németországgal, akik azóta már nyilvánvalóan kihátráltak innét. Bár lehetne abban szép kis heroizmus, ha ismét bátran megvallanánk a múltunkat, azt a közép–európaikat, amely azonban csak egy jó félszázadra érvényes a 19. század végén és a 20. század elején: sem előtte, sem utána. Marad hát, bár kissé fontoskodó, körülményes, de jobb híján: Közép–Kelet–Európa.

Szűcs Jenő (Bibóval egyezve) megjelölte Európa belső határait. Az Elba–Saale alsó folyásától délre, a Lajta, s tovább, Európát a hajdani Pannonia nyugati pereme mentén átszelő markáns vonal: ez volt a Karoling Birodalom határa Nagy Károly idején. Nagy Károly „renovatio imperii”-je a születő Európának csak az egyik pólusa. A

Bizánc a „mare nostrum”, a mediterráneum egység gondolatát képviseli, és Justinianus hozzáfog az Imperium Romanum Christianum volt egységének helyreállításához. A két, részleges sikerű renovatio-kísérlet eredményeképpen Európa nyugati részéből Nyugat-Európa lett, egy jellegzetesen szárazföldi, kontinentális birodalom; míg a másik pólus, Bizánc kezdetben mereven őrizte a barbárokkal szemben az antik örökséget. E két pólus irányából építkezik aztán Európa a nyugati kereszténység és a bizánci ortodoxia jelképe alatt. Mindeközben a harmadik pólus – a mediterráneum déli területét elfoglaló arabok. Hispániáig nyomulva elfoglalják a Földközi-tenger keleti medencéjét, mely hódítás közvetve elősegíti, hogy az új feudális rendszer kohója ezek után nem a Földközi-tenger medencéje lett, hanem Észak-Franciaország, Észak-Itália és a Rajna vidék, ahol az antik és a barbár világ összeolvadása végbement, létrehozván egy új struktúrát, amely már nem antik, de nem is germán: a keresztény-feudális társadalmat (Gunst, 1993).

A mi szempontunkból most ez a lényeges. Az ezredforduló után a volt „Karoling-Európa” határai észak és kelet felé kiterjednek, mintegy abszorbeálni vélnők a mai Közép-Kelet-Európa térségét a Nyugathoz, ám ez a folyamat hiányos, ritka szövésű, akár a „szerkezetet”, a városiasodást, a rendi szerkezetet tekintjük; akár a szellemi hatásokat: az egykori római limes nyomvonala benne marad Európa morfológiai térképében, elkülönítve Közép-Európa csíráját.” (Szűcs, 1983). Ez az a demarkációs vonal, mely 1500 után újra kettészelte Európát, a keleti felét kijelölve a „második jobbágyság” területéül. Majd történelmi grimaszképpen ez lett a Sztálin, Churchill és Roosevelttel „jaltai” határa is.

Mindeközben a „Nyugat” és a másik pólus, „Kelet” végrehajtja a maga hatalmas expanzióját – a maga sajátos útján. Nyugat a földrajzi felfedezésekkel magához kapcsolja Amerikát, Kelet pedig a Csendes-óceánig hatol. Az újkor hajnalán aztán a kettő között szorong a mi fél-perifériánk, Közép-Kelet-Európa.

Amikor „közmegegyezéssel” Közép–Kelet–Európáról szólunk, erre a „Nyugat–” és „Kelet” közé szorult területre gondolunk. Benne a Kárpát-medencével, a történelmi és a trianoni Magyarországgal.

A saját „természete” (struktúrája-szerkezete) szerint egyaránt **expanzív** „Nyugat” és „Kelet” közé préselt „köztes Európa” Európa tektonikus törésvonala (Kozma, 1992). E labilis, nem szervesedett területen a feszültségek időről–időre háborúba torkolltak, a történet legmélyebb gyökere, hogy e szubrégió a történelem során a gazdaságot, társadalomszerveződést tekintve lényegében mindig periférikus (jobb időkből félperiférikus) maradt, miközben a kulturális vonatkozásban egyáltalán nem érezte, érzi magát perifériának.

Mindezt alátámasztják Közép–Európa „kulturparadigmatikus gazdagságáról” vallott honi nézetei (Magyari–Beck, 1994). Magyari–Beck szerint a nyugati kultúra szinte csak tegnap született, 1920 körül, a Párizs környéki békével, majd a meglehetősen egysíkú – „minden eladhatóságának hite” – atlanti kultúra képviselői kisajátították a „nyugati” jelzőt. A modern kelet–európai kultúra pedig csak Nagy Péterrel kezdődik. Sem az egyik, sem a másik össze sem hasonlítható az ezeréves európai kultúrával. Ezek fiatalabbak, leegyszerűsítő kultúrák, egysíkúbb a berendezkedésük, egyszerűbbek a kulturparadigmáik: „Európa a kereszténységgel jött létre, összetevői, így a kereszténység, a keresztény vallás, a görög racionalizmus és a római aktivizmus. A „minden eladhatóságának hite”, illetve a keleti oldalon a földi istenek ismételt kreálása nem mérhető ahhoz a kulturparadigmatikus gazdagsághoz, amit a tényleges Európa, mai szóval élve Közép–Európa jelent.” (Kovács Nándor interjúja Magyari–Beck Istvánnal, Magyar Nemzet, 1994. november 16.).

A szerző a „Közép–Európa” terminológiával él. Nyilvánvaló, hogy az a Közép–Európa az atlanti világ számára versenytársat, konkurenciát jelentő volt térség magába foglalta Németországot, Olaszországot és a volt Osztrák–Magyar Monarchiát is mindenestől. Ez a térség a

klasszikus német Mitteleuropa. A mai Közép-Európa e tekintetben megváltozott, miután mi innen nézvést Németországot és már Ausztriát is – épp most lett EU tag – a Nyugathoz tartozónak tekintjük és nem az általunk tanulmányozott „köztes” térségnek, a közép-kelet-európai szubrégióhoz tartozó területeknek. Egyebek mellett ezért is Magyar–Beck a térségünkre vonatkozó víziója, jövőképe – talán, túloptimista –, bár mélységesen egyetérthetünk a múltból is eredő jogos emancipációs igényével: „Közép-Európa pusztulásával lenne vége Európának. Ugyanakkor Közép-Európa felvirágzása jelentené Európa felvirágzását, de ez olyan félelmetes riválist jelentene a mai gazdaságvezető hatalmaknak, amelyhez képest a japán verseny majdnem elhanyagolható lenne... És mindez nem hiú ábránd, mert ugyan tény, hogy az amerikai társadalom innovatív erőben és szintetizálásban megelőzi a közép-európaiakat, de adott esetben kulturálisan, gazdaságilag, sőt populációjában sem tudna fölre kerekedni, hiszen például amíg az USA 230 millió embert számlál, addig Közép-Európa a balti államoktól Lengyelországon, Németországon át Észak-Görögországig körülbelül 300 millió ember.” (Magyar–Beck, 1994).

Megjegyezvén, míg mi Közép-Kelet-Európának nevezett Elbától-Lajtától keletre fekvő szubrégióról szólunk, addig Magyar–Beck Közép-Európája egy tágabb földrajzi tér, benne a mai Németországgal. A „Visegrádi Négyek”-et az USA külügyminisztériuma legújabban, mint „Közép-Európába” tartozó államokat említi. Korábban „Kelet-Európa” voltunk.

3. Közép-Kelet-Európa tönkretételei

A „nagy háború” és a Versailles–Washingtoni békerendszer

„... Csak jóval később érthettem meg, hosszú idővel a nagy háború után, amit „világháborúnak” neveznek, szerintem joggal, de nem azért, mert az egész világ részt vett benne, hanem mert e háború következtében egy világot veszítettünk el, a mi világunkat, tehát csak ezután értettem meg, hogy még tájak, szántóföldek, nemzetek, fajok, kunyhók és

kávéházak is kénytelenek – akármilyen fajtájúak, akármilyen eredetűek – alávetni magukat, behódolni egy olyan erős szellem teljességgel természetes törvényének, amelyik képes rá, hogy közel hozza a távolit, ismerőssé tegye az ismeretlent és egyesítse a látszólag széthúzókat. A régi Monarchia félreértett és helytelenül értelmezett szelleméről beszéllek.”¹

Európa mint tudományos fogalom 17. század folyamán váltja föl az azt megelőző „kereszténységet”. A tudományos irodalomban 1620 táján tűnik föl és a század közepére már meggyökeresedik Franciaországban, Hollandiában, Angliában és a század végére egész Nyugat-és Közép–Európában (Gunst, 1994). Nálunk, azután Lengyelországban, a török által veszélyeztetett többi országban tovább használják a „kereszténység” fogalmat. Identitásuk: a „kereszténység védőpajzsa”. Amint a mi Balassinknál: „Óh, én édes hazám, te szép Magyarország, ki kereszténységnek viseled paizsát...” (Balassi: *Valedicit Patriae...*)

A mai Európa–felfogásokat vizsgálva (Kozma, 1992) a közgondolkodásban egy, illetve két szűkebb Európa–felfogás látszódik. E közfelfogások – bár nem minősíthetők tudományosaknak –, következményeikben elősegíthetik a régióképződést. Tekintettel, hogy azon gazdasági, politikai, katonai, kulturális erővonalak, amelyek mentén az egyes régiók szerveződnek, illetve elkülönülnek, nem lehetnek e tudattól, és az erre ráépülő tartós cselekvési iránytól függetlenek.

A legszűkebb Európai–felfogás a nyugat–európai (és az Európán kívül élő) ember Európa–felfogása. Ennél valamivel tágasabb a Nyugat–Európán kívüli, de még az európai külső kultúrkörhöz tartozók közfelfogása a régióról. Gondolhatjuk, e szűkös Európa–tudat a II. világháborút követő hatalmi–politikai, gazdasági megosztottság terméke, ún. „vasfüggöny”–termék. Gondolhatjuk, az Európai Közösség tagállamai (Kis–Európa) kisajátították maguknak a volt „egész” Európát,

¹ Idézet Joseph Roth „A kapucinus kriptá” című regényéből.

egész Közép–Kelet–Európát mindenestől Keletre tolva, be a szovjet blokkba, odabetonozva és egyenvörösre festve – akár a korszak térképén. Bizonyos, az elmúlt évtizedek, a kétpólusú világtrend hatalmi-politikai megosztottsága, a szembenállás, a hidegháború segítette a Nyugat–Európa (a Kis–Európa, Elba–Lajta vonal, a „Karoling–Európa”) *újboldi* erőteljes eltávolodását a Kelet–Közép–Európától, a ma „köztes” régióktól. Ámbátor a két Európa fél közötti bibói szerkezeti–strukturális elkülönülés a lényeges, az, hogy Kelet felé haladván, egyre gyéribb és foszló Európához kötő szövedék. A sok évszázados európai útról, európai történetről van itt szó. Az európai keresztény feudális társadalom, majd a nagy földrajzi felfedezések, az ipari forradalom, gyarmatosítások révén kialakult erős és expanzív polgári rendről. A magunk mögött hagyott európai évszázadok, mint „történelmi évgyűrűk” rakódtak egymásra. A közvélekedés minderről hajlamos elfeledkezni „normális” körülmények között. Erre a történelmileg determinált állapotra inkább csak akkor figyelünk, amikor a térségünkben valami „feszültség” van, „földrengés” van – tektonikus törésvonal! – baj van (Tóth, 1994). Midőn a hatalmi–politikai viszonyokban beálló változások következtében a korábbi stabil, vagy *annak látszó* egyensúlyi helyzet megbomlik – lásd *jelenkorunk* hatalmi–politikai átrendeződése és a közép–kelet–európai változások! – ezek a látens, történelmi rétegek (már benőtt évgyűrűk) hirtelen napvilágra kerülnek a múlt „mélységes mély kútjából”.

A legelső és a legerősebb a kereszténység által meghatározott kultúrkör. Ez a nyugati keresztény és keresztényen római katolikus és protestáns, valamint bizánci ortodox, pravoszláv félre osztja Európát. E megosztást színezi az iszlám itthagított foltja a Balkán–félszigeten, a volt Oszmán Birodalom örökségeként.

A Nyugat, a nyugati polgár – különösen Amerika, az Európán kívüli világ – számára váratlan és „érthetetlen” – mint egy rég kialudtnak vélt tűzhányó aktiválódása – ez a mai, kegyetlen, etnikai és vallási háború a Balkánon. Az ortodox (pravoszláv) szerb, és a nyugati

katolikus horvát nép háborúja. E közeli rokon délszláv népek, a nyelvük is majd' teljesen egyezik, bár a szerb cirill, a horvát latin írást használ. Az eredetileg jórészt szintúgy délszláv, ám „eltörökösödött–eltörökösített” mohamedán bosnyákokkal pedig mind a bizánci keresztény szerbek, mind a római katolikus horvátok háborúznak a boszniai területek felosztása végett.

Mi, akik itt élünk, ha meg nem is értjük, de *értjük*, mi is történik a Balkánon, mely régi és újabb történelmi rétegek kerülnek felszínre a konfliktus kapcsán. Hasonló feszültségek érzékelhetőek a Közép–Kelet–Európa többi részén is, szinte az egész szubrégió egy válság-övezet. Azután az I. és II. világháború győztese is „tettek róla”, hogy ez így is maradjon. Az itt élő népeken és vezetőiken múlik, hogy nem hagyják „bedarálni” magukat e történelmi vákuumhelyzet által. Csúpan remélhetünk, és a magunk alig-lehetőségei között ezért is íródik ez a kis munka: *önnön magunk és régióink és a valódi távlatos érdekeink megismeréséért.*

Mindezen „régiség” az erejét, visszahatását a nemzedékem előtt is megmutatta Mi, a „proletár internacionalizmus”, az államszocializmus építése idején eszméltünk és „szocializálódtunk” itt, Közép–Kelet–Európában. Egyre tisztább–tisztuló szemmel láttuk, hogy a szocialista ideológiai felépítmény alatt hogyan rejtőzködik, szunnyad a régi világ, a volt „történelmi”-struktúra. Azután miként repesztgeti meg, töri át, töri darabokra a maga múltbéli „életével”, energiáival a jelen betonvázát. Utazván láttuk, megtapasztaltuk, hogy a hajdani Közép–Európa „él” a mélységben. Budapest, Varsó, Prága más értékrendet, ízlést, stílust képvisel, Bécshez, Berlinhez hasonlót (bár már csak szegény, megfélemlített, cselédszobás rokon); mint Belgrád, Szófia, Bukarest és leginkább Moszkva. A régi „struktúra” lassan áttört a politikai–hatalmi felszínen. Az elmúlt évtizedekben lassan és rejtőzködve érlelődtek azok a változások, melyek felszínre kerülve Közép–Kelet–Európát ismét elválasztották–elválasztják Kelet–Európától, a „keleti” modelltől és fejlődésében ide sorolandó klasszikus Balkántól

– Szerbiától, Bulgáriától és Románia ókirálysági – regáti – felétől. E szerkezeti és mentális eltérések az 50-es években még látszottak. Közel a félmúlt, a fél-polgári világ, közelinek tűnik az egész szovjet-sztalinista államszocialista rendszer vége. Innét eredhet a magyar 1956 hite, hátborzongató jóhiszeműsége, naivitása is. A 60-as, 70-es években pedig már ismét látszottak a friss törésvonalak a régi szerkezetek határvonalain.

A „krakkói gyors”-szindróma. A lengyelországi kóborlások, szellemi és lelki tágulások, földúsulások. Ki az itthoni – a kisszerű és rosszindulatú – Kádár-ketrecből. A lengyel katolicizmus élménye: ereje, hatása, élménye. Ott áttetszőbb, esendőbb, emberibb, néha májjajd szánandó volt a hazugság kora. A színház, a lengyel abszurd. És az olcsó prágai sörözők, kedélyes, demokratikus, humánus, kisemberi belvilága. Aztán a cseh film- és könyvélmények: egy tovatűnt, jobb sorsa érdemes polgári (itthon csak szidott) „kispolgári” világ rajzolatai, tetézve humorral, derűvel, emberi szánalom és szolidaritás-érzéssel: étellel.

Kontrasztként Moszkva, Szófia és Bukarest-élmények. Szóval: üzent a múlt, a „szocialista betonréteg”, a bádogra festett jelszóerdő és a propaganda-zászlóerdő mögül.

Röviden itt szóljunk Erdély sajátos helyzetéről és mély tragédiájáról. Erdély nem csupán (nem elsősorban) attól szenved, hogy ott a történelmi sérelmeiket hordozó magyarok és románok élnek, hanem elsősorban attól, hogy a Kárpátok hegyláncá egyben két európai szubrégió és két kultúrkör határa is. A nyugati kereszténység keleti határa a csíki havasok a gótikus fatemplomokkal, a hegylánc keleti lejtőitől pedig kezdődik a teljes ortodoxia. (Erdély román lakóinak mintegy fele ortodox, fele unitus [görög katolikus] volt). E két kultúrkör összegyúrása egy államban feszültséget teremt, s ez minden kisebbség számára gyötrő próbatétel lenne, lett legyen magyar, francia, német, vagy holland. Mindettől szenved a „nyugatos” erdélyi román-

ság is, ha a „nagy egyesülés” örömeivel, pánromán nacionalizmussal kompenzálja is ez ellenérzéseit. A római katolicizmus és az autokefál ortodoxia külön értékrend, más ízlés, életfelfogás.

Mintegy két és fél évszázada elkezdődött ama három feudális birodalom szétesési folyamata, amelyekhez Európának – az ipari forradalom során centrummá váló részén kívül rekedt – perifériája tartozott. Az orosz birodalom, az oszmán birodalom és a Habsburg császárság szétesése nem jelentette a politikai–hatalmi érdekszférák, a geopolitikai helyzetből fakadó érdekkülönbségek megszűnését, hanem csupán azt, hogy az etnikai kulturális és gazdasági tekintetben egyaránt heterogén terület – amelyet nem a centripetális erő, hanem az egymással súrlódó különféle centripetális erők munkálta vákuum hozott létre és tartott fel mindmáig (Tóth, 1994); a centripetális erőter hiánya, illetőleg gyengesége következtében állandóan hasadozik, dezintegrálódik.

Tanulságképpen: a térségünkben eleddig bármilyen kezdeményezésszerű integrálódás, illetve integrálódási kísérlet hosszabb távon kudarcot vallott. E térségben mindezidáig nem jött létre hosszútávon is életképes hatalmi–politikai, katonai tömörülés, vagy gazdasági integráció.

Abban, hogy a korábban megkísérelt – lehet kívülről kezdeményezett, vezérelt, lehet erőszakos, féloldalas térségi – integrációs kísérletek is a homokba fúltak, nos mindebben komoly szerepet játszott az első világháború és a világháborút lezáró békeszerződések nyomán kialakított kelet– és közép–európai status quo.

Az első világháború kitörésének okait és a világháborús felelősséget könyvtárnyi irodalom tárgyalja. Itt most csupán azokra az egyoldalúságokra és nyilvánvaló elfogultságokra utalunk, amelyek a „háborús felelősség” összes ódiomát a volt központi hatalmakra, Németországra és az Osztrák–Magyar Monarchiára hárítják. Ez a nyilvánvaló egyoldalúság rendkívül mélyen besulykolódott, beágyazódott az európai nemzetek – így a magyar generációk – tudatába. Az új politikai demokrácia hozta szabadságjogoknak köszönhetően néhány új, illetve újra

megjelentetett munka oldani látszik ezt az egyoldalúságot, és árnyaltabb képet fest a háborús felelősségről. A francia Henri Pozzi (1936) nem kevesebbet állít, minthogy a háborút a cári Oroszország robbantotta ki, sőt Franciaországot is ő „szedte rá” a háborúra.

Megkockáztathatjuk – hitelünk talán nem rontandó –, hogy a háborús felelősség dologában a hadviselő felek 80 évvel a háború után megírhatnák a maguk „lelkiismeret-tisztázó” könyvét. Bevallván, mivel s mennyivel járultak hozzá közös hazánk, Európa egyik felének, Közép-Európának a máig tartó lezüllesztéséhez, tönkretételéhez, „balkanizálásához”. Valamint a világháborút „előkészítő” érdekmozgások, megfontolások, a titkos diplomácia, Közép-Európa „bekerítésének” dokumentumai még a mai generáció előtt jórészt ismeretlenek.

Mindenesetre a „nagy háborúban” az atlanti demokráciák katonai és gazdasági győzelmet arattak, a konkurrensnek, az emancipálódni akaró, ambiciózus közép-európai monarchiák pedig vereséget szenvedtek. Leveretvén a sorsuk a megalázás és a földarabolás lett. A tengeri gyarmattartók „nagyvonalúságával” *felosztották a volt Monarchiát és a történelmi Magyarországot: egy évszázad alatt nem gyógyuló sebeket okozva a térségben.*

Bibó István (1943–44) hatalmas és érvényes tanulmányban, „a békecsinálók számára írt könyv” első részében „Közép-Európa (pontosabban Németország és Olaszország) és Kelet-Európa (pontosabban a Németország és Olaszország között elterülő ún. középső zóna „mizériájáról” is értekezik. „... még ha Európa sokáig vagy soha többé nem is foglalja el azt a helyet a világban, amelyet egykor elfoglalt, azért továbbra is a világ politikai erőinek a gyújtópontjában marad, és Európa egyensúlyba hozatala nélkül a világ politikai rendjét nem lehet helyreállítani. Az európai egyensúly kritikus pontja pedig Közép–Kelet–Európa anarchiája, a politikai tekintélyek összeomlása. Ez utóbbi terület problémái ennek megfelelően abban a

„csekélységben” különböznek a Közép–Kelet, a Távol–Kelet és a nyugati félgömb problémáitól, hogy e terület konszolidátlanságából rövid időn belül a második világháború tört ki, és a harmadik, ha kitör, aligha törhet ki máshonnan, mint innen ...”.

Közép-és Kelet-Európa területi státusának összezavarodása és politikai kultúrájának deformálása a legsúlyosabb következményekkel az itteni nemzetek egymás közötti viszonyában járt. Nyugat-Európában a 15–18. század folyamán lassan kialakul a modern állam. Térségünkben viszont a német-római császárság „összekuszálta” Németország és Olaszország útját a modern államiság felé, míg délkeleten az Oszmán birodalom beékelődése megdőntötte a korábbi állami kereteket és közrejátszott ama „végzetes” államalakulatnak a létrejöttében, amely e térségben az állam- és nemzetvé válás útját összezavarta: ez volt a Habsburg Birodalom (Bibó, 1943–44)..

A 18. század második felében a Habsburg vezetés a Habsburgok dunai monarchiáját megkísérli valami „osztrák” identitással felruházni. Már késő. A francia forradalom nyomán kirobbanó tömegnacionalizmus, nemzetállami eszme új irányba állította a mi térségünk váltóját is. A „szülés”, a modern nemzetvé válás folyamata rendkívüli nehézségekkel terhes. E nemzetvé válási folyamat vizsgálata elvezet a térség népeinek kiegyensúlyozatlanságához, „históriájához”, annak a görcsbe merevedett lelkiségnek a kialakulásához, amelynek jellemző vonása a közösségért való egzisztenciális félelem. „Közép- és Kelet-Európa országai azért féltek, mert nem voltak kész, érett demokraták, s mint-hogy féltek, nem is tudtak azokká változni.” – így a bibói axióma. S e történelmi csapdahelyzet kitermelte a politikai „hamis realistát”, és a hazugságokkal, féligazságokkal – máig – operáló „közvéleményformálót”.

Mindezt tetézi a térség nemzeteinek egymás közötti viszonya, a területi viták „nyomorúságai”. Közép–Kelet–Európában e területi viták két szempont: a történelmi hovatartozás, a status quo, a történelmi

igénybejelentés; valamint az etnikai, nyelvi hovatartozás szembeállításból eredeztethetők.

Bibó behatóan foglalkozott a „jó békekötés technikájával”. „Az 1918. évi békecsinálók alapgondolata, hogy ti. Ausztria–Magyarországot fel kell osztani, s a nyelvi határok és önrendelkezési jog alapján nemzeti államokat kell létesíteni, teljességgel jó volt. Az volt a katasztrófa, hogy a békecsinálók nem követték saját elveiket. Nem engedtek a világosan megnyilatkozó egyesületi törekvéseknek, nem likvidáltak minden likvidálásra érett történeti egységet, másrészt a likvidálásnál nem vigyáztak a területekhez fűződő történelmi érzelmekre: ugyanakkor legesztelenebbül számba vették az úgynevezett földrajzi, gazdasági, stratégiai, közlekedési, kikerekítési szempontokat, pl. a határnak a nyelvi határról valami „természetes védelmi vonalig való előretolása”. Ezért volt rossz az 1918. évi rendezés, nem pedig azért, mintha az alapelvei rosszak lettek volna ...” – írja. Mit mondhatunk? A pokolba vezető út is ... Bibó talán „túlzottan” is korrekt, jóhiszemű eme fogalmazással. A lényeg: a „rossz” béke valósággal „hisztériába” sodorta, „megbolondította” Közép–Kelet–Európa népeit. A nagy német „hisztériával” és következményével, a német nemzeti szocializmussal külön tanulmányban foglalkozik.

A II. világháborúban Közép–Kelet–Európa nem csak katonai és gazdasági vereséget szenvedett, hanem erkölcsit is. A németek mindmáig cipelik a maguk volt „nemzeti szocialista” terhét és e teher súlyosságára a volt győztesek – a bal-liberális európai értelmiséggel együtt – gyakorta (és fölöslegesen) figyelmeztetik őket. Hasonlóan a többi volt német szövetségest; azzal, hogy a politikai extrémítások, a nemzeti szocializmus, fasizmus, bolsevizmus kártételéről valóban – a magunk alap-érdekében sem –, nem célszerű megfeledeknünk. S e történet az atlanti demokráciák felé mintegy igazolja az első világháborús vereség jogosultságát, és a volt „rossz” békeszerzésüket is, és újólal bebetonozni véli a status quo-t.

A két világháborút követő „rossz” békekötések nyomán a 20. század elején kulmináló területi viták eredője – a történeti hovatartozás, a status quo, és az etnikai, nyelvi hovatartozás szembenállása – ma is érvényes. „Visszaköszön” a területi viták összes nyomorúsága, az egész kelet–európai kisállami nyomorúság, egészen a mai balkáni etnikai–vallási háborúig.

Mindez arra vezet, a térség politikai döntéshozói, a politikai elitnek nem tanúsítanak kellő bölcsességet, önmérsékletet, ha nem hajlandók felismerni hosszú távú közös érdekeinket, ha most már nagyhatalmi beavatkozás nélkül a „maguk szakállára” fogják megvívni háborúikat a közép–kelet–európai nemzetek, akkor ez egyben olyan végső erkölcsi vereség is lesz, amely a térség teljes felszámolásához is elvezethet. (Magyari–Beck, 1994).

4. A politikai Kelet–Európa a II. világháború után

A második világháború és a jaltai megegyezés nyomán átrendeződnek térségünk hatalmi–politikai viszonyai: a Szovjetunió kiterjeszti befolyási övezetét mélyen benyomulva Közép–Kelet– és Délkelet–Európába. Létrehozva egy 1988–89-ig egzisztáló, megnövelt politikai Kelet–Európát. A szovjet tömb, két szorosan egymásba kapcsolódó, egymásba csúszó szakaszban alakult ki: a folyamat első szakaszát nevezhetjük a **csatlóssorba taszítás** idejének. Ez a periódus 1947–48-ban véget ért. 1944-től kezdődően a sorsfordító döntések Moszkvában születtek, nem Varsóban, vagy Szófiában, vagy Budapesten. Ugyanakkor megindult (már 1944–45-ben, de csak 1947–48-ban gyorsult fel) a másik folyamat, a „szovjetesítés”, a térségben a belső politikai–gazdasági és társadalmi viszonyok, szerkezetek, intézmények, életkeretek átalakítása a szovjet normáknak és értékeknek megfelelően (Gáti, 1991).²

² Megjegyezzük, a totális „szovjetesítést” megelőzően nem azért kaptak a közép–kelet–európai népek jó két és fél év haladékot, mivel Sztálin komolyan gondolta a polgári

A szovjet terjeszkedés egymástól eltérő tradíciójú, fejlettségű területeket érintett. Ezeknek szovjet tömbön belüli „státusza” is különbözött.

A szűkebben vett közép-európai országoknak (NDK, Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország) két világháború között úgy a politikai, mind a gazdasági kapcsolatuk alacsony szintű volt a Szovjetunióval. (Eltételezve, hogy a veszélyeztetett Csehszlovákia Németországgal szemben a Szovjetuniótól is védelmet remélt). Mindvégig ez a terület maradt a szovjet birodalom „külső köre”, a legkevésbé integrált és integrálható terület már csak történelmi fejlődésbeli, szerkezetbeli, kulturális és hagyománybeli különbségek miatt is.

Eme sok száz éves fejlődésbeli és mentális különbség falát még a háború idején is Sztálin által felszított szláv testvériség-tudat sem tudta áttörni. Gondoljunk a római katolikus szláv lengyelek, vagy a polgárosult „nyugatos” csehek lelkesedésére a Szovjet Birodalom iránt.

A szovjet befolyási övezet másik európai része a Balkán. Aztán a Tito vezette Jugoszlávia sikerrel „kimaradt” a szovjet blokkból, Albánia pedig Kína után „szakított”. Románia – elsősorban Nyugat felé – sikerre vitte a maga „vonakodó csatlós” szerepét, miután onnét is ki-

szabadságjogok és a polgári demokratikus intézményrendszer tiszteletben tartását az általa megszállt országokban, illetőleg a szovjet befolyási övezetben. Avagy a volt háborús szövetségeseivel kötött „gentleman agreement” kötötte volna a kezét. Talán inkább a háború után igen erős nyugat-európai baloldal, a Moszkva-függő, kommunista tömegpártok (a francia és olasz kommunista párt), és a baloldali szakszervezeti mozgalom segítségével a már megragadott Kelet-Közép-Európán túl megcsákyazza és közelebb vonja Közép- és Nyugat-Európa egy részét. E terv azonban Truman és Churchill antikommunista összefogása, a Marshall-segélyprogram beindítása, az újjáépítés, a polgári demokráciák konszolidálása után illúzióvá válik. Ekkor lecsapódott a „vasfüggöny” és megindult a szovjet zónában a totális szovjetítés a Komintern Tájékoztató Irodája felhívása nyomán, illetőleg a sztálini direktívák szerint.

vonult a Vörös Hadsereg. Viszont Bulgária – a bolgár vezetés – mély és őszinte kötődése a „Nagy Testvérhez” aligha kérdéses.³

A balkáni zóna nagyobb szabadságfoka arra vezethető vissza, hogy a térség viszonylag súlytalan, a nemzetközi nagyhatalmi igények szempontjából meglehetősen érdektelen ez a kevert népű–vallású „senki földje”. Ez a korábban volt Európa „lőporos hordója”.

A Szovjetunió által már korábban bekebelezett területek: a három balti állam és Romániától Moldávia a Molotov–Ribbentrop–paktum megkötését követően, valamint Kelet–Lengyelország és Kárpátalja a világháború után.

5. A szocialista integrációs kísérletről

Anélkül, hogy – avatatlan – gazdasági szakkérdésekbe bonyolódnék, leírhatom, hogy az ún. „szocialista integráció” egyértelműen ideológiai–politikai alapvetésű volt. A marxista–leninista ideológia segítségével a „kizsákmányoló” kapitalista társadalmi berendezkedést utolérni és meghaladni hivatott, nagy ambícióval, világforradalmi küldetésstudattal. A szocialista világrendszer központja Európában volt. A hajdani – 1500 körüli – keleties „visszahajlás” (második jobbágyság az Elbától keletre) határán húzott „vasfüggöny” kettéosztotta Európát, és gyökeresen átalakította a közép–keleti–európai viszonyokat. Európa volt szerepét a kapitalista világrendszerben átvette Nyugat–Európa (Kis–Európa, EGK) és a világháborút követő gazdasági fellendülés hatására a világgazdaság egyik erőközpontjává vált. Miközben az államszocializmus a gazdasági versenyben lemaradt. A zárt, autarchiás és tervutasításos keleti gazdaságok (a kezdeti erőteljes, extenzív növekedést követően) kimerítvén az extenzív fejlesztés tartalékait, lemaradtak. A hajdani konvergencia–elméleteket, valamint azt az elképze-

³ Amikor Todor Zsivkov szarvasbikát lőtt, minden alkalommal így kiáltott fel: „– Ha ezt a Nyikita látná!”

lést, hogy a két rendszer hosszú történelmi időszakot él még „békésen, egymás mellett”, felváltotta a „ki kit győz le?” alternatíva, és a nyugati világban az államszocialista rendszer gazdasági ellehetetlenítések koncepciója, elsőként az amerikai politológus, Brzezinski által interpretálva.

E kényszerű gazdasági verseny – a fejlett szocialista társadalom építésének doktrínája fenntartása közepette – az életszínvonal szüntelen növekedése, a teljes foglalkoztatottság fenntartása, az erőforrás-pazarló extenzív növekedés folytatásával együtt –, hozzájárult a közép-kelet-európai gazdaságok nyugati eladósodásához. Megjegyezzük, ez Lengyelország és Magyarország vonatkozásában kritikus mértékű kölcsöntőke import elindított egy „hosszú menetelést”, és a ma már tragikus adósságszpirál kialakulását eredményezte. (Ez még a Brzezinski hirdette gazdasági verseny általi győzelem programjába beleillett.) A mára felhalmozott hatalmas adósságtömeg – példaképpen – a magyar gazdaság fejlődését gátolja, már a működőképességét is veszélyezteti, akkor, amikor a politikai küzdelem értelme a rendszer-változással, a Szovjetunió összeomlásával megszűnt (Tóth, 1994). Viszont mára már alapvetően megnehezíti az eladósodott országok, távlatosabban a térség gazdasági és politikai konszolidációját, gerjeszti a szociális feszültségeket, végső soron hozzájárul a Közép–Kelet-Európa destabilizációjához.

Tóth László az európai integrációt és a regionalizáció kérdéskörét vizsgálva, a 70-es évek közepét **korszakhatárként** jelöli meg (Tóth, 1994), a hangsúlyt azokra az integrációs folyamatokra helyezvén, amelyek még a „globalizáció korszaka előtt lejátszódtak, ám a következményeikben máig hatnak”. Azt vizsgálja, hogy „az Európán belüli” és különösen a volt KGST-integráció folyamatai mennyiben „fedték le” a regionalizációt, mennyiben voltak azzal szinkronban, illetve aszinkronban.

A szakaszhatár kijelölése indokaként hozza, hogy ekkorra „véget ért a II. világháború utáni világgazdasági aranykor, kifulladt a nyugati „boom”. (Jelezte ezt az olajválság, a tömeges munkanélküliség, a meglóduló infláció, a gazdasági struktúra megváltoztatásának elemi kényszere.) Ugyanakkor választás elé került a keleti blokk is. Az extenzív növekedés lehetősége lecsökkent – kifulladt – a pazarló erőfelhasználás következtében. Ugyanakkor a „tudományos–technikai forradalom” következményeképpen végrehajtott technikai–technológiai változás révén elkezdődött a világméretű globalizációs folyamat. Mindez megkérdőjelezte a II. világháború utáni status quo-t, amelyen az integrációk addigi működése nyugodott.

Az Európán kívüli integrációs folyamatok fő mozgatója kezdetben a nagyhatalmi politika volt. Például a Marshall-terv keretében a kontinens nyugati felének háború utáni újjáépítését amerikai erőforrásokkal hajtották végre, az atlanti politika szolgálatában. A nyugat-európai gazdasági integráció fokozatos horizontális és vertikális kiterjesztése (Montanunio, Euratom, majd EGK) pedig ez politika olyan egymást követő lépéseiként is értelmezhető, amely a nyugati politika gazdasági feltételrendszerét javította. Ezen integráció meghatározó jellemzője a protekcionizmus volt.

Időközben Európa keleti felében más utat járt be. Eredetileg a szovjet érdekszférájában került térség nagyobbik, központi része – így Magyarország is – fejlettebb volt, mint az a gazdasági–társadalmi környezet, ahová odakényszerült. Bár a háború a nemzeti vagyoni jelentős részét elpusztította a termelési kultúrában, a munkaerő kvalifikált ágában és a tőkés piacgazdaság terén szerzett termelési–gazdálkodási–kereskedelmi tapasztalatokban mégis előbbre járt, mint a szovjet Kelet-Európa. A szocialista gazdaságfejlesztés „nem az adottságoknak megfelelő irányba” történt. A politikai akarat eltérítette a maga „szerves” fejlődésétől a térséget és zsákutcába vitte. Csődbe, amelynek szanalása – szerencsés esetben – egy nemzedék munkája lehet.

6. A világ–globalizáció és a nemzeti identitás Közép–Kelet–Európában

A globális problematika (a világ–egészben való gondolkodás) az egész világot érintő kérdésekről a 60–as évek végén, 70–es évek elején jelentkezett a tudományos gondolkodásban, majd általánosabban a közgondolkodásunkban. Gondolkodásunkban a globális probléma–megközelítést, értelmezést, megoldási kísérleteket paradigmaváltás–ként értékelhetjük (Tóth, 1994). Azóta – a globalitásból kiindulva – kell átértékelnünk a világról, a világban végbemenő folyamatokról, az emberi nem jövőjéről kialakult nézeteinket.

Amikor az ún. globális problémák – a Római Klub első jelentései nyomán – bekerültek a tudományos gondolkodásba és a közvélekedés–be, a világ hatalmi–politikai struktúráját még a kétpólusúság jellemezte: az USA és a Szovjetunió vezette két világrendszer szembenállása, rivalizálása. Az volt az az hatalmi–politikai keret, amelyen belül az egyes régiók és az államok (népek) a saját helyüket és lehetőségeiket igyekeztek megkeresni, meghatározni.

A globalizáció – regionalizáció – és a nemzeti szuverenitás összefüggéseinek a vizsgálatát ma különösen fontossá, izgalmassá és aktuálissá teszi a szovjet blokk és a szocialista politikai–gazdasági modell összeomlása. Ez az összeomlási, átalakulási folyamat a közép–kelet–európai és kelet–európai szubrégiókban eredményezett nagy horderejű politikai változásokat. E változások hatása az európai nagyrégióra, illetve a világpolitikára és a világgazdaságra történelmi súlyú, százados jelentőségű. Másrészt mindezen változások következményei ma még beláthatatlan, erőteljes folyamatok és törekvések indukálói lehetnek a régióban és globális szinten is. Tehát régióink jellegzetes tavaszias jégzajlásos állapota, valamint a világ képlékennyé, instabillá vált hatalmi–politikai viszonyai a jellemzőek. A világgazdaságban pedig a klasszikus ipari forradalomhoz mérhető jelentőségű változások korát éljük. Mindezt az emberi gondolkodás globális, regionális és lokális

szinten is megérteni és megértetni akarja. Érteni és befolyásolni, a futurologia révén is, „előremenni” gondolkodásban a harmadik évezred felé: elkészítve a várható jövő scénárióit, a lehetséges jövő-forgatókönyveket. A javalt gondolkodásunk kétirányú lehet: a helyi lokális (állami, vagy még inkább lebontva, az államon belüli „kis-régiós”) problematikát a szubrégióba „helyezve” kell vizsgálni. Majd ez a vizsgálat elvégzendő a világ-globalitás tükrében. A másik irányból elindulva szükséges a globális kérdéseknek regionális, helyi érdekű vizsgálata is. Csak ez a kettős, oda-vissza irányú gondolkodás eredményezhet használható felismeréseket, jövőképes építkezést a közép-kelet-európai térségnek is, amely a korábbi mesterséges elszigeteltségből „hirtelen” és igen rossz anyagi-szellemi és erkölcsi kondíciókkal lépett a globális világ porondjára. Akkor, a sopronpusztai 1989. augusztusi „vasfüggöny-kinyitással” – cselekvő résztvevőként mondom –, Magyarország a világtörténelem egy új fejezetének első sorait írta meg.

6.1. Közép–Kelet–Európa és a globalizálódó („nemzetköziesedő”) világrendszer

A globalizáció politikai-politikaelmélet eredetű kifejezés. Az Egyesült Államok világhatalmi-világpolitikai szerepvállalása során, a II. világháborút követően nyerte el a polgárjogot a politikai gyakorlatban, illetve a politikai gondolkodásban. A globalizáció Ambrose-i értelmezésében az USA világhatalmi befolyásának a növekedését, Amerika világhatalommá válásának folyamatát jelzi (Tóth, 1994). A politológia használta globalizáció ma is a világ hatalmi-politikai viszonyai vizsgálatát jelenti.

Egyes nézetek szerint a politikai-hatalmi globalizáció az Új Világrend – The New World Order – felé vezető út lehet. Véleményük szerint (Robertson, 1993) az „új világrend” úgy készül. Mesterségesen „csinálódik” az új kor – a New Age – új világrendje.

Arra vonatkozóan, hogy hol és kik által „készül” és mit hozhat az emberiség számára, idézzük: „Egyetlen szál köti össze a Fehér Házat, a Külügyminisztériumot, a Külkapcsolatok Tanácsát, a Trilaterális Bizottságot és a szélsőséges New Age-sek titkos társaságait. Az új világrendre való törekvés. Fel kell számolni a nemzeti szuverenitást. Világkormányt, világbírószágot, világbankot és valutarendszert kell létrehozni, és egy világ-élitet mindezek irányítására. Egyesek szerint a javak teljes újrafelosztására van szükség; mások szerint a kereszténység felszámolására; a szélsőséges New Age-sek szerint két-három milliárd ember halálára a Harmadik Világban ...” Az Egyesült Államok politikájában és vezetésében évtizedek óta jelen van egy folytonosság, ...” és nem is nehéz végigkövetni a tervet és a célok eme folytonosságát politikai köreiben, kezdve Cecil Rhodes-tól, folytatva a Federal Reserve Board-ig;⁴ s tovább, E. M. House ezredesig, a Woodrow Wilson elnökség szürke eminenciásáig; az Angol Kerekasztalon át J. P. Morgan Bank-ig, a Rockefellerrek-ig és a New York-i Külkapcsolatok Tanácsáig; a hatalmas Carnegie, Rockefeller és Ford Alapítványokig; innen az ENSZ-ig; Henry Kissinger-ig; a Trilaterális Bizottságig; Jimmy Carter-ig és végül George Bush-ig” (Robertson, 1993).

Tény, a II. világháború után az USA fokozottabb világpolitikai szerepvállalásával megszorodtak a világ-globalizációjára és a leendő világrendre vonatkozó elméleti írások. Zbigniew Brzezinski (Jimmy Carter nemzetbizottsági tanácsadója) így ír 1970-ben a *Between Two Ages* (Két kor között) című könyvében: „A fejlett országok fokozatos közösséggé formálódása nagyszerű kivetítődése lesz éledő globális tudatunknak; a gyorsan terjedő tudományos és technológiai információkra való koncentráció az emberi problémák gyakorlatiasabb megközelítését teszi lehetővé; mindkettő pedig egy személyre szabottabb, racionálisabb humanista világkép elterjedését segíti elő, amely fokozatosan

⁴ Szövetségi Tartalék Bankok Igazgatósága. (Az USA központi jegybankhálózata)

kiszorítja majd az intézményesített vallási, ideológiai és erőteljesen nemzeties látásmódokat, amelyek a modern történelmet döntő módon meghatározták...”

Az USA globális hatalmi–politikai ambícióiról és az eljövendő világrenddel kapcsolatosan Carter elnök a következőket mondta: „Biztosítani szeretném Önöket, hogy az Egyesült Államok más országokhoz és népekhez fűződő viszonyát elnökségem idején az a vágy fogja mozgatni, hogy az emberi törekvésekre érzékenyebb világrendet formáljunk. Az Egyesült Államok eleget fog tenni kötelességének, egy stabil, igazságos és békés világrend megteremtésében ...”⁵

George Bush, ha lehet, még többet emlegeti eme globális gondolkodás, világméretű felismerések nyomán kialakítandó „új világrendet”. A Kuwaitot megszálló Irak ellen ENSZ–zásló alatt megvívott ún. Öböl–háború kapcsán – 1991. január 29–én – az Elnök ezeket mondta, a Kongresszushoz és a nemzethez intézve szavait: „A tét itt több, mint egy kis ország, egy hatalmas elképzelésről van itt szó, egy új világrendről, amelyben az elkülönült nemzetek egybekapcsolódnak a közös célokért, hogy megvalósítsák az emberiség univerzális törekvéseit: a békét és a biztonságot, a szabadságot és a törvényességet. Egy ilyen világért megéri küzdenünk, ez méltó jövője lesz gyermekeinknek.”

Az Öböl–háború után – 1991. március 6–án – a Kongresszushoz intézett beszédében „A béke oszlopai” alcímmel a következőket mondta: „... Mostanáig megosztott világban éltünk – a szögesdrótok és betonbunkerek világában, a konfliktusok és a hidegháború világában. Most egy új világ tűnik föl a horizonton. Olyan világ, amelyben az új világrend nagyon is valóságos lehetőség. Winston Churchill szavaival élve olyan világrend, amelyben az igazság és a fair play elvei ... védik a gyengéket az erősektől. Olyan világ, amelyben az ENSZ, kiszaba-

⁵ Részlet Jimmy Carter az 1977. február 14–én, az elnöki beiktatása előtt elhangzott beszédéből

dulva a hidegháborús patthelyzetből olyan pozícióba kerülhet, hogy betölthesse alapítói történelmi vízióját. Olyan világ, amelyben a szabadság és az emberi jogok tisztelete végre otthont talál a világ nemzetei körében ...”

A világpolitikában napjainkra a globális látásmód polgárjogot nyert, és a globális látásmódból eredő érvelési rendszer erőteljesen befolyásolja a hatalmi-politikai folyamatokat. Ez az érvrendszer – amely magába építette nem csupán a hajdani kiindulási pontként Woodrow Wilson korát megelőző elképzeléseit (utópiáját) az egységes világról –, amely azután ő Tizennégy Pontjában és a Népszövetséggel kapcsolatos, meghiúsult reményeiben öltött testet. (Megjegyezvén – némi malíciával –, hogy az I. világháború utáni békekötések „trójai falova” a wilsoni 14 pont volt: a pokolba vezető út is jó szándékkal van kikövezve ...).

A globalista látásmód és az ebből eredeztethető pozitív *utópia* – az új világrend-elképzelések – rendkívül összetettek, több vetületűek: úgymint politikai, demográfiai, gazdasági, földrajzi; és a filozófiai, szellemi vetület sem elhanyagolható anélkül, hogy itt lehetőségünk lenne a itt részletes kifejtésükre.

Az utópia belső magja valahol ott munkál az ember mély és ősi igényében a „tökéletes” állam iránt – a platóni ideában, az olyan berendezkedésben, ahol az „új világrendben” egy globálisan igazgatott gazdaság funkcionál, és az értelem és a rend dominál a politikai-hatalmi kapcsolatokban is.

Az új világrend sorsa a katonai-, gazdasági- és demográfiai erőforrások megfelelő mértékű együttműködési készségén fog múlni. Azon, hogy ily módon képesek leszünk-e a konfliktusok megelőzésére, vagy legalább mérséklésére, beleértve a regionális problémákat is, másrészt kiegyenlíteni azokat az egyensúly-eltolódásokat, amelyek most jelen vannak a világ gazdasági rendszerében és arra indítanak bizonyos

kormányokat, nemzeteket, hogy távol maradjanak, illetve kiszakadjanak a kölcsönös egymásrautaltságból.

Összegezően, azt gondoljuk, hogy a politikába már évtizedek óta beépült a globális szemlélet. Eltekintve attól, hogy „csinálják-e” az „új világréndet”, hogy „készül-e” a Huxley „Szép új világ”-a (Brave New World), látnivaló, hogy a globalizációs folyamatok évtizedek óta több síkon zajlanak.

A legintenzívebb a világgazdasági együttműködés kényszere: a világgazdaságban felerősödő tendencia, a „multinacionális vállalatok” térnyerése, behatolása az új piacokra. A transznacionális vállalkozásoké, amelyek koronként egy–egy országot, középhatalmat is meghaladó pénzügyi erővel és politikai befolyással bírnak.

A volt amerikai szenátor, Goldwater konzervatív víziója arról szól, hogy ma már a gazdasági hatalom képes megkerülni, sőt, irányítani bármely nemzet politikai hatalmát. Ha pénzügyi fronton összeomlik a nemzeti szuverenitás, a médiák és egyéb, közvéleményformáló erők segítségével a politikai és katonai szuverenitás is megdönthető. Napjainkra a kamatos kamatra épülő bankrendszer miatt az adósság exponenciális felhalmozása olyan szörnyeteget eredményezett, hogy nincs az a központi jegybank, bankhálózat, kormányzat, amely kezelni tudná! Az adósság–buborék szétpattanása előrevetítheti a világ legszörnyűbb pénzügyi katasztrófáját.⁶

6.2. A Közép–Kelet–Európa szubrégió és a világlobalizáció

Térségünk ma szinte teljes mértékben kiszolgáltatott. Egy szocialisztikus utópiával egybekapcsolt, sajátos „modernizációs” kitörési kísérlet „kísérleti” évtizedeinek csődje után, pőre, puha, védtelen

⁶ Stanley Hoffmann a Harvard professzora írja „Foreign Affairs”-ban, a CFR – a Külkapcsolatok Tanácsa folyóiratában (a CFR – e nem kormánytagokból álló elnöki és politikai tanácsadó testület). Idézi Robertson „Az új világrénd” c. könyvében.

állapotban van, úgy a politikai, mind a piaci-gazdasági-pénzügyi-, mind pedig a szellemi-kulturális behatásokkal szemben. Mindezt fokozza a térség történelmi eredetű etnikai-vallási-területi és kultúrparadigmatikus sokszínűsége, illetve megosztottságaszembenállása. A kiszolgáltatottságát fokozza az eredendő önbizalomhiány, a fatalizmus, és az ebben gyökerező „tett-iszony” és a „mindegy”-átka a térség nagy és kisebb „nyicsevo”-i.

Megjegyezzük, ez az eredetileg (és szándékai alapján is) politikai-politológiai eredetű **globalizáció** fogalom ma leggyakrabban az eredeténél **általánosabb** értelemben használatos: olyan általános világproblémák gyűjtőfogalmaként, amelyeket a Római Klub vett vizsgálat alá, mint az adott társadalmi-gazdasági keretek között az emberi nem sorsát-jövőjét meghatározó, elsősorban (nem kizárólag) ökológiai, természeti problémákat. Ezek az ún. globális kérdések a Római Klub tevékenysége során nyertek polgárjogot a tudományos gondolkodásban, majd szélesben a közgondolkodásban.⁷

A Klub kérésére készített jelentések és tanulmányok az emberiség globális veszélyeztetettségét és a várható jövőképeket, a jövőre vonatkozó forgatókönyveket tartalmazzák. A cél már a Klub első jelentése előszavában megfogalmazódik, fel kell vázolni a maga egészében az emberiség veszélyeztetett helyzetét. A készítendő tanulmány célja a minden nemzet tagjainak életében jelentkező zavaró problémák komplexumának vizsgálata. E problémák: szegénység a bőség közepe, a környezet romlása, a városok irányíthatatlan terjeszkedése, a foglalkoztatottság bizonytalansága, a fiatalság elidegenedése, a hagyományos értékek elvetése, infláció és egyéb pénzügyi és gazdasági zavarok (Meadows-Randers-Behrens III., 1972).

⁷ A Római Klub 1968-ban alakult Aurelio Peccei kezdeményezésére. Célja, hogy az emberiséget fenyegető ún. „globális” veszélyekre felhívja a politika és a közvélemény figyelmét. Neves tudósok a tagjai, kutatásaik eredményeit jelentésekben közlik.

Az első időkben az ún. világmodellek (Korán, 1980) képezték a jelentések alapját, amely modellek matematikai, illetve ökometriai módszerekkel vázolták a világfejlődés általános tendenciáit.

A Római Klub mindezen tevékenysége – joggal – korszakos a globális látásmód és az ökológiai gondolkodás, probléma-érzékenység, az ökoszisztéma veszélyeztetettségének felismerése tekintetében.

Összegzésképpen: A globalizáció geneziséét szinte minden, e témával foglalkozó teoretikus, a **nemzetköziesedés** kategóriájából eredezteti. Ez a folyamat a nagy földrajzi felfedezések, az eredeti tőkefelhalmozás és az ipari forradalom kezdete óta a nemzetközi viszonyok alaptendenciája és útja a világrendszerünknek, amelynek általános törvényszerűsége az „egyenlőtlen fejlődés, amely nem csupán a konvencionálisan vett regionális egyenlőtlenségekre vonatkozik, hanem azoknak az alrendszereknek a viszonyára is, amelyek a mindenkori világrendszert alkotják” (Tóth, 1994.).

Tóth László azokkal ért egyet, akik a globalizációt a nemzetköziesedés folyamatába helyezik és annak a 70-es évtizedben érzékelhetővé vált új szakaszaként értelmezik. Álláspontja szerint e folyamat eredményeként egy egységes rendszerként értelmezhető „világ-egész” jött létre. A globalizáltság ezen a világrendszer egyes alrendszerei (természeti, és művi környezeti, gazdasági, kulturális, katonai, politikai stb. közötti kölcsönhatás már olyan mértékű, hogy az egyikben bekövetkezett (bekövetkező) változások a többi alrendszerben is mélyreható és maradandó változásokat okoznak. Ezen a szinten már a rendszer egésze is elpusztulhat az ember tevékenysége következtében, miután az ember és a természet kapcsolatában oly mértékű túlszabályozottság, vagy alulszabályozottság alakulhat ki, amely az egész rendszer dezorganizáltságához vezethet.

A globalizálódást, vagy globalizációt, végső sorban a 20. század második felében jelenkezett „tudományos- és technikai forradalom indukálta”. Mindez a világméretű nemzetköziesedésen belül értelmezhe-

tő új minőséget eredményezett és a jövőben – a technikai fejlődés viszonylatában – újabb globalizációs változások várhatók. Bár az **alaptendencia**, a nemzetköziesedés „nem megy át a maga teljességében globalizációba” (Tóth, 1994), és a világban helyük és szerepük lesz és nem globális (lokális–szubregionális–regionális) folyamatoknak is.

Szerinte a tudományos és technikai fejlődés indukálta globalizáció objektív folyamata olyan emberi „világközösséget” eredményez, amely közösségben az emberek, az embercsoportok gazdasági, társadalmi, kulturális fejlettségi szintjüktől, ideológiai, vallási nézeteiktől, értékrendjüktől, kulturális paradigmájuktól független – szoros és kölcsönös – függésbe kerülnek egymástól. Mindezekért a globalizáció **pozitív tartalmú folyamat** – globális fejlődés –, amely révén a világegész szerveződési–szervezettségi szintje emelkedik. Az a tény, hogy a mai nemzetköziesedő világban a lokális krízisek, konfliktusok felerősödnek, nemzetközi jelentőséget kapnak, azt is mutatja, hogy a termelőerők fejlődése egyre inkább internacionalizálódik, illetve supranacionalizálódik.

Aligha kétséges, hogy a korábban történelmi útja révén is jellemzett szubrégióink – a mai puha, „meztelen” állapotában különösen nem – e világglobalizációs folyamat gátja nem lehet, és nem is kell annak lennie. Inkább az a kérdés, hogy e szubrégió miképpen, milyen módon, szinten, színvonalon képes integrálódni a mai és a közeli és távolabbi jövő, hatalmi–politikai viszonyai, világgazdasági, pénzügyi és kulturális változásai közepette. Tud-e kapcsolódni valamilyen elfogadható szinten, például az európai centrumhoz, vagy végleg eljelentéktelenül, perifériára szorul, – vagy amint ezt Magyar–Beck egyfajta „eshetőségként” írja –, az egymás közötti konfliktusok, háborúk révén végleg felszámolva önmagát– alámerül.

Gidai Erzsébet (1994) szerint, amennyiben a 21. században a föderációs Európa létrejön, eséllyel pályázhat a vezető (meghatározó) szerepre a világgazdaságban és részben a világpolitikában. Mindezt ma

erős hatalmi–politikai érdekek motiválják. Ezen – kedvező – scenárió esetén is meg kell oldani két alapvető kérdést: teljes mértékben integrálni kell a nyugat–európai gazdaságot, és az integrációt ki kell terjeszteni Közép– és Kelet–Euróóra. Ma mértékadó politikusok megnyilvánulásából arra következtethetünk, hogy a közép–kelet–európai országok az ezredfordulóig biztosan nem lehetnek az Európai Unió tagjai. Marad a kitalált „társult tagság” és a „helyzet”, hogy a közép–kelet–európai térség komparatív előnyeit – a viszonylag kedvező mezőgazdasági adottságot, az olcsó munkaerőt –, csak alacsony szinten lehet a nyugati együttműködésben kamatoztatni. Következtetésül: az export lassan nő, és a magas adósságszolgálat terhei tovább korlátozzák a gazdaságok, a térség fejlődését.

Az Európai Unió mellett több regionális együttműködés is kialakulhat. Így egy skandináv–balti, és egy lengyel–szlovák–magyar. (Esetleg Szlovéniával, Horvátországgal kibővülve.) Ez az integráció Magyarország számára potenciális lehetőség a közvetítő és a tranzit kereskedelemre.

Ha a Közép– és Kelet–Európa végleg kívül marad a nyugat–európai integráción, úgy a volt szocialista országok válságos gazdasági helyzete jelent jelentős előnyt a nyugat–európai térség országainak. (A termelőkapacitások leértékelődnek, olcsón megvásárolhatók és a középkeleti és keleti gazdaságok a gazdasági versenyben könnyen legyőzhetőek.) Nyugat – a gazdasági kötelmek híján is – távol maradhat a térség – várhatóan még további – etnikai és társadalmi konfliktusaitól, és e távolságtartáshoz komoly politikai és gazdasági érdekek fűződnek. Valamint „Kelet” kedvéért (a „lassú uszályok”) nem kell fékezniük a nyugati integráció ütemét. Meglátásaim, értékelésem szerint ez a scenárió „működik” jelenleg, ez a realitás! A „kivülmaradási” törekvés a várható erőteljes orosz válságsorozat (polgárháború) bekövetkeztével még kényszeresebb lesz. Mindezek okán Európa (még össze sem forrott) „újra” felszakad a Lajtánál húzódó gazdasági „vasfüggöny” mentén. (Lásd a történelmi bevezetőt.)

Amennyiben a Közös Piac integrációs folyamata megtorpanna és a legerősebb tag, Németország a maga nemzetgazdasága számára kihasználná a kétségkívül csábító közép-kelet- és kelet-európai gazdasági lehetőségeket (erre a korábbi térségi szerepvállalása és geopolitikai helyzete is alkalmassá teszi), úgy ez kedvezne a közép-keleti térség gazdaságainak. Érdekükben álló versenyhelyzet teremthető és egy megosztott Közös Piac állna velük szemben. Ám Németország számára is feltétlen előnyös „kiugrásának” a látványos jelei nem mutatkoznak, sőt, a német gazdaság a Közös Piaci integráció motorjaként működik és egyelőre leköti a volt kelet-német terület gazdasági szanálása, „szervesítése”.

Amennyiben – esetleg néhány év múltán – mégis erőteljesebben Közép-Kelet-Európa irányába fordul (a németek itt hatalmas piacot, nyersanyagforrásokat, és „alvó” szellemi potenciált is találnak), újból megteremtődnek a kelet-nyugati együttműködés magasabb szintű „újjászervezésének” feltételei. Ez a „scenárió” Közép-Kelet-Európa (és Magyarország számára) is kedvező lehetőséget biztosít, a gazdasági fellendülést megelőlegezendő.

Nem elhanyagolható lehetőség a közép-kelet-európai és kelet-európai gazdaság kapcsolatainak újjáépítése, konszolidációja, egy új kelet-európai gazdasági szerződés az ezredfordulóig.

Minden jövőbeli, pozitív scenárió megvalósulásának **alapfeltétele** a térség (10 milliárd/év) kölcsöntőke adósságának „kezelése”. Ha az erőforrás-kivonás így folytatódik, Magyarország is tönkremegy, elsorvad, „latin-amerikanizálódik”.

1898–90 fordulóján önmaga identitását a lebontott diktatórikus államszocialista rendszerrel szemben megfogalmazó Antall-kabinet, kitüntetően Antall József történelmi mulasztása a Kádárék felhalmozta hatalmas adósságteher „átvállalása”, továbbcipelése. Minden magyarázat ismerős és alapvetően egyik sem elfogadható az akkori – egyszeri – lehetőség fényében! Ma már sokkalta nehezebb, mégis ha nem sike-

rül az „adósságkérdést” kezelni, Magyarországot lassan „kivéreztetik”. Magyarország jelképe ma a Laokon-szobor (Kozma, 1994).

Gidai (1994) szerint vagy tárgyalásokat kezdünk az adósságok csökkentéséről, elengedéséről, vagy több ország összefogásával tárgyalóasztalhoz kényszerítjük a hitelezőinket. Mindezekhez erőteljes és megalapozott szakmai propaganda szükséges, bizonyítván a Nemzetközi Valutaalap által képviselt koncepció tarthatatlanságát és e pénzügyi politikának a világgazdaságot fenyegető veszélyét.

Közép–Kelet–Európa jövőbeli útja kapcsán szenvedélyes politikai viták lobbannak fel a saját út megalkotásának még a jogosságáról is, „mintha a különböző népek egy, valamiféle világméretű politikai konfekció üzletbe járnának” (Magyari–Beck, 1994). Miközben a szubregió népeinek feladata e darabokra törött és két világháborúban is elpusztított térségnek az újjáalkotása lenne. Ez nem mehet végbe csak politikai eszközökkel, miután a válság sokkal mélyebb, minthogy alaposabb kulturális, civilizációs vállalkozás nélkül sikerülhetne. Jelenleg Közép–Kelet–Európa még egyfajta „balkanizált” állapotban él, népei egymás rovására igyekeznek felállítani kishatalmi erősségi rangsorukat. Elkerülve mindennemű komolyabb szellemi–kulturális egymásrahatást, együttműködést, mintha valami kórokozótól tartanának a szomszédoktól. Inkább a térségben már régtől megszokott, patrónus–keresés folyik, különféle szerződésekkel próbálnak nagyhatalmakat magukhoz kötni, és hagyományosan nagyhatalmi segítséggel – időleges erőpozícióból – operálni, folytatni a sérelmi politikát szomszédokkal. Holott – igaza van Magyari–Beck Istvánnak –, a középkeleti–európai integrációt csak egy mélyebb kulturális és civilizációs szinten lehet kezdeményezni és létrehozni. Eme folyamat elindítása és a térség konszolidálása, majd jövőbeni felvirágzása sikeréhez olyan kulcsszavakat talált, mint a szintézis, a koordináció, a konszenzus, a kiegyezés és a szeretet. A szintézis egy, a közép–európai nemzetek, etnikumok fölötti, meta–organizáció szükségességét feltételezi. Miután a baj sohasem a valódi integrációval, vagy a valódi elkülönüléssel, dif-

ferenciálódással van, hanem a múltban e térségben igen jellemző, kvázi vagy pszeudo módjával, az együttműködés–imitációval (Lásd KGST). A kiegyezés és a szeretet, inkább mint pszichológiai fogalmak használatosak; a kiegyezéssel a fennálló problémákat, az intelligencia útján kísérli megoldani. Az itt élő kis népek egymás iránti szeretete (vagy csak türelme, empátiája?) segítheti a kiegyezésre törekvő intelligencia fáradtságos munkáját. A térség konszolidációja érdekében szükséges az erőteljes és valóságos információcsere a régió etnikumai, nemzetei és gazdasági egységei között. Míg Nyugaton a népek már régóta „kitanulták” egymást (a műveltség ott egymás ismeretét jelenti), Közép–Kelet–Európa népei – bár sorsközösségben élnek és a Bibó által jellemzett „kisállami nyomorúság” egyformán sújtja őket –, nem ismerik egymást. Ezt tapasztalták már a két világháború között a „népiek” (lásd Németh László) és a helyzet e tekintetben semmit sem javult. Nem csupán nem ismerik egymást, egymás történetét, kultúráját, értékeit, de nem is akarják megismerni egymást. Miközben hol Nyugatra, hol Keletre figyelnek az aktuális hatalmi–politikai erőviszonyokra figyelemmel –, szomszédaikat – kulturális és civilizációs értelemben – merő vákuumnak tartjuk. Ha pedig ez igaz, akkor az értéktelent, azt üreset elpusztítani nem is bűn ...” (Magyari–Beck, 1994).

Amennyiben Közép–Európa jellemzett konszolidációja újólal el-sikkad, úgy e kulturális és civilizációs vákuumban többféle – negatív – forgatókönyv megvalósulása is elképzelhető. A legpesszimistább elő-adásról – a balkanizálódott közép–kelet–európai kishatalmak a harmadik világháborút már egymással fogják megvívni – már szóltunk korábban. De ez a vákuum–helyzet kiváló terep a mindenkori politikai akarnokságnak, újabb stupid diktátorok színrelépésének, akik a maguk bonapartista–attitűdjével tönkreteszik a népüket és a szomszédjaikat. Vagy megújulás híján a térség tovább futhatja a történelem rossz, beteg köreit, önmagába záródóan, hogy a mi nemzedékünk életében se érjen véget a politikai hisztériák és a kisállami nyomorúság korszaka – ez a „zsákutcás” Közép–Kelet–Európa történelem.

Jegyzetek

1. Ady Endre: A magyar Pimodán
2. Bibó István (1986): A kelet–európai kisállamok nyomorúsága. Válogatott tanulmányok II. kötet, Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
3. Bibó István: Az európai társadalom fejlődés értelme. Válogatott tanulmányok, III. kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
4. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. Válogatott tanulmányok, I. kötet. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
5. Bibó István: Előadás a német nemzetiszocializmusról. Válogatott tanulmányok. IV. kötet (1935–1979). Magvető Kiadó, Budapest, 1990.
6. Charles Gati: A füstbement tömb. Századvég–Atlanti Kiadó, Budapest, 1991.
7. Gidai Erzsébet: A gazdaságirányítás alternatív útjai és nemzetközi feltételei. Gazdaság és Társadalom, 1994. 2–3. szám.
8. Gazdag László: A kultúra szerepe az európai innovációban. Gazdaság és Társadalom. 1994. 5. szám.
9. Gunst Péter (szerk.) (1993): Európa története. Az európai fejlődés alapjai. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1993.
10. Hankiss Elemér: Pongyola ország. Magvető Kiadó, Budapest.
11. Korán Imre: Világmodellek. A Római Klub jelentéseiből az ENSZ kezdeményezéséig. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1980.
12. Kozma Ferenc: Gondolatok Európáról és az európaiságról. Gazdaság és Társadalom, 1992. 1–2. szám.
13. Kozma Ferenc: A magyar gazdaságpolitika a három világcentrum mágneses terében (A magyar világgazdasági pozíció gondolati váza). Gazdaság és Társadalom, 1994. 2–3. száma.
14. Magyar–Beck István: Közép–Európa, mint perspektíva. Gazdaság és Társadalom, 1994. 2–3. szám.
15. Magyar–Beck István: A közgazdaságon innen és túl. Gazdaság és Társadalom. 1992. 6. szám.
16. Németh László: Sorskérdések. Budapest, Magvető Kiadó, 1989.

17. Németh László: A minőség forradalma. Kisebbségben I–II. Püski Kiadó, Budapest, 1992.
18. Henry Pozzi (1936): Századunk bűnösei című könyvét Magyar-Beck István ismerteti: A világháború mérnökei. Magyar Nemzet, 1994. november 16.
19. Pat Robertson: Az új világrénd. Budapest, 1993.
20. Joseph Roth: A Radetzky induló. A kapucinus kriptá. Európa Kiadó, Budapest, 1982.
21. Szira Tamás (1993): Quo vadis Hungaria? Gazdaság és Társadalom, 1993/4. szám.
22. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó, Budapest, 1982.
23. Tóth László: Globalizáció és regionalizáció. Hatásuk a magyar gazdaságra, különös tekintettel a mezőgazdaságra. Akadémiai doktori értekezés, kézirat, Szeged, 1994.
24. Tóth László: Globalizáció és regionalizáció. II. fejezet: Az európai régió a globális erőterben. Akadémiai doktori értekezés, Szeged, 1994.
25. Tóth László: Globalizáció és regionalizáció. Paradigmaváltás a társadalomtudományban. I. fejezet. Akadémiai doktori értekezés, Kézirat, Szeged, 1994.

Dr. Balázs Judit

Afrikai gazdasági viszonyok a gyarmatosítás kezdetein¹

A Szaharától délre eső afrikai országok gazdaságának jellemzésekor a legáltalánosabban megragadható fogalom a gazdasági elmaradottság. Az elmaradottság, mint relatív fogalom ugyanakkor azt is sugallja, hogy ezek az országok az egyetemes történelmi fejlődés útján visszamaradtak, időt és tempót veszítettek, s így megrekedtek a növekedés általános menetének egy korábbi, alacsonyabb szakaszában.

Az összehasonlítás ugyanakkor feltételezi egy fejlettebb világ létét, amihez mérve ítéljük meg az elmaradottságot. Ha tovább folytatjuk a gondolatsort, óhatatlanul vetődik fel egy további kérdés, mik voltak azok a gazdasági mozgató erők, melyek a világ egyik részén relatív gyors fejlődést, míg a másik részén lemaradást, stagnálást sőt pusztulást idéztek elő. Milyenek voltak azok a kapcsolatok amelyek a fejlődő és a lemaradó világot összefűzték, s vajon nem itt keresendő a lemaradás egyik igen lényeges oka?

Közismertek azok a mozgatórugók, okok, melyek a fejlett világ, s így Európa előretörését eredményezték a XV és XIX század közötti időszakban, s mi okozta ugyanebben az időben Afrika stagnálását, s, miért vált éppen ebben a korszakban az Európa és Afrika vezető államait elválasztó kulturális rés széles szakadékká, miért követte ezt a villámgyors és teljes gyarmati hódítás, s miért tekintették, s miért tekinthették az európaiakat az afrikaiakat „primitív”, és „kultúra nélküli” embereknek, akik képtelenek saját civilizáció létrehozására.

Afrikát a fejlett világgal, Európával történelme folyamán számos igen lényeges, sőt a fejlődésére determináló szál kötötte össze. Ezek a

¹ Ez a tanulmány a 123. sz. OTKA kutatás keretében készült

kapcsolatok, két kultúra találkozása azonban a mérleget mindig egyik oldalra billentette, s igen lényeges szerepet játszott abban, hogy a társadalmi-gazdasági formációk csak lassú fejlődés árán, súlyos megtorpanásokon, hosszú stagnáló periódusokon keresztül jutottak el a 20. század küszöbére.

De a hosszú stagnálás sőt hanyatlás időszakai után éppen az a korszak, mely Magyar László afrikai tartózkodásához kapcsolódik érlelt olyan változásokat melyek a térség gazdaságában egy hosszú, romboló időszak végét jelentették, anélkül, hogy egy új felfelé ívelő rendszer csiréit kitermelték volna. A 19. század közepe hozzávetőlegesen a végét jelentette a rabszolga termelő társadalom, a rabszolga-kereskedelemre épített gazdaságnak, mely évszázadokon keresztül meghatározta a térség létét, behatárolta a fejlődését, s végső soron ön-maga pusztulását okozta.

S miután a térség gazdaságnak fejlődése döntően összefonódott a rabszolga-kereskedelem alakulásával – sokkal nagyobb mértékben mint Afrika keleti partjain – így a gazdasági viszonyok bemutatása is alapvetően a rabszolga-kereskedelemre és annak következményeire összpontosít.

A 15. század közepe táján elkezdődött rabszolga-kereskedelem fojtató gazdasági hatásai igen sokrétűek voltak. Nyilvánvaló és egyenes következményeként megnyomorította a gazdaságot a munkaerő elszívása, a legerősebb, munkavégzés szempontjából legértékesebb férfiak és nők elhurcolása, akik munkája otthon növelte volna a gazdaságot. A rabszolgák exportjával az afrikai államok saját legértékesebb tőkéjüket, a humán tőkét exportálták, anélkül, hogy ettől bármiféle kamatozó hasznot vagy gazdasági rendszerük expanzióját remélhették volna.

Ebben a tekintetben a rabszolga-export merőben különbözött a XIX századi Európa elszegényedett népességének többé-kevésbé kényszerű kivándorlásától. Azok a milliók ugyanis, akik ebben az időszakban el-

hagyták Nagy-Britanniát, bekapcsolódhattak a felfelé ívelő kapitalizmus fő áramlatába, s ezzel sok tekintetben hasznot hajtottak egykori hazájuknak. Az afrikai rabszolgák azonban kizárólag uraik jólétét gyarapíthatták, olyan gazdagságot növeltek, mely soha nem áramlott vissza Afrikába. Az afrikai kereskedők kétségtelenül kaptak fizetséget az eladott rabszolgákért, de az ellenérték szigorúan „nem produktív” jellegű volt. A csere feltételei eleve meggátolták azt a fajta tőkefelhalmozást, amely megvethette volna egy fejlettebb gazdaság alapjait. A királyok, a legfőbb kereskedők csak csecsebecsét és fegyvereket halmoztak fel „tőke” gyanánt.

Ilyen körülmények között az uralkodó csoportok meggazdagodása nem járhatott hasonló előnyökkel az egész nép számára. Jól mutatja ezt a foglyokért cserélt áruk listája, amelyen szinte kivétel nélkül mindig luxuscikkek vagy fegyverek szerepeltek. E kereskedelemben az évszázadok folyamán alapjában véve semmi sem változott vagy fejlődött, kivéve a „kereskedelmi feltételeket”: a foglyok mint cseretárgyak olcsóbbá vagy drágábbá váltak, a tengerentúli kereslet ingadozása szerint. Nagy általánosságban azonban értékük az évek múlásával egyre növekedett.²

A növekedés azonban nem jelentett minőségi változást, s a rabszolgakereskedelem szinte egész időszakában az afrikai üzletfél semmi olyan áruhoz nem jutott, mely elősegítette volna hazájának magasabb gazdasági vagy társadalmi fokra való emelését.

² 1776-ban Proyart abbé feljegyezte, hogy "Makriota rabszolga" (aki kétségtelenül ladino, tehát háztartási munkában jártas és ezért viszonylag drágán vásárolt rabszolga lehetett) "harminc darabba" került. E darabokat különféleképpen számították, felét textíliák tették ki, például karton, pamutszövet, batik; a negyedrészt "két puska, két hordó lőpor, két zsák ólom puska, két kard, és két tucat közönséges hüvelyes kés"; végül a maradék "öt bődön holland áruból, négy hordó pálinkából és tíz fűzér üveggyöngyből" állott. Basil Davidson: A fekete anya. Budapest, 1965. 371. old.

Éppen ellenkezőleg: Kongóban még azok is elszegényedtek, akik kezükben tartották a rabszolga-kereskedelmet. S nemcsak azért történt így, mert megszámlálhatatlanul sok ezer egészséges férfit és nőt szállítottak a tengerentúlra, sem pedig azért, mert az értük vásárolt áruk többnyire csak háborús vagy fényűzési célokra szolgáltak. A rabszolga-kereskedelem ezeken túlmenően tönkretette ezekben az országokban a hagyományos közigazgatást, s az ősi tradicionális rendszeren alapuló társadalmakat.

Az elszegényedés nyomon követhető az évek során. Következmenyei azonban még Kongóban megtelepedett európaiakat is sújtották, hiszen végzetesen összekötötték sorsukat a rabszolga-kereskedelemmel, és nemigen foglalkoztak más vagyonszerzési lehetőségekkel S, bekövetkezett az elkerülhetetlen. Luanda henye és elpuhult telepesei a múltó évek során hanyatlani kezdtek, mígnem a hajdani hírnévnek és gazdagságnak a XIX. század elejére már csak az emléke maradt.³

S valójában a hanyatlás felgyorsulását a kereskedelem jellege okozta: ugyanis míg egyik oldalon szüntelenül növekedett a rabszolgák iránti kereslet,⁴ a másikon pedig ez találkozott az afrikai törzsfő-

³ Duffy, J. Portuguese Africa, 1959

⁴ A rabszolga-kereskedelem elsősorban Angola területéről, a Kongó torkolatvidékéről Guinea partjairól szedte áldozatait. A mintegy négy évszázadon át tartó rabszolga-kereskedelem során a 18. században annyi rabszolgát hurcoltak el mint a két megelőző században összesen. Számukra vonatkozóan némiképpen eltérnek az adatok. Egyedül Luanda és Benguela területéről 1680 és a törvényes rabszolga-kereskedelem 1836-ban történt lezárulásáig 2 millió ember hajóztak be a tengerentúlra, s az azt követő években pedig rengeteg embert szállítottak el illegálisan. Basil Davidson: op.cit. 373. old.

5 millióra becsülik az Angolából és 20 millióra Fekete Afrikából elhurcolt rabszolgákat. A brutális rabszolga-kereskedelem áldozatainak száma azonban ennél jóval nagyobb, hiszen a rabszolgavadászat vagy a hosszú szállítás embertelen körülményei között megszámlálhatatlanul - egyes források szerint a rabszolgáknak csupán egynegyede érkezett meg a

nőkök monopóliummá fejlődött szükségleteivel az európai áruk, elsősorban lőfegyverek iránt.

Az afrikai főnöki rendszer kudarca az, hogy nem tudott ellenállni a rabszolga-kereskedelem kísértésének, és nem látta előre ennek jövőbeni végzetes következményeit – ebben rejlik valójában Afrikának Európával szembeni sorsdöntő gyengesége.

Az elhurcolt rabszolgák seregei azonban már társadalmi méretű embervesztéssé nőttek, s, az amúgy sem sűrűn lakott területek elnéptelenedéséhez vezetett. Milyen veszteségeket szenvedett Afrika az elnéptelenedés folytán? A rabszolga-kereskedelem átka nemcsak azokat a partvidékeket és tengermellékhez közeli fekvő területeket sújtotta, melyekről már beszéltünk, hanem fokozatosan terjedt át Afrika belső területeire is. És mégis úgy tűnik, hogy nem igazán az elnéptelenedés volt a tengerentúli rabszolga-kereskedelem legsúlyosabb következménye. Ha ugyanis a gyarmatosítás kora előtti Európával fenntartott kapcsolatot – tehát a rabszolga-kereskedelmet – az afrikai történelem egyik összetevőjének tekintjük, úgy a rendkívül hátrányos következményekkel járt a társadalom szerkezetének alakulása szempontjából.

Gazdasági szempontból azonban ennél is jóval súlyosabb volt a helyzet. Ma még nem bizonyítható be kétségtelenül, hogy az Európával 1450 és 1850 között fenntartott kapcsolatok okozták a gazdasági stagnálást, vagy hogy ez a pangás 1650 körül, tehát a rabszolga-kereskedelem túlsúlyra jutásakor öltött véresebb arányokat.

Hiszen még az emberkereskedelem nagy fellendülése után is szóttek–fontak az afrikaiak, olvasztottak és kovácsoltak fémeket, megművelték a földeket, és végezték a mindennapi élet sokrétű munkálatait.

"rendeltetési helyére". Thea Büttner: Geschichte Afrikas. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Akademie Verlag, Berlin 1976. 170. old.

A mezőgazdaság meg egyenesen profitált is az európai kapcsolatból, mert a Dél–Amerikából érkező hajók új és hasznos növényeket hoztak, s ezek a termények később nagy jelentőségre tettek szert Afrika életében.⁵

Az élelmiszerhelyzet kétségkívül javult, de egy alárendelt tényező volt abban az összetett kapcsolatrendszerben, ami Afrikának gazdasági tekintetben visszafordíthatatlan rombolást okozott.

Nagyjából a 17.század második felétől kezdődően az afrikai exportra termelés, igen kevés kivétellel, monokultúrává lett: szinte kizárólag rabszolgákat szállítottak a külföldi piacokra. Ez éppolyan biztosan megfojtotta a tengerpart és a tengerpart közelében fekvő területek gazdasági fejlődését, mint ahogyan –ugyanabban az időben – Európában a fogyasztási javak fokozott exportra termelése mérhetetlen előnyt biztosított az európai hajós nemzetek gazdasági fejlődésének.

Igaz, ahol a városok megszilárdultak, ott áttértek a pénzgazdálkodásra, a tőkés megtakarításra és beruházásra. Ez történt a transzszaharai kereskedelmet lebonyolító nyugat–szudáni nagy városközpontokban, de talán még ennél is kézzelfoghatóbban nyilvánult meg ez a folyamat a kelet–afrikai partvidék középkori városaiban, amelyek szoros kapcsolatba álltak Indiával és Arábiával. Ez a fejlődés azonban csak ott mehetett végbe, ahol a rabszolga-kereskedelem nem vált a kereskedelem domináns tényezőjévé. A Kongó torkolatánál, Angolában kialakult „üzlettársi” viszony részleges kivételétől eltekintve, az európai kapcsolat sehol sem eredményezett egy ilyen típusú fejlődést, mert mindenekelőtt és mindenekfelett a rabszolga-kereskedelemre alapult.

A rabszolgák iránti egyre sürgetőbb kereslet következtében a helyi iparok összezsugorodtak vagy teljesen megszűntek. Ahol az egyetlen

⁵ A kukorica, manióka, ananász és számos más értékes termény ekkor honosodott meg Afrikában.

könnyen értékesíthető termék maga termelő volt, ott a háziiparnak meg a kézműiparnak nem sok talaja maradt, növekedésről pedig szó sem lehetett. A guineai partvidéken előállított kiváló minőségű kelmét kiszorította az olcsó európai vászonáru. Holott a kelmekészítés olyan viszonylag hosszú hagyományokra tekintett vissza, hogy már a 16. század elejéről ismertek beszámolók, miszerint a portugálok felvásárolták és Európába szállították a szöveteket. Különösen Benin volt messze földről híres textíliáiról. A 19. század közepére azonban a benini textilipar is elveszítette jelentőségét, noha ugyanebben az időben még virágzott és növekedett a textilipar az észak-nigériai Kanoban, melynek gazdasági rendszere kívül esett a tengerentúli rabszolga-kereskedelem közvetlen hatáskörén, s ahol a szárazföldi rabszolga-kereskedelem sem jutott soha túlsúlyra.

Dahomey textiliparának is az lett a sorsa, mint Beninének, bár még a 18. század végéről származó írás tanúsága szerint” a Dahoményban „mind a mai napig igen tetszetős és tartós pamutszöveteket készítenek. Festékeik nagyon jól állják a mosást, különösen kékítőik, amelyek egyenesen páratlanok. E szövetek kiváló minőségét bizonyítja az is, hogy egyáltalán fenntarthatták magukat az olcsó európai és indiai pamutárak áradatában.

Míg a helyi iparok sorra tönkrementek, a főnökök és a helyi kereskedők megszedték magukat a rabszolga-kereskedelmen. Ez azonban nem vezetett a gazdaság anyagi alapjainak megerősödéséhez, az új kereskedelmi vagyron csak a kérékedést szolgálta, vagy parazita módon felélték.

A delta kereskedelem fénykorának „tőkefelhalmozása” valójában jóvátehetetlenül megpecsételte Afrika ezen régiójának gazdasági sor-sát. A rendszer hosszú távon nemcsak stagnálásra, de pusztulásra volt ítélve. De a saját korlátain belül a rendszer szilárdnak bizonyult, a korlátok nem engedtek utat egy olyan gazdasági fejlődésnek, amely módszeres beruházásokat vont volna maga után. A rabszolga-

kereskedelem újra, meg újra megszilárdította ezeket a korlátokat azért, hogy a királyok és a legnagyobb kereskedők hatalmát növelte, az elnéptelenedés pedig elszívta azt a népesedési nyomást és politikai elégedetlenséget, amely másutt termékenyítőleg hatott a gazdasági fejlődésre.

A belső korlátokkal körülbástyázott rendszer megváltoztatása így csak kívülről jövő erők segítségével történhetett meg. A rabszolga-kereskedelemnek angol és francia részről történő eltörlése egybeesett a tőkés világ új, magasabb fejlettségi fázisba átnövésével, az új imperializmus, a hódításra éhes rendszer kiteljesedésével. Az európaiak most már nem érték be a korábbi szövetség, sőt társas viszonytal, uralkodni akartak.

Az ipari Európa óhatatlanul diadalmaskodott a nem iparosodott Afrika felett. A rabszolga-kereskedelem, a felszámolását követő válság, a gyarmati hódítás, mind egy hosszan tartó folyamat mozzanatai voltak, melyek során alapvetően a rabszolga-kereskedelemből kiinduló egészen sajátos rendszer kapcsolta össze Afrikát Európával és nyitotta meg az utat Afrika történetének újabb szomorú fejezete, a gyarmati rendszer kiteljesedése előtt.

Demmelash Habte

Power crisis, social insecurity and deepening of poverty in Ethiopia

1. Tracing the Traditional Past and the Present Deviation

Ethiopia is one of the world's oldest country with around 3000 years of history of statehood. It is the only country in Africa that could defended it's independence and territory against the colonial powers. The ethnic groups that belongs to the Semitic language group (Amharas, Tigrays, Gurages etc.) settled mostly in the Northern and central part of the country. The kings that ruled Ethiopia for centuries linked the history of their Christian kingdom, their family tree, and tradition partly with the Jewish society. Mainly the kings claimed their comings to the throne being elected by God from the conquering lion of Judah. The Kushitic (e.g., Oromo, Sidama, Somali etc.), Omotic (e.g., Welayta, Kefa etc.) and groups that speak the Nilo-Saharan languages mainly settled in Central, Eastern, Western, Southern part and the boarder areas. Amharic is the official language of the country. It is estimated that over half of the population speaks Amharic (Mulatutu and Yohannes, 1988:126). The conservative cultural and social life of the Ethiopians have origins and reflections of the beliefs from Animism, Judaism, Christianity and Islam. Even though the late-comer Islam and its Ethiopian followers are significantly present in Ethiopia, the traditional link of the monarches with the Jewish people and the Christian civilization of Europe was firm and strong. The arrival of the Portuguese crusaders to defend the Ethiopian Christians from the invasion of Islam in the 15th century (S.Pankhrst, 1955:328-338) and the ambition of Ethiopian kings such as Kaleb (5th cent.), Tewodros and Yohannes (19th cent.) to liberate Ethiopians and Jerusalem from the Islamic rulers, justify this fact.

1. The Merits of the Traditional Administration

The modern history of Ethiopia has greatly connected with emperor Haile Silassie who ruled Ethiopia for 44 years (1930-74) and was a prominent figure from Africa in the anti-fascist struggle in the Second World War. Under his rule Ethiopia has become a founding member of different international organisations and he was the only African leader (South of the Sahara) who raised voices in favour of the Africans during the era of colonialism. Though he was successful in international diplomacy, domestically his regime kept the Ethiopian society under the nightmare of the middle age in every respect i.e., social, economic, culture, health, etc.

2. In Defiance of the Imperial Power

(1) The First Crack

Since Italy's defeat in Ethiopia in 1941 up to 1960 opposition to the emperor came from various quarters of the population included by few noblemen, provincial governors, nationalists, soldiers and young university graduates. The most serious power crisis faced by the emperor was the abortive coup of December 1960 carried out by the imperial body guard which left a feeling on the nation that the imperial rule which had been considered as a divine power can be challenged.

(2) The Second Crack

The global radical political movement that gave rise to a sweeping changes both in political and economic thinking in the 1970s had affected the Ethiopian intelligentsia in all aspects of life, too. The process of transformation from imperial rule toward democracy has been visible since the early 1970s. However, most of the intellectuals and the youth were aware of the limitations with regard to social organization. In the period 1960s up through 1970s three types of opposition movements can be identified. The first one was

intellectuals and students-led leftist and liberal non-violent movement for democracy, that comprised a variety of organized civilian groups, of which the three most important were the Confederation of Ethiopian Labour Unions (CELU), the Ethiopian Teachers Association (ETA) and the National Union of Ethiopian University Students. The second opposition grew from young officers that sourced themselves from the military and police officers training schools in Harer, Debrezeit, Mitswa, Holeta and Addis Abeba as well as from those soldiers attended civil colleges and made frequent contact with civilian intellectuals. The inner circle of the military government that ruled Ethiopia for seventeen years (1974-1991) had been educated in the above mentioned military science institutions which was almost equivalent to the standard of knowledge given to junior college graduates in the Addis Abeba University.

The third was the separatist-nationalist movement that now succeeded to form transitional governments in Ethiopia and Eritrea since 1991 and many other nationalist organizations operating in the Coastal, Central, Western, Eastern and Southern parts of the country.¹ The new power elite in both Ethiopia and Eritrea is made up mainly of a combination of those university students who abandoned classes and a secondary school graduates who joined the guerilla fighters that opposed both the Haile Silassie and the Mengistu regimes.

¹

At present more than one hundred ethnical based parties, groupings and various underground multi-ethnical parties are found. Among them the following are the most significant: AAPO, ALF, ARDU, BPLM, CAFPDE, COEDF, EDC, EDUP, ENDP, EPDA, EPDM, EPRDF, ESDL, ESD, EDU, GPDF, HPDO, IFLO, IGLF, KPC, OLF, ONLF, OPDO, SEPDC, SPDO, TPLF, WSLF

2. Opening the Traditional Economy to Foreign Investors

During the imperial era, Ethiopia had experienced nearly 15 years of what was then called Comprehensive Planning. At that time 80% of the population employed in agriculture and the peasants use little capital, hoes, wooden ploughs and machetes and virtually with almost no modern system of agricultural management, it was the state that was considered as an important factor of progress to develop the economy. In the period between 1957-1973 there were at least three Five year plans which were not identical with that of the classical socialist economic planning. The Ethiopian planning was designed for an economy where more than 90% of ownership was under individual private hands. The First Five Year Plan took place between the period 1957-1962 giving top priority to infrastructure development. By the time the international business community had found the Ethiopian condition conducive for investment, especially compared to that of the newly independent African countries. Major concessionaires were made with western investors particularly the British and the Dutch that converted traditional grazing lands in the rift valley into sugar and cotton plantation. The Second Five Year Plan (1963- 1967) emphasized on productive investment particularly in manufacturing, mining, and electricity. As Mulatu and Asres (1988:88) indicated the proclamation No. 51 of 1963 was unique in that it encouraged both foreign and domestic investment by consolidating other previous investment policies, giving various incentives in the form of income-tax relief, import and export tax-relief, remittance of foreign exchange, and tax exemption of dividends. The foreign investment valued USD 49 million in the period of the second five year plan. The Third Five Year Plan (TFYP) which was implemented from 1968 to 1973 focussed on agriculture particularly on the expansion and development of large-scale mechanized farms. The participation of foreigners was dramatic in the manufacturing industries too. In 1971/72 for example 41 percent of the paid up capital in the manufacturing industries was

contributed by the foreign investors and this share estimated to be 66 percent if the government's share excluded (p. 89). Comparing the value of foreign investment with that of the previous plan year it reached USD 77 million, showing a difference of almost 60% more. Most of state sponsored projects in this period were depended on foreign financing.

1. Centralized Modernization Efforts and Traditional Blockades

The TFYP that stressed on mechanized farms was faced opposition from two fronts. One from the landlords who were frequently resistant to the development of new production relation and the introduction of new techniques and technology of cultivation other than the traditional one. The second came from the small holders and the serfs that were frequently evicted from their plots and became victims of large-scale mechanized farming. More than that the economic planing of the imperial rule had been proceeded without viable land reform policy. This important legislation was blocked several times by the Senate (nobles and aristocrats), the upper house of the parliament and by the house of commons which was filled mainly of landlords. Further more the imperial Planing Board had no formal link with either the parliament or the private sector. It was somewhat like an appendage institution to the crown headed by the emperor.

2. The fall of the Imperial rule and the rise of the junta

The society that led by intellectuals and university students was the one that was strongly believed to take Ethiopia to modern life after the removal of the imperial power. Amidst of a wide lack of political and other social organization, this section of the society was coherent and well coordinated that would have been capable of filling and bridging the power vacuum that was created at the eve of the overthrow of the Haile Silassie regime. But this was not followed. Almost the society was at the step door of democracy, when the movement was hijacked

by power-monger military officers that promised power will be handed over to people representatives soon.

The transformation of power in Ethiopia from the imperial rule to oligarchy military rule in 1974 was a national tragedy that accompanied great loss both in material and human wealth. Within 17 years of the military rule (1974 - 1991) 2 million people lost their lives in the civil war, natural calamities and political execution (World Development Report, 1991:141). Out of this number, almost a quarter of a million intellectuals, students, and enlightened civilians summarily executed between the years 1976 - 1978 by the inhuman operation called Red Terror. Such a circumstance lead to the food self-sufficiency drastically decline. As the civil war intensified in the Northern provinces and other parts of the country, people were drawn at gun point into the war by both the military government and the "liberation" fighters against their will. For example 40% of the land was estimated to have been left idle in 1987 in the ex-Ethiopian province of Eritrea (p.141). The period between 1974 - 1991 was a period of a regime of military autocrats with unparalleled reign of brutality. The content of their ideology, the character of their political organization was Stalinist combined with a pure culture of military administration.

In the years 1975-1976 all industrial companies, rural lands, mineral, mining, financial institutions, urban lands and extra houses, private schools and major commercial activities came under the control of the state. In 1978 the Imperial Planing Board was transformed into an organ of new planning machinery under the name of National Revolutionary Development Campaign and Central Planning Supreme Council. The then new military rulers and their vulgar cadres without proper knowledge of management of economy had become key figures in formulating economic policies carrying out planning activities in accordance with the directives from executive committee of immediate higher organ in each case. The authority and

directives of these political junks had been felt from the top down to the peasant association as well as to the level of the family houses.

The whole governmental structure and socio-economic institutions were converted into the type of police state administration similar to that of a Stalinist order of the 1950s in Hungary. Between 1977-1979 three one year Plans were executed with forced mass mobilization and campaigns. According to official figures² the government was able to maintain some results of an annual growth rate of 5.7%, 5.7%, and 3.1%, in the years indicated. These were attained through high social cost. By the time teachers and students were forced to withdraw from universities and schools, workers from their factories, peasants from the fields, traders and artisans from their businesses etc. to the state production sites to perform forced labour with no payment. Since 1980/81 a Ten Year Development Plan had been implemented giving top priority to agricultural sector. Though the sweeping land reform that took place in 1974 dismantled the feud system in rural Ethiopia, the lack of the rights to private ownership and free management on the plot the peasants have owned, the restriction of government support to state farms and cooperatives was largely harmed the small private peasants and limited their participation to the subsistence level. As a consequence the domestic production constantly failed to meet the consumption level since the late 1970s up through the 1980s. At the eve of the downfall of the junta it was more than ever obvious that food self sufficiency not achieved and the country became heavily dependent on foreign loans, grants, and foreign food aid. Per capita income and profitability of public enterprises permanently declined. Gross domestic savings decreased from 12.9% in 1973/74 to 7.5% in 1974/75 and to 2.0% in 1989/90. Whereas public consumption increased, particularly the military expenditure had reached more than

²

J. Picket (1991) shows a constant GDP decline in the years indicated

40% of the GDP in 1989/90. The external debt as a percent of GNP reached 53% (1988) which was 19.6% in 1980.³

The history of socialist planned economy came to an end in May 1991. Despite efforts on the adult literacy and the basic health care fronts, the military junta and its command economy made Ethiopia remain far below the level of many other poor performing countries of the developing countries.

3. Comparison of Some Characteristics of Ethiopia with SSA* and D Cs*

The following table illustrates some basic economic and social indicators of the country as compared to the total image of the Sub-Saharan Africa at the end of the 1980s and at the beginning of the 1990s.

	Ethiopia	SSA	DCs
Per capita GDP (USD)	120,0	330,0	971('88)
Share of agriculture in GDP (%)	40,0 ('93)	33,0	16
External total debt / GNP	54,4 ('92)	80,8	45
Life expectancy	47,0	51,0	58
Daily calorie supply per capita	1749,0	2096,0	-
Access to safe water (%)	19,0	40,0	467('88)

Source. World Development Report 1991 and other World Bank materials: Paris Declaration and Programme of Action for the 1990s (UN, 1992: ix)

** SSA = Sub-Sahara Africa

D Cs = Developing Countries

³ World debt Tables 1991-1992, External Debt of Developing Countries Vol.II., The World Bank, Washington D.c., p.134

Mishra (1991:3) estimated in 1990 out of the total population of 51.86 million, 31.06 million were under nourished. 37.91 million categorized as food insecure, as much as 25.52 million are living in resource poor, rural households and a further 5.54 million are in marginal areas. The Ministry of Public Health (Zein and H. Kloos,1988) further described between 1986-1988 the very basic problems of Ethiopia i.e., 38% of children under the age of four are underweight, 43% of the children between 2-5 years of age suffer from stunted growth. Between 10000-15000 mothers die yearly of otherwise easily preventable pregnancy related complications deriving from poverty-related infectious diseases.

Despite of all mentioned problems population growth is the most serious. In 1991 it has reached 50.3 million (Excluding Eritrea) with an increasing annual rate of 3.1% during the period 1980- 1991 (Europa World Year Book, 1993, p.1050). This rate was, 2,5% for the developing countries and 0.6% for the developed market economy countries in the years 1980-1989.

4. Delayed Reaction to Fast Global Chanes

One year before the collapse of the military government economic reforms which would transform the economy back into a market-oriented economy was proposed. Elements of a market economy introduced and many of the economic structures that had been established after 1974 revolution began to be dismantled. However, with a single party dominating at the top and the central planning framework persisting, nobody had expected the proposed economic reform might be realised.

Many Ethiopian intellectuals irrespective of their ethnical origin, had strongly criticized at the eve and right after the assumption of power of the military government and predicted a pessimist future as long as the military remains in office. Their early warning voices were remained unheard. Generally the economic and social degradation

worsened more under the military than the period under the monarchy. The real rate of average growth of the GDP under the monarchy in the years 1965-1975 was 3.9 percent which was better than the level of other SSA countries with average rate of 3.3%. In the years 1973 - 1980 the figure for the SSA countries dropped to 1.9% and for Ethiopia the growth rate came down to a level of 1.6%. In the following seven years i.e., 1980-1987, the SSA figure further dropped to 1.4% and Ethiopia's to 0.3% (Picket,1991:190). The military junta with its mistaken and rigid economic policy of 17 years had destroyed the traditional economies and the emerging capitalist development both in the rural and urban areas and made Ethiopia the most poverty-stricken and heavily indebted country throughout Africa.

5. The Main Stream of Oppositions to the Military Junta and their Propositions

1. Concerning the Eritrean Problem

The opposition to both Haile Silassie and Mengistu regimes has been divided in two main trends of discussion on the countries future since almost three decades. The first trend accepted the EPLF's (Eritrean Liberation Front)⁴ contention that Eritrean question is a colonial one. The other opposed a poor country like Ethiopia be branded as a colonizer. Rather they proposed the problem to be settled democratically through the establishment of popular elected government first, and then taking the problem to the parliament for final decision without making any change in the national boundary. The EPLF and its ally the EPRDF fought for the first alternative and since May 1991 the two have become the new rulers of Ethiopia and Eritrea. This way the transformation of power from one military autocrat to two guerilla commanders has taken place along with

⁴ The name is changed into the people's front for democracy and justice,PFDJ in February 1994

providing a forced solution to the Eritrean question. The changing face of the US government policy toward Ethiopia since February 1991 (Africa Events, May 1991, P.35) had also played a significant role for events to recourse. As E.I.U. (1993:11) expressed it, by sponsoring the London conference in May 1991, the US government unexpectedly found itself acting as a midwife to the new governments.

2. Experimenting the Ethnical Based Political Administration in Ethiopia: The First in its Kind in Africa

The movement toward democracy and free market seems to have kindled ethnic tensions not just in central and Eastern Europe but also in the poorest states of Africa like Ethiopia, Somalia, Burundi and Rwanda. The long time hoisted banner and principle of Mao Tse Tung "a political power grows out of a barrel of a gun" materialized in both Ethiopia and Eritrea after thirty years of bitter struggle. Days before assuming power, the EPRDF (the ruling single party in Ethiopia) expressed its commitment to pluralism and democracy as well as the possibility of a provisional transitional government in which all opposition parties⁵ could participate. Contrary to its claim an ethnically based Council of Representatives⁶ convened under the vanguardship of the EPRDF in July 1991. The council drafted a National Charter which then became a transitional legislature. A year after the Transitional Government of Ethiopia (TGE) in office the total production of goods and services declined by about 10%, owing to the ethnical clashes around the country, variable weather conditions, depressed coffee prices, scarce foreign exchange and fundamental policy disequilibria (IMF Survey, 1995 January 23:17).

⁵ More than 50 parties mainly of multinational political organizations are opposing either politically or through armed struggle the present government.

⁶ See details on Dawn in Ethiopia, Journal of the council of ministers, June 1992, Addis Abeba

(1) Ethnically biased Economic Policy

In August 1991⁷ the prime minister has presented his draft economic policy and was accepted unanimously by the Council. The economic policy believes that agriculture is the main stay of the Ethiopian economy and condemns the previous government of its wrong agricultural policies. The policy objective states that there will be a change in the government's role in the economic activities, that is, it will change the interventionist policies of the past. Entrepreneurs, private investors, especially domestic investors will be encouraged to take their initiatives and it promises to the removal of price controls and to limit the role of the government to general directives.

The policy defies the private ownership and sale of land. Out of the two main factors of production in Ethiopia, i.e., land and labour, the TGE withdraws land from the market cycle and thickly underlines as *land will not be saleable*. It argues against the private ownership of land⁸ by forwarding non-economic reasons such as it will impoverish the peasantry, it will affect income distribution, it denies the rights of women and children and it denies the right of nationalities. Mentioned arguments are in short of logics and lack of any reasonable backings. No disadvantage will arise if land is owned by individual citizen privately and marketized for the citizens of Ethiopia. Nobody can present any international synonym that the right of nationality is denied when land and freedom to decide is given as a private property to individual citizens.

With respect to the industry, mining and energy the government expressed to take part significantly in those that are considered essential for the development of the economy. These are described as mining, energy and large scale engineering and metallurgical plants,

⁷ See details TGE economic policy of Ethiopia for transitional period 1991, Addis Abeba

⁸ More than 90% of the agricultural sector is managed by smallholder peasants

large scale fertilizers and pharmaceutical plants and industries which are not existing at present.

(2) The External Pressure and the Reform Program

In October 1992 the TGE arranged its three year economic reform program in such a way as to fit the Structural Adjustment Facility (SAF) of the IMF. Under the medium range program the government intended to attain an economic growth of 6%, to bring down the inflation to the rate less than 4% by the year 1996/97 and to reduce the current account deficit to levels that could be financed by concessional external assistance. In the longer run the policy aims to:

- ☞ liberalize trade and financial sector
- ☞ privatize the S O Es
- ☞ improve the environment for private sector's development
- ☞ make agriculture the springboard for the development of other sectors
- ☞ give the private sector a vanguard role in the economy. Though private sector considered as the main engine in the transition period, the state has been reluctant to safe guard the citizens' private property rights, to protect the security of innocent civilians and establish law and order at a time when efforts are made to dismantle all kinds of oppressing mechanisms that were imposed by the former military administration.

The TGE is weak when measured on the basis of:

- ☞ making dialogue and reaching to a compromised agreement on major policy issues with the opposition
- ☞ abandoning the practice of one-way model of administration
- ☞ the behaviour to respect the principle of transparency

Real Growth Rates and Inflation Rates in the First Half of the 1990s

Year	GDP	Growth (%)	Inflation rate (%)
	Ethiopia	Africa (average)	Ethiopia
1990/91			21
1991/92	-3,2	-0,3	21
1992/93	12,3	1,1	10
1993/94	1,3	2,8	6,3
1994/95	5,5	3,0	10,0

Source: IMF Survey, January 23, 1995; Africa Recovery (1994:13), UN

The data above from the IMF show Ethiopia's real GDP growth has shown a modest optimism since 1992. Even the rate is relatively higher than the average growth registered by the whole continent. IMF has presented the figures as if Ethiopia has embarked into the path of development and the economy is returecting under the correct leadership of the TGE and the adjustment program which so often failed in the African soil to show good achievements results. Those figures do not give any information whether the mentioned results are produced by the effective use and allocation of factors of production in the real economic sphere or it is produced as a result of manoeuvring the financial sphere. Other data in hand speak the jump in the real GDP and the decline in inflation rate can only be of a temporary phenomenon in the case of Ethiopia. Since 1992 Ethiopia has benefited from debt and interest relief as well as succeeded to reschedule its debts as a consequence of the Paris Club agreement. The ODA flow/capita is in constant increase which contributed 11.6% and 16.5% of the GNP in the years 1989 and 1991⁹ respectively. The amount of External debt is constantly increasing in the 1990s. The

⁹ World Development Report 1991 and 1994, The World Bank

case that the inflation rate is low because the consumer price is heavily suppressed by international donors providing grants and food aid imports otherwise the rate would have been risen to the top if it was not prevented this way from rising. Thus the above results could only be the products of external factors than internal. It is not yet real to demonstrate that the Ethiopian economy is heading to the take-off. In this case as Samuelson and Nordhaus (1992:701) show we give the truth to those who believe that growth is a balanced process with countries progressing steadily ahead. Making continual progress should be emphasized rather than magnifying an economy that resembles a hare, making runs in spurts and then rests.¹⁰ The main fear and the big question about the consistency of the above figures is what will happen if the continuous support from donor countries withdrawn or bad weather occurs ?

(3) Privatization in the absence of Legal and Institutional Frame works

Regarding to privatization the TGE has set up a privatization committee chaired by the minister of planning and economic development. The committee's activities has essentially been confined to conducting studies. The operational body is at the top mainly made up of members from the new power elite. According to the government's view those enterprises which can not operate with profit will be either sold or liquidated and those in a better condition will continue working as a state property. Full autonomy of operation and freedom of decision at the plant level is promised for all public enterprises. Public enterprises will be evaluated under the criteria of profitability before the decision either enterprises divested or liquidated (Eshetu,1993). The greatest problem to such kind of the government's concept of privatization is that no private investor has

¹⁰ Such GDP instability has been termed *cortoplazismo* in Latin America meaning „short termism“. See Dani Rodrik (1990: 934)

found to buy a loss-making public enterprise. This is the fact what we have observed from the experiences of privatization process in the Central and Eastern Europe.

Regarding to trade the government preferred to remain as a major importer and exporter of important commodities such as petroleum and coffee. Private sector is also invited to various other fields of foreign and domestic trade. Considering the minimal extent and the role of local capital, the government issued a proclamation No. 15/1992 to encourage, expand and coordinate investment dated of 25 May, 1992¹¹ The proclamation is so much similar to the special decree No. 17/90 of the previous government that elaborated an investment promotion policy based on freedom of profit repatriation, tax-holidays and tariff concessions combined with measures to ease the administrative hurdles to investment. Despite of the extreme generosity of the previous and present governments with respect to allowing foreign enterprises to repatriate licensing fees and royalties as well as profits, individual investors are reluctant to start business in Ethiopia due to the very nature and type of both governments. In general African economies get very little share in world-wide FDI. In 1993 (OECD,1993:10) it has got only 9% of all the FDI to developing countries and of that only 1% went to non-oil exporting African countries of which Ethiopia is belonging to. In the years in 1990 and 1991 the value of FDI entered Ethiopia was USD 12 million and 1 million (World Investment Report, 1993) respectively. The declining trend shows no improvement because investors do not find such self appointed provisional governments to be trusted partners for business affairs.

¹¹ See details Negarit Gazeta, 51st year No., 1992

6. The hope of recovery

Almost Four years counted after the down fall of the military regime. Though relative peace attained in the Northern part of the country, forced eviction of innocent civilians from their homes and deprivation of their assets is taking place in the South. Usually the rural well-to-do farmers, small business men and urban small entrepreneurs mainly of the Amhara, the Guraghe, and Christian civilians in the South are victims of the new government's ethnically based politics. It is observed that the new rulers strategy for overcoming ethnic inequalities is undergoing through the expropriation of power, employment, ownership, and income (Klitgaard,1991:228) from the non-preferred nationalities such as the Amhara and the Guraghe. The new political order allows the setting up of several independent „homelands” consisting of pure and one ethnic group with in each boundary, which such a policy may instigate and deepen teh negative consequences a ethnic line division all over the country.

The previous military regime had enforced its rule and economic policies by implanting those in military or comradeship back ground in key governmental offices. Similar work habit is undergoing by the TGE throwing intellectuals from the university into the streets and accommodating and putting mostly its fighters and cadres in different positions.

The Ethiopian economy was poorly prepared for socialism as the junta had tried to transform from a stage of late feudalism or early capitalism to a socialist system through coercion. Similar case exists now when the country tries to deviate to market economy. The most important of all a constitution and a parliament elected by universal suffrage are lacking. The effort to expand education is minimal. There still exists an acute shortage of skilled man-power worsened by the flight of many intellectuals because of a political disagreement with the new government. Qualified personnels are reluctant to return home

from abroad for fear of future instability. Infrastructure development and production activity are not yet started properly. Still much of the Ethiopian economy stands on the two factors of production: land and labour. Labour is largely unskilled, much of the land is unexploited and the level of production technology is very backward.

In 1993 the UN Economic Commission for Africa estimated that 30% of the Ethiopian work force was an employed and further deterioration is immanent in 1994 and 1995. The government budget deficit for 1993 / 1994 was Birr¹² 4.55 billion.

The total external debt gets growing from USD 3.6 billion in 1990 to USD 3.96 billion in 1991 and USD 4.2 billion in 1992. Malnutrition and famine are threatening once more with millions at risk of death. Life has become more complicated and difficult than ever. Low productivity, low income and high inflationary rate which was 35.3% in 1991, keep savings and local capital formation even smaller. Still 80% of the population is living and working in the poor rural sector. Efforts to reconstruct the war-damaged economy and to alleviate poverty is overridden by political adventurism. The government has found largely engaged itself in sponsoring and its ethnical based political view as well as in creating and consolidating ethnical based regional boundaries.

The hope of recovery depends on the TGE and all the opposition forces how much attention they are paying to real problems of the society and on the art of reaching to a negotiated agreement on the country's future. Otherwise "if good governance not achieved, if the benefits of economic growth are monopolized by a handful of individuals and unless a state is established based on the rule of law that is uniformly and transparently applied, then we have been building on sand" (IMF Survey, 1995 January 23:23).

¹² Birr = Ethiopian currency, average rate 5.3 Birr = USD 1

References

1. Africa, South of the Sahara (1994), Europa Publications, London
2. Balázs Judit (1994), Fekete Afrika: Demokratizálódás Vagy Szomáliai ut ?, Magyar Nemzet, Június 24.
3. Bogo Rozália (1988), Ethiopia gazdasági helyzete, KOPINT-DATORG, Unpublished material, Budapest
4. Country Profile, E.I.U., 1992-93 and 1993-94, London
5. Dani Rodrik (1990), World Development Report, vol. 18.,No.7.UK.
6. Eshetu Chole (1993), 'Privatization and deregulation in Ethiopian industry', Journal of Ethiopian Studies, Vol. 1 AAU, Addis Abeba.
7. Facts and Figures (1990), Central Statistics Authority, Addis Abeba.
8. IMF Survey (January,1995), IMF, Washington D.C.
9. James Picket (1991), Economic Development in Ethiopia, OECD, Paris
10. John Roberts (1992), 'Seignorage and Resource Mobilization in Socialist Ethiopia', Development Policy Review, Vol.10 pp 271-288
11. Wubneh,Mulatu, and Abate, Yohannes (1987), Ethiopia. Transition and Development in the Horn of Africa, Wesview Press, London.
12. Robert Cornell (1993), Promoting direct investment in developing countries, OECD, Paris
13. Robert Klitgaard (1991), Adjusting to Reality, ICS Press, USA
14. Samuelson P., Nordhaus (1992), Economics, Mc Graw-Hill, Inc.,USA
15. Satish C. Mishra (1991), The identification and management of critical economic interlinkage in the Ethiopian economy, prepared for the conference in Addis Abeba.
16. Sylvia Pankhrst (1955), Ethiopia: Cultural History, Lalibela House, Essex
17. The Europa World Year Book (1993) Vol. I, Europa Pub.,London
18. Transitional government of Ethiopia (1991), Economic policy of Ethiopia for the transitional period, Addis Abeba
19. World Investment Report (1993), UN, New York
20. Zein Ahmed and Helmut Kloos (1988), The Ecology of Health and Disease in Ethiopia, Ministry of Public Health, Addis Abeba
21. Zerihun Alem (1982), The process of planning and its implementation in the state farm sectors of Ethiopia, a preliminary assessment, AAU, Addis abeba.

VITA

Dr. Magyar-Beck István

A hiány mint az alkotás kiindulópontja?¹

Idestova négy éve elindult kutatásunk az alkotás és a hiány jelenségeit és a jelenségekre vonatkozó fogalmakat összekötő vállalkozásnak indult. A kapcsolat a fõntemlített és az ott aláhúzott két témakõ között a priori is kézenfekvõnek látszott, jóllehet a magyar történelemben a török hódoltságot követõen az aktív és kezdeményezõ nyugati hatásokkal szemben meghonosult defenzív, sérelmi politizálás, amelynek ma is vannak jelentõs hazai képviselõi, a hiányjelenségeket többnyire csak mint afféle hátráltató negatívumokat tartja számon. Így például a tõkehiány jelenségét is, pedig ez bizonyíthatóan hatalmas emelõje volt még az angol, vagy általában a nyugati közgazdaságnak úgyszintén éppen a polgárosodásuk kezdeti idõszakában. Heller Farkas „A közgazdasági elmélet története” címû klasszikus munkájában (Gergely R. Könyvkereskedése, V. Dorottya utca 2. Budapest, 1943) leírja, hogy a közgazdasági fõlfogást lényegében a szellemi élet gyújtópontjába helyezõ merkantilizmusnak egy igen egyszerû gyakorlati serkentõje éppen a polgárosodó nemzetgazdaságokban észlelhetõ krónikus tõkehiány volt. E tõkehiányt ezután egy olyan aktív külkereskedelmi mérleggel próbálták fõlszámolni, amely a kérdéses nemzetgazdaság határain túlra eszközölt többletleadással a hiányzó pénztõke beáramlását kívánta biztosítani. Mármost hatásában ez oda vezetett, hogy az ipari feldolgozással járó munkatevékenység a kérdéses nemzetgazdaságon belül került megszervezésre, az ehhez szükséges nyersanyagokat pedig kívülrõl – a gyarmatokról – szerezték be. Az ilyen gazdaság belülrõl a békés munka, kifelé pedig az agresszív gyarmatosítás képét mutatta. Azaz egyszerre volt iskolája a szorgalmas munka éthoszának

¹ Ez a tanulmány az 1930. sz. OTKA keretében készült. (A szerk.)

és a (ma már, a tömegpusztító fegyverek korában kevésbé becsülhető) katonai erényeknek. A munkával késztermékké földolgozott nyersanyag persze amúgyis drágább volt, mint a földolgozatlan. És ez csak fokozta a pénztőke beáramlását ebbe a nemzetgazdaságba.

A hiány és az alkotás kapcsolatának a tiszta tudomány szemszögéből tekintett elméleti háttere is meglehetősen világos: a hiány ugyanis nem más, mint a megoldás hiánya. Egyébként számításba sem kellene venni. Azaz a hiány nem más, mint maga a probléma. És ennek megfelelően belőle származik a megoldás lehetősége, illetve a kényszere is. Már amennyire a problémát komolyan veszik azok, akiket az a bizonyos probléma érint. Röviden szólva, a hátrány nemcsak egyszerűen hátrány, hanem az előny forrása is. Ezzel szemben az előnyök élvezete egy mértéken túl már gátolja az előrehaladást.

Majdnem köztudottnak számít, hogy az egyszer megvalósult innováció jelentős mértékben akadályozhatja az újabb innoválást. Többek között ebből is adódhat az a körülmény, hogy a háborúkat veszített országok – ahogy újabban mondani szokás – a békét nyerik meg. Lehetőségük van ugyanis arra, hogy elpusztított termelőerőik helyébe a legmodernebbeket állítsák. De ugyanez mondható el a szellemiségük-ről is. A vereség, a frusztráció önbírálatra kényszerít, ami nem jön rosszul az általános kulturális emelkedésre nézve sem.

A kezdetek után a szóbanforgó kutatás azonban egy nem várt irányba haladt tovább. Egy mellékesnek induló – bár a jelen sorok íróját fölöttébb izgató – kérdés nyomán ugyanis kiderült, hogy a hiány korántsem csak sut generis problémamegoldással tölthető be, hanem létezhetnek különböző kvázimegoldások is. „Megoldások”, amelyek csak hasonlítanak a probléma fölszámolására, ámde egyébiránt érintetlenül hagyják azt a problémát. Mármint a megoldások fogalma hagyományosan a kultúra terminológiájába tartozik. Talán akkor a kvázimegoldásokat nem kevesebb joggal a kvázikultúra terminusz technicuszával illetnők. Melyek ezek a kvázimegoldások, illetve mi is

ez a kvázikultúra? A társadalmi valóság egy terjedelmes szegmensét tekintve kutatásaink szerint itt nem másról, mint a nem vegyi eredetű, spirituális kábítószerokról van szó. A kábítószer egy sajátos új neméről. Ennek a bevetése viszont azonos a vegyi eredetű kábítószer bevetésének a hatalmi motívumaival.

Mielőtt e hatalmi motívumokról szót ejtenék, szeretném a nem vegyi eredetű, spirituális kábítószer jelenségét közelebről is körülírni. E körülírás némi fényt vet arra is, hogy a fentemlített motívumokon kívül, illetve ezek mellett mi okozhatja a kábítószer iránti keresletet. A kábítószer általában a problémamegoldás helyett a problémák elfojtásának a szolgálatában áll. Fölületes hatása a probléma megszüntetésének az érzése. Csakhogy amíg a valódi problémamegoldás csalhatatlan jele az új, a megoldottat követően szükségszerű módon fölmerülő további problémák. És ezek, pontosabban ezen problémák megoldása jogosan kelti az előrehaladás érzetét. Nos, addig a kábítószer eufórikus hatású (legalábbis a függőség állapotának első periódusaiban), ami viszont a további problémák fölmerülésének elmaradásában érhető tetten. Az ember úgy érzi, mintha problémamentes közegbe került volna. Az eufória azért hamis valóságképet tükröz, amennyiben a problémamentes valóság lehetetlen valóság. A kábítószer eredeti formája a vegyi eredetű kábítószer. Ennek forgalmazása azonban tiltott (hatalmas nemzetközi kereskedelmére tekintettel viszont szívesebben mondanám azt, hogy „kvázitiltott”) és így – e tiltás, illetve a kvázi-tiltás révén előidézett hiány következtében – a beszerzése is roppantul drága.

Talán ezért is került sor a nem vegyi eredetű, spirituális kábítószerek „felfedezésére”. Nem vegyi eredetű, spirituális kábítószeren olyan szert értek, amely hatásában közel azonos a vegyi eredetűvel, a szubsztanciájában viszont nem. A szubsztanciáját tekintve ugyanis eredendően szimbólikus, illetve jel-típusú. Ennél fogva közelebb áll a művészetekhez és a tudományokhoz. Olyan mértékig, hogy sokan össze is tévesztik ezt a drogot a hiteles művészetekkel és a hiteles tudományokkal. Mi több, néhány prominens, világhírű üdülőhelyen nagy

főlhajtással még művészeti díjakat is osztogatnak a nem vegyi eredetű szellemi drogok termelőinek. A drognak ez a fajtája a tekintetben is utánozza a vegyi eredetű drogot, hogy szintén felosztható nyugtató és izgató szerre. A nyugtató szerek közé az olyan „műfajok” sorolhatóak, mint például a gyengébb kivitelű operettek (a jobbak inkább az operához állnak közelebb és így nem sorolhatók a kábítószeresek közé), ezzel szemben az izgatószeresek között ott találjuk a krimiket, a horrorfilmeket, a géprobotokból összeállított mobil-szobrászat zörgő „műremekeit”, stb. stb. Nem kétséges, bár figyelemre méltó, hogy a nyugtató szerek lényegesen színvonalasabbak, mint az izgatószeresek. A szerző szerint ennek az az egyszerű oka jelölhető meg, miszerint a szellemi nyugtatószerek történetileg korábban keletkeztek. Akkor tehát, amikor még jobban álltunk az esztétikai közizlés tekintetében.

A következő kérdés arra vonatkozik, hogy vajon miféle érdek fűződik az említett jelenségek létrehozásához? Nos, legalább két ilyen érdekről számolhatunk be. Az egyikre már némi fényt vetnek a fenti megállapítások. Tudniillik egyfelől arról van szó, hogy bizonyos társadalmi kondíciók alulról, a kereslet oldaláról támogatják e kábítószeres termelését. Nem említettük, e kábítószer nem tiltott és – részben ezzel is összefüggésben – olcsóbb, mint a vegyi drog. Ez azonban önmagában még nem jelentene semmit, ugyanis az olcsóbb csak akkor jöhet számításba mint piaci tényező, ha létezik olyan szükséglet, amelyet az olcsó áru képes kielégíteni. Nos, e szükséglet háttere az emberek egyre fokozódó lemaradása a mind komplexebbé váló társadalomról. Ennek következtében rohamosan nő az – úgy mond – „funkcionális debilek” száma. Ezeken ama tömegek értendők, amelyek bár normális egyedek, intellektuálisan képtelenek megbírkózni az agyonkombinált társadalom köznapi kihívásaival. E körben azután rohamosan nő a valós problémahelyzetek tudati törlésében segédkező kábítószeresek iránti fogékonyság. De minekutána a „funkcionális debilek” anyagilag általában nem tartoznak a „jól eleresztett emberek” közé, jobb híjján olcsó horrorok, krimik, vagy andalító butaságok élvezetében feledkeznek meg napi gondjaikról.

De másfelől vannak olyan egyéb „tényezők” is, akik idejében gondoskodnak e drogok kínálatáról. Itt a reflektorfényt elsősorban azokra kell fordítanunk, akik csupán szavakban fogadják el a demokráciát és a demokratikus értékeket, a valóságban pont fordítva, ugyanúgy törek-szenek a döntések centralizációjára, mint a nyílt parancsuralmi társadalmak megszervezői és irányítói. Csakhogy az, aki egyszer már nyilvánosan is hitet tett a demokrácia mellett, nem vállalhatja nyíltan a parancsuralmi eszközöket. Így „adódik”, hogy a piacon egyszer csak megjelenik a drog, köztük idővel a nem vegyi eredetű, spirituális kábítószer és nagy pusztítást végez a társadalom tagjainak szellemiségében. A józan elmék helyén inkompetens, mentálisan leépült tömegek örvendenek a talmi szórakozásnak. És ezekre azután már semmiféle komoly döntést sem lehet bízni. A szűk körök által kisajátított szakértelem ott és úgy használható fel, ahol és ahogy e szűk körök érdeke diktálja. Az ép elméjét megőrizni kívánó ember azután joggal csodálkozhat azon, hogy vajon mi emelte tudós szakértővé azt az egyedet manapság, akit – teszem azt – egy évszázada még a művelt emberek közé sem engedtek volna be. Nem is annyira az illető tárgyi tudásának elképesztő hiányosságai, mint inkább az általános logikai és erkölcsi kultúrája (pontosabban e kultúra tökéletes hiányának az) okán.

Ne feledjük el, hogy – fájdalom – a nem vegyi eredetű, spirituális kábítószer terjesztésének van egy jólhangzó ideológiája is. Ez pedig nem más, mint a cenzúra-ellenességnek a sajtószabadság nevében történő – ám ezúttal – téves alkalmazása. A cenzúra-ellenesség eredetileg egy páratlan és kiváló eszme volt, elsősorban a miénknél sokkal ragyogóbb múlt század során. Összefüggött a gondolat – és szólásszabadság kitűnő célkitűzéseivel. Igen ám, csakhogy azokban az időkben a valós művészet, a valós filozófia, a valós tudomány stb. küzdöttek meg a tiltások sötét erőivel. Napjainkban a helyzet azonban nagyot fordult és hova-tovább a művészet, a filozófia és a tudomány „rókabőrbe” bújt kábítószer tör uralomra a „cenzúramentesség” itt már csak hagzatos jelszavával. Miért állítható, hogy a minőségi kultúra és a kábítószerkultúra piaci megmérettetése az utóbbi

uralomrajutásának a szolgálatában áll? Nos, az előbbieket alapján azért, mert sajnálatos módon egyre többen lesznek a kábítószerre éhes, a minőségi kultúrából kimaradó személyek, mint a színvonalat megőrizni képesek. Ez volt az, amire empirikus kutatásaink azonnal figyelmeztettek: a gyenge minőségű „kulturális javak” forgalma manapság messze fölülmúlja a minőségi kultúráét.

E helyütt azonban egy nagyon fontos közbevetés kínálkozik. Az, jelesül, hogy a pszichonanalízis tanulságai szerint az élőlényekben, így az emberben úgyszintén létezik egy úgynevezett halálösztön is. Ezt a genetikai kutatások is megerősíteni látszanak az úgynevezett halálgénnek (lethális génnek) tételezése révén. Ha viszont ez igaz, akkor semmi reményünk sem lehet arra nézvést, hogy az ártalmas szereket egyszer s mindenkorra kivonhatjuk a forgalomból. Valójában alig – ha egyáltalában – beszélhetünk ártalmas szerektől teljesen ment kultúrákról. Dohány, ópium, alkohol, LSD és társai úgyszólván mindenütt föllelhetőek. Mind a történelemben egymást követően létezett kultúrákban és civilizációkban, mind pedig a kortárs civilizációkban és kultúrákban éltek ilyen, vagy amolyan „mákonyokkal”. Ha úgy tetszik, egyenesen akár egyfajta haláliparról is tehetnők említést minden egyes kultúrában és civilizációban. Ez az ipar lényegében véve egy olyan makacs antropológiai tény, amelyen sajnos nem tehetjük túl magunkat.

Annak idején még F. Bacon, lordkancellár és filozófus is értekezett arról, hogy általában helyes időbeosztással kell élni, de időről időre engedni célszerű a „bohém” impulzusoknak (ezt a kifejezést, ha jól emlékszem, ő persze ebben a formájában még nem használta). Néha fönn kell maradni éjszaka, inni egy jót egy kellemes társaságban stb. stb. Aki nem járatos a pszichoanalízis halálösztönről vallott tanaiban, még ma is értetlenül áll a lordkancellár-filozófus e korai – első pillanatra talminak is mondható – felismerései előtt, nem találván megfelelőnek ilyen jelentéktelen dologról akárcsak említést is tenni a komoly ismeretelméleti maximák körében. Freudot követően viszont már hódolhatunk Bacon éleslátásának. Az időszakonkénti önrombolás

ugyanis a halálösztön időszakos kielégítésének a szolgálatában áll. Ha tudniillik ez az időszakos kielégítés nem következik be, a szóbanforgó ösztön egy alkalmas pillanatban egyszerre vesz elégtételt figyelmen kívül hagyása miatt. Jómagam is megfigyeltem, hogy a túlszabályozott személyiségek bizony komoly életveszélyben vannak éppen azért, mert alig engedik szóhoz jutni a bennük is megtalálható entrópikus tendenciákat. Azokat a tendenciákat, amelyek hosszú kiéheztettségük után mintegy egyszerre követelték mindazt, ami – úgymond – jár nekik. A saját életem során szomorúan kellett észrevennem, hogy valamikori osztálytársaim közül sajnos éppen azok keresték a megváltást az önyilkosságban, akik a legszabályosabb, a legrendezettebb életet éltek.

A reálisan kitűzhető cél éppen csak az lehet, hogy redukáljuk az élet olyan megnyilvánulásait, amelyek extrém „éhséget” okoznak a halálösztön vidékén. Minekutána a halálösztönök felfedezése nem öregbítette felfedezőjének, Sigmund Freudnak a jóhírét az életben csak az életösztönöket tudomásul vevő korabeli félbiológusok társaságában, sajnos elmaradtak azok a kutatások, amelyek a halálösztön működésbe lépésének, illetve felerősítésének a feltételeit pontosabban körvonalazhatták volna. Empirikus síkon az egyértelműnek látszott, hogy a sikerelenség, a frusztráció egy intenzitáson túl a harc helyett a megadáshoz vezet. Lehet azonban érvelni amellett is, hogy Jack London nevezetes „Martin Eden”-e is komoly bölcsességet tartalmaz, amennyiben a küzdelem hiánya, pontosabban a szükségtelensége ugyancsak az önpusztítás előjátékává válik. E szempontból roppant érdekes és tanulságos a chicagói Mihály Csikszentmihályi munkája „Flow. The Psychology of Optimal Experience” (Hampert and Row, Publishers, New York, 1990), amely felhívja a figyelmet azon végletek kerülésére, amelyek a lehetséges élményekkel kapcsolatosak. Eszerint a pszichológiai értelemben vett alulingereltség éppen olyan veszedelmes, mint az ugyancsak pszichológiai értelemben vett túlengereltség. Ez a könyv az Egyesült Államokban az utóbbi évek egyik legolvasottabb tudományos bestseller-e lett.

A kutatásaink elkerülhetetlen gyakorlati konklúziója az lett, hogy – tetszik nem tetszik – az adott viszonyok között minél gyorsabban vissza kell térni a kijózanító eredeti hiány elfogadásához. Nyugtató mákonyok és vérszagú izgatószerrek nélkül kell szembenézni a XX. század mérhetetlenné tágult szellemi kráterével. És ezt követően valódi problémamegoldással kell a hiányosságainkat egyfelől felszámolni, másfelől magasabb szinten, a fejlődés elvének megfelelően újratermelni. Ehhez viszont egy mélyebb síkon is célszerű megváltoztatni a társadalom, a társadalmak hétköznapi filozófiáját. A rendkívülivé nőtt nehézségek sajnálatos módon amúgy is egyfajta szimplifikációnak kedveznek. (Már maga a szimplifikáció is menekülés a valóságtól. Ebből ered az a majdnem részegítő hatás, amit egy-egy átlátszóan szimpla eszme a híveire gyakorolni tud.) Megjelent ugyanis egy sajátos típusú fogalmi messianizmus. Ami az európai kultúrát illeti, e messianizmusnak messzenyúló vallási gyökerei vannak. Csakhogy a XVIII. században uralomra jutott racionalizmus hatására a messianizmus ezen a földrészén már nem feltétlenül személyben, hanem jobbára eszmében gondolkodik. Karizmatikus vezetők helyett egyre inkább karizmatikus ideákon rágódik. Esetenként pusztá blöffökön csügg a reményeit vesztett ember. A tényállás pszichológiailag teljességgel érthető. Ámde annál kétesebb praktikus, pragmatikus szempontból. Itt az is ide kívánczik, hogy a világszerte terjedő pluralizmusnak a pártpolitikára koncentráló változatai, a képviseleti demokráciák – minden kiválóságuk mellett, illetve ezek ellenére – voltaképpen elmélyítik a szimplifikációnak eme tendenciáit. Tudniillik szervezetileg is intézményesítik a szóbanforgó ideológiai messianizmust. Pártok esküsznek föl egy-egy jólhangzó, de logikailag annál kevésbé tisztázott „szófazonra”. Döbög a pártradikalizmus, amely lassan már erkölcsi előírásá lép elő.

De mi is voltaképpen a valódi baj ezzel és mindenféle más radikalizmussal? Nos az, hogy minden harsányságunk ellenére e konok valóság bizony egy csöppet sem enged a saját inherens komplexitásából, aminek következtében a szimplifikációk, a leegyszerűsítések bizony

következetes fiaskóra vannak ítélve. Az „egy-ügyűség” a gyakorlatiaságnak ily módon tehát csak a látszatát adja, a valódi gyakorlatiasság nélkül. Visszatérve a filozófia nyelvére, a plurális radikalista a differenciálódást kultiválja és könnyű kézzel törli az integráció követelményeit. Tehát nem tesz mást, mint a differenciálást részrehajló módor magára a differenciálódás és az integrálódás komplex folyamatára alkalmazza már az elvi alapoknál. Úgy is mondhatnók: a jelszavak javára földadja az értelmet. Ezzel pedig előkészíti azt a fiaskót, amely ismételt előfordulása estén elindíthatja, vagy a vele ellenkező oldal megsemmisítésének a vágyát, majd a gyakorlatát, vagy pedig a problémáknak a szerek segítségével történő elfojtását. Ez utóbbi esetben a radikális személy nem ellenfele, hanem önmaga ellen fordul. Kutatásainknak ebben a szakaszában még nem rendelkezünk semmiféle olyan, a mai kínálathoz képest alternatív társadalomképpel, amely a megvalósulása esetén segítene a komplexitás rehabilitálásában. Nem kívánjuk itt áttekinteni azokat a fordulatokat, amelyeken az utóbbi idők során akárcsak a magyar társadalom átment. A benyomásunk viszont az, hogy egy vonatkozásban inkább visszaestünk, semmint előreléptünk volna. És ez pedig éppen az előbb említett szimlicitás-preferencia, amely a valóság rovására egy leegyszerűsített kép felé sodorja az amúgyis sokat szenvedett embereket. A vertikális skála tehát világos: fölül a komplex megoldások tartományai, tőle eggyel lejjebb a szimples jelszó-szerű hängzatos álmegoldások, és ezeket követi alul a mások vagy önmagunk ellen fordított agresszió: a fegyver vagy a kábítószer. Lehet választani.

A szedés a Társadalomkutató- és Előrejelző Intézetben készült.
A szedést Bosnyákovits Józsefné készítette,
a tördelés Kocsis Gábor munkája.
A nyomtatás 1995. júliusában készült